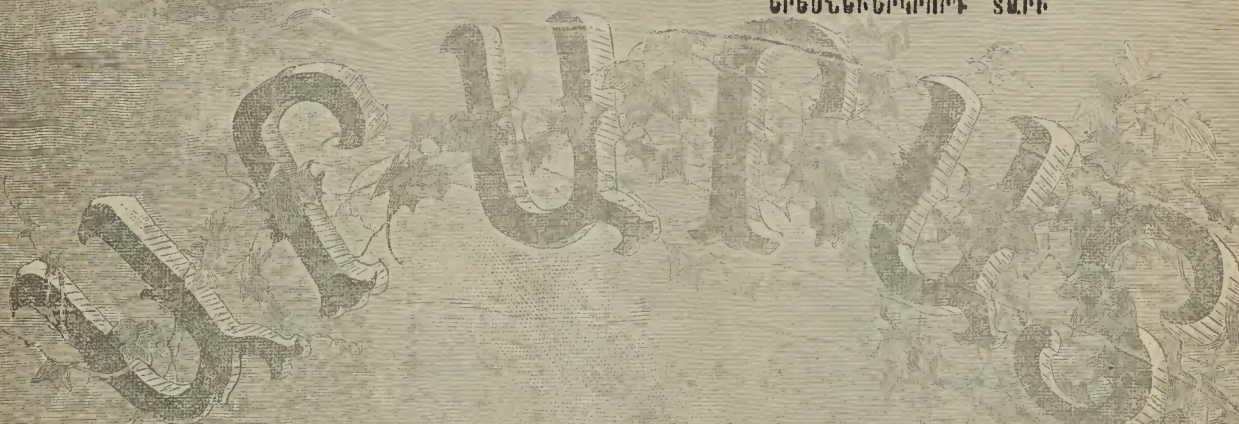


1899

ԹԻԻ Գ. Է Դ. ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ:

ՆՐԵՍՆԵՆԵՐԿՐՈՒՄԻ ՏԱՐԻ



ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐՏ ԱՊՐԻԼԻ ՍԵՄԵՐԱՐԻ

8881

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՊԵՏՏՈՆԱԿԱՆ ԲԵՐԻՆ.

1. Քաղաքացիական օրագրության թիւները 99

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԵՐԻՆ.

2. Սրբութեան պահանջը . . . 99

3. Մեր սուրբ հարց դաւանութիւնը . . . 102

4. Յունական վանականութիւնը (Կը շար.) . 106

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

5. Կաթողիկէ և Բողոքական եկեղեցիներ 109—113

6. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ . . . 114

7. Ճեմարան Մայր Աթոռոյ . . . « »

8. ՏԱՃԿԱԶԱՅՔ . . . 116

9. ՌՈՒՄԱՆՈՅ ՀԱՅՔ. . . 119

ՄԱՆԿԱՎԱՐԹԱԿԱՆ ԲԵՐԻՆ.

11. Ճիշդութեան մանկավարժութիւն Ս. Մ 121

12. Աշխատելու արուեստ. . . Պ. 129

13. Դաշտեր մշակելու համար ամենախելացի միջոցներ. . . 133

14. Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խո-
րենացու Հայոց Պատմութեան մէջ. (Կը
շարունակուի) . . Մ. Արեղեան . 136

15. Հայերը մարդաբանական և աշխարհագրա-
կան տեսակէտից. (շար. եւ վերջ) Մ. Հովրեան 143

16. Չարչարանքի շարաթ Եր. Մովսիսեան 146

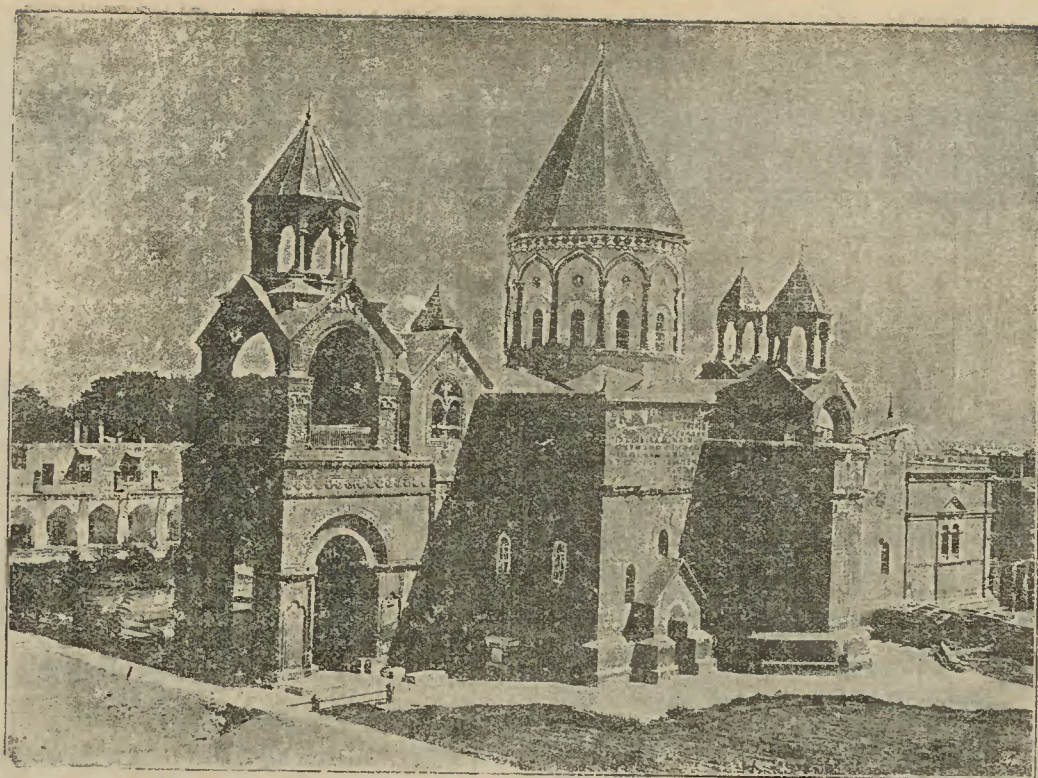
17. Հայագիտական տեղեկութիւններ . .
Գ. Վ. Յովսէփեան . . . 151

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ. . . Մ. Հ. 156

18. ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ԱՐԼԱՏԻ. Մխիթար Սաս-
նցի . . . Գ. Վ. Յովսէփեան 158

Ստացուած գրքեր. Ազգ և բովանդակու-
թիւն Ազգ. հանդիսից . . . 168





Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԴԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Է. ԶՄԻՆՆԻ.

ՌՅԻՆ. Լ.Ր.ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ՆԻՐՈՒԴ 4 ՉՈՐԻՈՒԴ

ՄԱՐՏ 4 ԱՊՐԵԼ 1899 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՆԻ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐԻ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԵԼՆԻ

1899



Дозволено цензурою 7 Апрѣля 1899 г. г. Тифлисѣ.

В 422197.2.3

1952

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՍԻՆՈՒԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.

Յուն. 29. Որոշուեցաւ Ուղունար գիւղացի (Բորչալուի դաւառ.) Աւագ Հասրամանեանցին ընդունել ի շարս կուսակիւն հոգեւորականաց և ուղարկել ժամանակաւոր կերպով Սեանայ վանքը:

Յուն. 29. Ս. Սինօղը հրամայեց՝ մեծ Զեափանակ գիւղի Գրիգոր Տէր Խաչակեան, Յակոբ Յողեանցեան և Գարեգին տէր Հաղարեան քահանաներին սուտ վկայութիւն տալու համար, Երեւանի նահանգական դատարանի արձակած վճռի համաձայն ուղարկել Սեան՝ քսան օր ժամանակով խիստ հսկողութեան տակ ապաշխարելու:

Փետ. 1. Որոշուեցաւ Տփլիսաբնակ Զաքարեա Զալեանցին ընդունել ի շարս կուսակիւն հոգեւորականաց և գրել միաբան Սաղիանու վանքի:

Փետ. 8. Վեհափառ Հայրապետի սրբ. կոնդակի համաձայն Ս. Սինօղը թղթատրեց պ. Մակար Եկմալեանցին քառաձայն պատարագի արարողութիւնը տարածել և գործադրել մեր եկեղեցւոյ մէջ. այս առթիւ հրամանադրուեցաւ թեմակալ առաջնորդներին՝ ուղարկել իրենց խմբապետներին և կարող անձանց պ. Եկմալեանցի մօտ ուսանելու:

Փետ. 15. Պատուիրուեցաւ Զաքարարատ գիւղացի (Էջմ. դաւառ.) Արիստակէս Դրիգորեան Զօլոյեանցին ձեռնադրել կուսակիւն սարկաւագ և ընդունել Սեանայ վանքի միաբան:

Մարտ. 9. Հրամայուեցաւ Երեւանայ Կոնստանտինոփոլիսի կարգաւոյժ անել Դալիդարազ գիւղացի (Յոր Բայազիտ) Հաղար քահանայ Տէր Խաչատրեանցին:

Մարտ. 31. Հրամայուեցաւ Վանական

կառավարութեան աճուրդի և կրկնաձուրդի օր նշանակել վանքապատկան զիւղերի՝ Վաղարշապատի համար աճուրդ 10-ն և կրկնաճուրդ 15-ն մայիսի. Օշականի համար աճուրդ 12-ն և կրկնաճուրդ 17-ն. Եղուարդի համար աճուրդ 16-ն և կրկնաճուրդ 20-ն և Մաստարայի համար աճուրդ 22-ն և կրկնաճուրդ 26-ն նոյն ամսի: Յանկացողները կարող են ներկայանալ Վանական կառավարութեան տեսանին պատշաճաւոր գրաւականով:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—ԲԱԺԻՆ

ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ՊԱՋԱՆՋԸ.

«Եւ որովհետեւ զայս առիթս ունիմք սիրելիքի արեւսցոյ գանձինս մեր յամենայն պոյնտիսն մարմնոյ եւ հոգւոյ կասարեւցոյ զսրբոյնսն անիսն Աստուծոյ»:

Բ. Կորնթ. Է. 1:

Ք

ԲԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ առաջին դարու հաւատացեալներն առանց խտրութեան սուրբ էին կոչուում, որովհետեւ այն գիտակցութիւնը կար, թէ նոցանից իւրաքանչիւրը զուրս էր կորզուած աշխարհային ապականութեան գրկից՝ ամբողջապէս Աստուծոյ նուիրուելու, սուրբ Աստուծոյ պաշտօնին վայել սուրբ կեանք ունենալու համար: Եւ այս գիտակցութիւնը աւելի կամ պակաս չափով կենդանի է եղել միշտ քրիստոնէական հա-

մայրքների մէջ. եկեղեցին ամէն միջոց դործ է դրել այնպիսի կարգեր սահմանելու կեանքի այնպիսի կանոններ տալ և այնպիսի պատկերներ դնել քրիստոնէի առաջ, որ նա իւրաքանչիւր քայլափոխում զգայ իւր սուրբ կոչումը և նորան վերաբերեալ սուրբ պարտականութիւնները յիշէ: Սրբութիւն յիշեցնելու համար են նշանակուած նաեւ Մեծի պահոց օրերը. մեր առաջը զատիկ է, որ Սուրբալի վերոգրեալ խօսքերով տեսնք՝ մի մեծ աւետիաց յիշատակ է վերականգնացնում մեր սրտի մէջ, Զրիստոսի ս. յարութեամբ յաւիտեանս յաւիտենից ամբողջ մարդկութեան առած այն աւետիաց յիշատակը թէ. Աստուծոյ հնազանդելով՝ Նորա սուրբ կամքին համաձայն սուրբ կեանք վարողները Նորա որդիք պէտք է կոչուին և այն յաւիտենական երանաւէտ կեանքին հասնեն, որը ձեռք բերաւ Աստուծոյ Միածին Որդին, սրբութեամբ յաղթելով մեղաց և մահու: Եւ որովհետեւ այդպիսի աւետիք ունինք՝ յատկապէս այս տաղանտաւորութեան օրերում հարկաւոր է լաւ մտածել ու կշռել, թէ ինչպէս պէտք է սրբինք մեր անձը մարմնոյ և հոգւոյ պղծութիւններից, որպէս զի համարձակութիւն ունենանք սուրբ Աստուծոյ առաջն ելնելու և Աստուծոյ որդիների համար պատրաստած անմահական ժառանգութեան արժանանալու:

Հարցնենք առաջ՝ որո՞նք են մեր մարմնի պղծութիւնները. ըստ երևութիւն աւելորդ է այդ հարցումը, որովհետեւ մարդու բարոյական զգացումը պարզ ասում է, թէ ինչն է պղծ. բայց խնդիր է, թէ որչափ զարգացած է մեր մէջ այդ զգացումը և որչափ ենք լսում Նորա ձայնին: Իրօք տեսնում ենք յաճախ որ մարդոց աչքը պղծութիւնների վարժեցնելով կարելի է այնտեղ հասնել, մինչ նոցա բարոյական զգացումն այլեւս չվիրաւորուի պղծ բաներից, այլ ընդհակառակն սկսեն պաշտպանել մինչև իսկ թէ ընտանեաց այդ է և այդպէս էլ պէտք է լինի: Մեր ժամանակակից հասարակութիւնն արդէն որոշ չափով այդ աստիճանին հասել է, որ առաջինը, ստախոս, կաշտտակեր, վաշխառու մարդն անբարոյական է և պատուաւոր ընկերու-

թեան անգամ լինել չի կարող՝ նա այդ շատ լաւ հասկանում է. բայց որ անբարոյական է ու անպատիւ նաեւ այն մարդը, որի մարմինը որկրամոլութիւնից իւր բնական ձեւն ու զիւրաթեքութիւնը կորցրել է, որի դէմքն այլանշանակ է արեցողութիւնից և ուղեղը գանգի մէջ գործընթացել, որի ջղերը չորացել են և արիւնը թունաւորուել բղջախոհութիւնից՝ Աստուծոյ նմանութեամբ գծուած պատկերի վերայ դաբանքի դրոշմը դնելով— հասկանալ այդ մենք այլ ևս չենք կամենում և թոյլ ենք տալիս, որ այդպիսիներն իրրէ պատուաւոր մարդիկ ճանաչուին և մուտք ունենան ամէն տեսակ ընկերութեան մէջ: Դնչու. նորա համար ի հարկ է, որ մեր բարոյական զարգացումը եղծուել է: Մեր մէջ արմատացել է այն համոզումը, թէ իսկական կեանքը մարմնի կեանքն է, և ուրեմն իրաւունք ունինք մեր ձեռքն եղած բոլոր միջոցները դործ դնելու, որպէս զի քաղցրացնենք այդ կեանքը: Լսել ենք աւետարանի ասածը, թէ զրպից եկածը պղծ չէ, ներսից եկածն է պղծում մարդուն, և այդ վսեմ ճշմարտութիւնը ըստ քմաց մեկնելով ու պատրուակ բռնելով՝ չենք կամենում մտածել այլ ևս, թէ հէնց մեր սրտից բղխած պղծ ցանկութիւններն են պատճառ, որ մեր մարմինն տալիս ենք աւելի քան պահանջ ունի և տանել կարող է, և այդպիսով՝ հոգւոյ սուրբ նպատակներին ծառայելու կոչուած մարմինը ինքն է ի վերջոյ իշխան դառնում և ստրկացնում մեր հոգին: Բայց չկարողանալով այդ իրեն անվայել իշխանական դիրքի մէջ մնալ՝ քայքայում է ու ապականութեան մասնուում:

Սակայն մարմնոյ պղծութիւնը չէ միայն, ինչպէս առաքեալի խօսքից տեսնում ենք, որ մեր հոգին ստրկացնել կարող է, սա ևս իւր պղծութիւններն ունի: Թէպէտ մեր մարմինն ու հոգին այնպէս սերտ կերպով կապուած են միմեանց հետ, որ մէկի վերայ եղածն անպատճառ միւսի վերայ ևս ազդում է՝ կան այնուամենայնիւ պղծութիւնների, որոնք աւելի մէկին կամ միւսին յատուկ են: «Որկրամոլութեամբ և մասամբը նորին» բղջախոհութեամբ և մասամբը նորին» պղծում ենք աւելի մեր մարմինը, միւս մահացու մեղքերով՝

«Հպարտութեամբ և մասամբ նորին» նախանձու և մասամբ նորին բարկութեամբ և մասամբ նորին ծուլութեամբ և մասամբ նորին ագահութեամբ և մասամբ նորին պղծութեամբ ենք մեր հոգին և բուն հոգեւոր կամ նոյն իսկ հոգեկան գործունէութեան համար անպէտք դարձում: Առնենք օրինակ վերջինն այս մահացու մեղքերից և նորա մի մասը միայն՝ արծաթսիրութիւնը. յայտնի՝ չէ միթէ ամէնքին թէ որ աստիճան այս աստը մարդուն նուաստացնել՝ այն հոգին որ տիեզերքի խորքերը սաւառնելու և ամբողջ բնութեան տիրելու իշխանութիւն ունի որ երբ լեցուած է օր. եղբայրսիրութեան գորովով կարծես մեր կուրծքից դուրս թռչել է կամենում և «գիրկս եկէք միլլիոններ»* բացականչում — սեղմել ճմռել և դրամի մի փոքրիկ քսակի մէջ տեղադրուելու ընդունակ դարձնել կարող է: Իսկ նախանձը, իսկ բարկութիւնը երբ այն աստիճան կուրացնում են մարդուն, որ հարազատ հօրն ու մօրը դահճի ձեռքը մատնելուց, սեփական զաւակին իւր ձեռքով սրախողով անելուց չի զարհուրում: Եւ ծուլութիւնը—ինչպէս խեղճացնում և մեղկացնում ժանգոտ ու փառած մի գործիք է դարձնում մեր հոգին, որ փշրուում է ապա ամենաչնչին պատահարի առաջ, մինչ աշխատանքի մէջ սրուելով մի հատու թուր կլինէր որ երկինք ու երկիր նուաճել կարող էր: Ըստ երևութին այսպիսի բնաւորութիւն չունի հրպարտութիւնը, որով ուռչում փքում է մարդ ու խռոր երևում: Բայց ո՞վ չգիտէ, որ ուռչելը մեծութեան և զօրութեան նշան չէ և անմիտ ու անբովանդակ սնապարծութիւնից բողբոջին տարբեր է, երբեմն սխալմամբ նորա հետ շփոթուող՝ վեհանձն ինքնագիտակցութեան զգացումը: Իսկական հպարտութիւնը չնչին հոգու արտացոլումն է և առհասարակ բոլոր մահացու մեղքերն այն ընդհանուր յատկանիշն ունին, որ մարդու ուժերը ջլատում են և հոգին երկչու թռչելի դեղեկատ փորձութիւնների հանդէպ անկայուն դարձնում: Այն ոյժը որ բարկութեան նախանձի հպարտութեան մէջ երևան է դալիս՝ կեղծ

* Շիլլեր:

է և անցողական ինչպէս և մարմինը կեղծ ոյժ է՝ զործ գնում՝ օրկրամիջութեան կամ բղջխոհութեան մէջ. երկու դէպքում ևս հեռանքը ուժասպառութիւն է ու անկում:

Ահա այս պատճառաւ մեծ խորհուրդ ունի Առաքեալը յորդորը՝ «կատարեսցուք զսրբութիւն ահիւն Աստուծոյ»: Այն հոգեւոր և մարմնաւոր տկարութիւնը՝ այն երկիւղը որ անհրաժեշտ հեռանք է պիղծ կեանքի պատճառաւ յառաջ եկած բարոյական անկման՝ անգի չի ունենայ ամենին կամ լինելուց յետոյ կրկին կփարտառի հեշտութեամբ, եթէ Առաքեալը յորդորը լսենք և Աստուծոյ երկիւղը ունենանք մեր առաջնորդ ամէն քայլափոխում: Աստուծոյ երկիւղը յիւրաւի մի զօրաւոր խթան է, որ մեզ ստիպում է սրբութիւն կատարել՝ սուրբ լինել և սուրբ գործեր ունենալ: Այդ երկիւղը մեզ չէ նուաստացնում և տկարութեան զգացում չէ յառաջ բերում մեր մէջ, այլ ընդհակառակն ոյժ է տալիս և սնուցանում՝ այն երկնաւոր առաքինութիւնը որի համար մեր Եղիշէն ասում է. «Որոց ողբն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն, յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ, յամենայն հոգմոյ շարժի և յամենայն բանէ խռովի և յամենայն իրաց գողայ, երազագէտ է այնպիսին ի կեանս իւրում և յանգիւտ կորուսան յուղարկի ի մահուան իւրում»: Երկիւղը մարդու համար շատ բնական զգացում է և ո՞չ ոք այս աշխարհի վերայ ազատ չէ նորանից, մեր երկրաւոր կեանքը կախուած է մի թելից և մենք անզաղար երկիւղի մէջ ենք՝ մի՞ գուցի կարուի այդ թելը՝ նայելով թէ ինչպէս ենք ընդունում՝ ո՞ւմ ձեռքին է թելի ծայրը՝ ըստ այնմ և ուղղուած կլինի մեր երկիւղը: Մինչդեռ հեթանոսի կեանքը խաղալիք է բազդի ձեռքին, ուստի և ամէն մի չնչին պատահար երկիւղ է ազդում նորան՝ քրիստոնեան Ամենակալ Աստուծուն ճանաչելով իւր կեանքի տէր: Ծորանից և միայն վախենում է: Իսկ վախենում է այն պատճառաւ որ Աստուած սուրբ է և նա այն զիտակցութիւնն ունի որ իւր պղծութեամբ արժանի չէր այդ սուրբ Աստուծոյ շնորհած արեւը ակնելու. բայց որովհետեւ Աստուած

նորա համար մի անողորմ դատաւոր չէ՝ որ նորա պղծութիւնների համապատասխան պատիժ տար և կորստեան մատնէր նորան, այլ մի բարեգութ հայր, որ սրբել և իրեն արժանի դարձնել է կամենում՝ ուստի վախենալ Աստրծուց չի նշանակում պատժից վախենալ, այլ պատկառել մի պաշտելի և յանձափս սիրելի էակից՝ աչքի առաջ ունենալ ամէն բոլոր մեր Նրկնաւոր Հօր սրբութիւնը և ջանալ սուրբ լինել, որպէս զի չվշտացնենք Նորան և չըրկենք մեզ Նորա սիրուց և գթութիւնից:

Սրբութիւնը զօրութիւն է. որչափ սուրբ լինենք հոգեով ու մարմնով՝ նոյնչափ աւելի վստահութիւն կունենանք սուրբ Աստուծոյ վերայ, որ ամենայն զօրութեանց աղբիւրն է՝ նոյնչափ կ'աղակաւ մեր իսկական երկիւղի զգացումը: Դորա փոխարէն իւրաքանչիւր պղծութիւն հեռացնում է մեզ Աստրծուց և երկիւղալի ու անապահով դարձնում մեր զրութիւնը: Սկզբում գուցէ շատ զգալի չէ մեզ այդ. մեզ այնպէս է թուում, թէ աներկիւղ ու անպատիժ կերպով կարող ենք թոյլ տալ, որ մեր հոգին ու մարմինն զբօսեն, ինչպէս իրենց ցանկութիւնները թելադրում են. բայց շուտ յետոյ ստիպուած պէտք է լինենք խոստովանել, որ մեր առաջը կորստեան անդունդ է և եթէ կանգ չառնենք ու ետ չդառնանք՝ աւելի ու աւելի արագ կ'ընկնուինք, մինչև որ մի րոպէ կգայ, երբ ուշ կ'լինի այլևս կանգնելն ու դառնալը: Հոգին անտեսանելի է և մեր հոգեւոր պղծութեանց հետեանքները շատ անգամ մութ են մնում մեզ համար. սակայն նոյնչափ պարզ է և շօշափելի մարմնոյ պղծութեանց յառաջ բերած արդիւնքը. մարդիկ տեսնում են այն և զարհուրած հարցնում՝ ինչպէս եղաւ. մինչդեռ հարցի պատճառ չկայ: Եթէ ուրիշ փաստեր իսկ չլինէին, թէ մի արդարադատ բազուկ է կառավարում տիեզերքը և հատուցումն պահանջում մեր բոլոր դորձերի համար՝ այս մէկը բաւական էր, բաւական էր այն զարհուրելի հետքերը զիտել, որ իւրաքանչիւր պղծութիւն թողնում է սերունդէ սերունդ մարդոց հոգու և մարմնի մէջ: Աստուծոյ արդարադատ բազուկից խոյս տալ ո՛չ մի տեղ մենք չենք կարող, բայց կարող

ենք Նորա դժած ճանապարհներով ընթանալ, վախենալ Նորանից և Նորա սրբութեան օրէնքը դորձ դնել, հակառակ դէպքում՝ «Ահ մեծ է անկանել ի ձեռս Աստուծոյ կենդանւոյ»:



„ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐՑ ԴԱԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ“

ԱՅՍ վերնագիրը կրող մի փոքրիկ գրքոյկ է ուղարկուած մեզ Կ. Պոլսից, որի հեղինակը՝ Ազարեան Պատրիարքին շրջապատող հայ—կաթոլիկ վարդապետներից մէկը, նպատակ է դրել ցոյց տալ թէ, մինչ «Հանդարտ, խաղաղ, և երջանիկ գոյութիւն ունենալու փափագով՝ Վանայ ժողովուրդը Հռովմէական եկեղեցւոյ զիրկը վերադարձեր է» (վերադարձնը), խիստ օրինաւոր և աստուածահաճոյ դորձ է կատարել, Հայոց եկեղեցւոյ նախնի սրբազան հայրապետների շաւղով է գնացել: Այսպիսի զրուածքների* դէմ հերքում զրելը ապարդիւն աշխատանք կլինէր. յայտնի է կաթոլիկ եկեղեցականների փաստաբանութեան եղանակը: Երբ Փրկիչը Պետրոս առաքեալին երեք անգամ «Արածեա՛ գոչխարս (կամ զգառինս) իմ աւսոյ՝ սա իւր երեք ուրացութիւնները յիշեց և տրտմեց, հասկացաւ, թէ որչափ ողորմած էր Տէրը դէպի ինքը, որ չնայած այն ամօթալի ուրացութեան՝ դարձեալ նախկին առաքելական կոչմանն՝ էր հրաւիրում—և խղճահարութեան, երախտագիտութեան ու սիրոյ

* Ինչպէս յազգևորեց ճեղկացանք, նոյն ոգով մի գիտէ երեսուրակէ ժամանակից նշանաւոր Հայր Եսայիս, որ հայի. կոտորածների ժամանակ մեծ աղետի հանկ իրաւ. հայոց դասի ամենանշանաւոր պաշտպաններից մէկը: Չնմ գարնանում, որ կարողի պատեր յանուն Քրիստոսի պատճ գործը վերջն ի շահ պատկան արտի դարձեց (Ի՞նչ որ պատր Քրիստոսի փոխանորդն է նորա հաւատ), յայց շահ ցաւեցանք այս գրքի մասին «Հանդէս Ամսօրեայի» մեջ գրած իննադասորեան ներքոյ Հ. Յ. Տ. ատերը՝ Միսիստեան հայերի ամենահամակրելի ներկայացուցիչն ուսուցչութիւնը կարողով, որ ներկանակի պատճառաբանութիւնը բոյլ գտնելով հանկերձ՝ գովում է, կամ գոցի աւելի միշտ կլինէր աւել՝ սխալուած է գովել նպատակը:

րուսն զգացումներով լիցուեցաւ. բայց կաթովի վարդապետը՝ իրաւախոհ և ճշմարտախօս մարդու կատարեալ դիտակցութեամբ, ժպիտն երեսին և ձեռքը խղճի վերայ դրած՝ ձեզ կասէ. չէ՛, դորանով Բրիտանոս իւր առաքեալներին Պետրոսի ոչխարները զարձրեց և իշխանութիւն տուաւ, որ նա անսխալ մնայ և միւսներին սխալուելիս ուղիղ ճանապարհ ցոյց տայ: Բայց, առաջը զի՛ր Գաղատացոց» թուղթը և պարզիր, որ եթէ սխալուելու մի դէպք յիշուած է առաքեալների համար՝ այդանգ ևս սխալուողը դժբաղդաբար կրկին Պետրոս առաքեալն է եղել, և Պօղոս ստիպուել է նորան յանդիմանել ու սխալն ուղղել. միւսնայն է, քաջ վարդապետը Պետրոս առաքեալի «ստգտեալ» լինելն էլ նորա երեւակայական յաջորդ չռովի պապի անսխալականութեան համար փաստ կհամարէ և կպնդէ, որ եթէ Յովհաննէս աւետարանիչն անգամ այսօր կենդանի լինէր՝ էլի պապին պէտք է հնազանդէր և ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը նորանից սովորէր: Չէ՞ որ Հայոց Յովհան Մանգակունի կաթովիկոսն ևս՝ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւն ընդունելու առթիւ կատարուած հանգիսի միջոցին, երբ «զուրացողս ածէր առ արքայութեան դռնապանն և փակեալն Պետրոս» ասում էր, «ուրացող աղգայիններուն» ոչ թէ յորդորեց, որ ուրացող Պետրոսից զղջում սովորեն և յոյս ունենան այդպիսով կրկին արքայութիւն ժառանգելու, այլ «հրամայեց որ ի հռովմ երթալով Պետրոսէն, որ ան ասեն սուրբ Լեոն մեծ Բահանայապետն էր, իրենց արձակումն ընդունին»: Մեզ նման հասարակ մահկանացուների դատողութեամբ ի հարկ է Պետրոսը՝ Պետրոս է, Լեոնը՝ Լեոն, և Մանգակունին Պետրոս ասելով ո՛չ Լեոն կարող էր հասկանալ, և ոչ էլ հայ ուրացողներին «Լեոն մեծ Բահանայապետի» մօտ ուղարկելու հնար ունէր, որովհետեւ այդ Լեոնը վախճանուել է 461 թ.-ին, մինչ Մանգակունու ծառը 485 թ.-ից յետոյ (զուցէ 3 — 4 տարի յետոյ) է խօսուել. բայց կաթովի վարդապետի համար ի՞նչ կայ. նա պարտաւոր է բնական դատողութիւնն էլ պատմական ճշմարտութիւններն էլ պապին հնազանդեցնել, և կատարում է իւր պարտականութիւնը, կատակերգականն այն է, միայն

որ նա երեւակայում է, թէ այսպիսի փաստերով կարելի է ուրիշներին ևս համոզել իւր պէս մտածելու, և ողբերգականն այն, որ դոցանով իւր խղճի հետ հաշտեցնել է կարողանում յետին ծայր թշաւառութեան մէջ ընկածներին հացի գնով հաւատ վաճառելու զարհուրելի իրողութիւնը:

Այս իրողութիւնն է ահա իսկապէս, որ գրաւում է մեր ուշադրութիւնը: Բայց դէպքից օգտուելով՝ կկամենայինք զոնէ այն գըլխաւոր փաստի զօրութիւնը փորձել, որով մեր հայ կաթովիկ եղբայրներն իրենց են համարում ս. Լուսաւորչի հարազատ զաւակներ, և մեզ մերժուած նորա փարախից՝ «մեր բոլոր նախնի Հայրապետաց և պատմադրաց» վերադրելով այն համոզումը, թէ ս. Լուսաւորչի չռով է գնացել և իւր հօտը պահ տուել ս. Սեղբեստրոս հայրապետին: Յիրաւի Ազաթանգեղոս այդպիսի մի բան պատմել է և ս. Լուսաւորչի չռով գնալու զրոյցը շատ անգամ յիշեցուել է մեր պատմութեան մէջ. բայց կարճ է այն պատմական ճշմարտութիւն լինելը:

Ինչ վերաբերում է Ազաթանգեղոսին՝ պատմադիտի համար պարզ պէտք է լինի, որ նորա պատմութեան այս մասը բոլորովին առասպելախառն է և քաղած ուշ ժամանակի զրոյցներից, որոնք յայտնի առնչութիւն ունին Սեղբեստրոսի վարքի հետ: Ղեկը մի աննշան անձնաւորութիւն լինելով, որի երկարամեայ եպիսկոպոսութիւնից (314-335 թ.) ո՛չ մի կարեւոր գործ յայտնի չէ ճշգրիտ պատմութեան մէջ՝ անուն է ստացել յետոյ և ընդարձակ առասպելաբանութիւնների առարկայ եղել միայն նորա համար, որ ժամանակակից է առաջին քրիստոնեայ կայսեր՝ Կոստանդիանոսի, և Ազաթանգեղոս երբ խօսում է նորա կամ Կոստանդիանոսի մասին՝ ո՛չ թէ պատմական Սեղբեստրոսն է այդ, որի անունն իսկ ս. Լուսաւորչի երեւի չէր լսել իւր կեանքում, այլ հրաշապատում վարքադրութիւնների մէջ փայլող «Հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ դրանն» — և ո՛չ պատմական Կոստանդիանոսը, որ ընդունակ է եղել ծայրահեղ չարագործութիւնների և մահուան անկողնում միայն քրիստոնէութիւն է ընդունել, այլ նոյն վարքագրութիւնների նկա-

րազրած դադարաւարական քրիստոնեայ «երանելի և ցանկալի» թագաւորը՝ որին «երկնաւոր հրեշտակը» սպասաւորում էր։ Թողնենք մի կողմի թէ որչափ հնարաւոր բան էր, որ Հայոց թագաւորը Հռոմ՝ զնար, կաթողիկոսի, դըլխաւոր եպիսկոպոսներին իշխաններին և եօթանասուն հազար զօրքի հետ՝ մի մեծանուն կայսեր օրով, որի կենաց մանրամասնութիւններն անգամ մեզ յայտնի են, — և ժամանակակից պատմիչները ոչ մի յիշատակութիւն թողած չլինէին այդ մասին՝ հարց է. երբ տեղի ունեցաւ այդ դէպքը:

Ազաթանգեղոսի նկարագրութիւնից այնպէս է երևում, որ այդ միջոցին Կոստանդինոս յաղթել էր արդէն իւր բոլոր հակառակորդներին և միահեծան տէր դարձել Հռովմէական պետութեան. և յիշաւ քրիստոնէութիւնը կատարեալ կերպով ազատ կրօն դարձաւ այստեղ 324-թ.՝ միայն, երբնա յաղթեց հեթանոսութեան վերջին պաշտպան, պետութեան արեւելեան բաժնի օղոստոս Լիկինոսին և բոլոր իշխանութիւնը իւր ձեռքը ձգեց. ուրեմն Տրդատ և ս. Լուսաւորիչ նորա մօտ գնացած պէտք է լինին 324-325 թ.-ներին (յաղթութիւնից յետոյ և Նիկիոյ ժողովից առաջ). բայց ցաւն այն է, որ այդ ժամանակամիջոցում Կոստանդինոս շարունակ արեւելքում է եղել և երբեք Հռոմ չէ գնացել: Չամչեան, և նորա հետեւողութեամբ ուրիշները, առանց որևէ պատճառի 319 թ.-ին եղած է համարել նոյն ճանապարհորդութիւնը. իսկ Գաթրճեան* և Տաշեան** տեսնելով որ անհրաժեշտ է մի պատմական հիմք որոնել՝ գտել են 312 թ.-ը, երբ Մաքսենտիոս բռնաւորը յաղթուեցաւ Կոստանդինոսից և սա 313 թ.-ին իւր իշխանակից Լիկինոսի հետ Մայլանդի նշանաւոր հրովարտակը հրատարակեց, որով կրօնի ընդհանուր ազատութիւն էր հռչակուում: Այդ թուականները կարող էին ուրեմն յիշաւ Կոստանդինոսի քրիստոնէութիւն ընդունելու տարին համարուել, և սրամիտ է Գաթրճեանի այն գիտողութիւնը, թէ այդ միջոցներին հայերը պատերազմ էին

ունեցել Մաքսինոս Դայա կեսարի դէմ: ուրեմն կարիք կարող էր զգացուել, որ Տրդատ իւր հաւատարմութիւնը ցոյց տար Հռոմի գահոյից առաջ և հաշտութիւն կայացնելու հետամուտ լինէր: Սակայն իրօք Մաքսինոս Դայա կենդանի և արեւելքի կեսար մնաց մինչև 313 թ.-ը, ուրեմն 312 թ.-ին դեռ նա էր Տրդատին ամէնից մօտ իշխանաւորը և Հռովմէական տեսակէտով Հայաստանը նորա իշխանութեան սահմանների մէջ էր ընկնում: Եթէ ենթադրենք իսկ, որ Տրդատ նորան արհամարհել և աւելի հզօրին դիմել կարող էր՝ այդ դէպքում ևս մէջտեղ Լիկինոսը կար, որ իրրեւ պետութեան արեւելեան բաժնի օղոստոս, անուանական իշխանութիւն ունէր Մաքսինոսի վերայ, մինչդեռ սորա և Կոստանդինոսի մէջ ոչ մի կապ չկար, Տրդատ Հռոմ գնալու համար պէտք է ոտքի տակ տար թէ Մաքսինոսի և թէ Լիկինոսի իշխանութիւնը, իսկ այդ իւր երկրի համար խաղաղութիւն բերել չէր, այլ սուր. հռովմէական զօրեղ պետութիւնը անտէր ու անկարգ մի երկիր չէր, որ նա իւր 70,000 զօրքով որ կողմն սեղենար ճանապարհորդէր ազատ Բացի դորանից, 312 թ.-ին Հռովմում եպիսկոպոս էր ոչ թէ Սեդրեստրոսը (և ոչ իսկ Նեսեթոս, ինչպէս ապարդիւն տեղը յարմարեցնել է աշխատել Գաթրճեան), այլ Մելիտադէս. իսկ Ազաթանգեղոս անշուշտ սխալմամբ մի անուան տեղ միւսը չէ բերել, այլ նպատակ է ունեցել ս. Լուսաւորիչին հենց վարքագրութիւնների միջոցաւ նշանաւոր դարձած Սեդրեստրոսի հետ յարաբերութեան մէջ դնել: Այսպէս ուրեմն ս. Լուսաւորիչի և Տրդատի Հռոմ գնալուն համար ոչ միայն ոչ մի պատմական կռուան չկայ, այլ և ընդհակառակն բոլոր փաստերն անհնարին են դարձնում այդպիսի մի ճանապարհորդութիւն: Եթէ մի ստոյգ բան կարող է լինել այստեղ՝ այն է, որ Տրդատի օրով գուցէ մի առանձին, նաև յաջորդ դարերի համար նշանակութիւն ունեցող՝ դաշն է հաստատուել Հռովմէական պետութեան հետ. բայց դորա համար հարկաւոր չէր որ Տրդատ մանաւանդ թէ ս. Լուսաւորիչ՝ Հռոմ գնար. և եթէ դաշնագրութիւնը 324 թ.-ից առաջ է եղել, անշուշտ Լիկինոս նոյնպէս

* Տիեզերական պատմութիւն, հատրք. հր. 479.

** Ազարանգեղոս առ Դեորգայ աստի կայ. ինք. 145 շ.

մասնակցում էր և զլխաւոր դերը նորանն էր, իսկ մեր մատենագրութեան մէջ միայն Կոստանդիանոսի անունն է յիշուում շատ հասկանալի պատճառաւ: Գուղշմիտ և ուրիշներն արդէն այն կարծիքն են յայտնել, որ Տրդատի ճանապարհորդութեան զրոյցը փոխառած պէտք է լինի Ա. դարու Հայոց թագաւոր Տրդատի պատմութիւնից, որի մասին յայտնի է ստոյգ աղբիւրներից, թէ Ներոնի օրով մեծ շուքով Հռոմ է գնացել և վառաւոր ընդունելութիւն գտել. անհաւանական չէ ամենեւին, որ նոյն իսկ Տրդատ Մեծի դաշնադրութեան մասին Նղիշէի կամ Փաւստոսի տուած տեղեկութիւնն ևս այստեղից առնուած լինի:

Եւ մենայն դէպս ընդունել թէ ս. Լուսաւորիչ Հռոմ է գնացել, և այն յատկապէս նորա համար, որ ս. Պետրոսի յաջորդին իւր խոնարհութիւնը ցոյց տայ: իսկական աւետարանի ճշմարտութիւնը սովորէ և խոստանայ իւր հօտը նորան ժառանգութիւն թողնել՝ նորան հնազանդելը ճշմարիտ քրիստոնեայ և լուսաւորչական համարուելու անհրաժեշտ պայման զննելով—կարող են, կրկնում ենք, նոքա միայն, որոնց համար պատմութիւն չկայ, այլ ամէն ինչ նոյն առանցքի՝ «Պետրոսի յաջորդ» և «Աստուծոյ փոխանորդ» պապի շուրջն է դառնում: Սեղրեստրոս հայրապետի օրով ոչ նորա և ոչ ուրիշների մեքով կանցներ երբեք, թէ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը նորան պէտք է հպատակէ. այդ ժամանակ դեռ նոյն իսկ Ոսայից մեծ քաղաքների, ինչպէս Մայլանդի, կամ արեւմտեան քրիստոնէութեան մեծ կեդրոնների, ինչպէս Կարքեդոնի՝ եպիսկոպոսներն իրենց Հռոմի եպիսկոպոսի իշխանութիւնից բոլորովին անկախ և նորան հաւասարազօր առաքելական յաջորդներ էին համարում: Իւր մնաց թէ հեռաւոր արեւելքում իւր սեփական թագաւորութիւնն ու կարգերն ունեցող նորադարձ քրիստոնեայ ժողովուրդի հովուապետը—Ստաւրոպոլսի արշաւանքների պէս մի ահագին շարժում պէտք էր, որ շփում յառաջ բերէր արեւելքի ու արեւմուտքի մէջ և պատճառ տար հայերին Հռոմի գերագահութեան խնդրով զրազուելու. դորանից առաջ Հայոց և Հռո-

մէական եկեղեցիների մէջ որ և է լուրջ յարաբերութիւն երբեք չի եղել և լինել չէր կարող:

Թէ Պետրոսի զլխաւորութիւնը և մեր եկեղեցւոյ երջանիկ հայրապետների կաթողիկոսութիւնն ապացուցանելու համար բերուած փաստերը որչափ կշիռ ունին, այդ մասին ուրիշ անգամ ևս խօսել ենք. մենք ոչինչ չունինք ի հարկէ հակառակ եթէ մեր կաթողիկ հայ եղբայրները կամենում են այսպիսի յերևարանքներով իրենց սրտերը մխիթարել և լատինականութեան զրկում իսպառ չխեղդուելու համար հոգեւոր կապ պահպանել ս. Լուսաւորչի և նորա արժանաւոր ժառանգների հետ. բայց եթէ այդ յերևարանքները վկայութիւններ պէտք է լինին, որ մեզ համոզեն թէ մեր եկեղեցին ս. Լուսաւորչի եկեղեցին չէ՝ ճշմարիտ եկեղեցին, և մենք հոգւոյ փրկութիւն ձեռք բերելու համար անպատճառ երկրպագութիւն պէտք է տանք Հռոմում ոսկէ սնդուկների վերայ պառկած ողորմելի ծերունուն, իբրեւ Աստուծոյ փոխանորդի՝ բաւական ենք համարում յիշել միայն մարգարէի բերանով ասուած ճշմարիտ Աստուծոյ մի խօսքը, որ բիւրաւոր այդպիսի վկայութիւններ կկռէ. Անիծեալ լիցի մարդ, որ արացէ, զյոյս իւր ի մարդ: Մեր պաշտօնակից քաջարի վարդապետները շատ լաւ գիտեն ի հարկէ, թէ ս. Գրքի և պատմութեան վկայութիւններով չէ, որ համոզում են վանեցի սովատանջ հայ եղբայրներին Ս. Պետրոսի փարախի մէջ փրկութիւն որոնել, այլ փայլուն արծաթի գնով, բայց թող չմոռանան, թէ ինչ ասաց նոյն ինքն Պետրոս առաքելաւր, երբ նորան առաջարկեցին հոգեւոր շնորհները վաճառել. Արծաթ քս ընդ քեզ լիցի ի կորուստ, զի զպարգևսն Աստուծոյ համարեցար ընչիւք ստանալ: ** Թող չմոռանան նաև Հռոմի միւս առաքեալի՝ հրաշարան ս. Պօղոսի խօսքը, միայն Գաղատացիներին չէ ասել նա, այլ նաև այն բոլոր հայերին, որոնք կենթադրեն, թէ իրենց պանծալի նախնեաց քարոզուած և անթիւ նահատակների արիւնով հաստատութիւն գտած աւետարանը ճիշդը

* երևում թի. 5 ** Գործք. Բ. 20.

չէ, այլ կաթոլիկ պատերների մօտ պէտք է գնալ ճիշտը գտնելու համար*։ Չարմանամի զի այդպէս վաղվաղակի փոփոխիք յայնմանէ, որ կոչեաց զձեզ ի շնորհսն Քրիստոսի, յայլ աւետարան, որ ոչ գոյ այլ, բայց եթէ իցեն ոմանք, որ խռովեցուցանիցեն զձեզ և կաթոլիկ շրջել զաւետարանն Քրիստոսի։ Այլ եթէ մեք, կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանեսցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեսցեն ձեզ, նզովեալ լիցի Որպէս յառաջագոյն ասացաք, և արդ զարձեալ ասեմք. եթէ ոք աւետարանեսցէ ձեզ աւելի քան զոր տուէքն՝ նզովեալ լիցի։



ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ **

Զի կարելի ասել որ Յունական վանականութիւնը եկեղեցական պատմիչների (քաղաքական պատմիչների մասին լուրորովին լռում ենք) առանձնապէս սիրալիր ուշադրութեան առարկայ եղած լինի։ Աշխատել են միայն (վանականութեան պատմութիւնը սկսելով Վապադովկիայի Վեսարիոյ եպիսկոպոս ս. Բարսեղից ի 379) աստուածաբանական վէճերի առթիւ նրա ցոյց տուած գործունէութիւնը լնորոշել, իսկ այլ դէպքերում հանգիստ են թողել աշխատելու իրենց հանգստութիւնը որոնող միայնակեացներին։ Վոպիտ մոլեբուանութիւնը և անիրական երազները համարւում են այս դասակարգի լնորոշ գծեր։ Մենք չենք ուզում անցեալի մէջ ընկղմուել, միջնադարեան կրօն. կարգերի քաղաքակրթական դերը ցոյց տալու համար. որպէս զի ամէնքը տեսնեն և համոզուին, թէ վանականութիւնը աշխարհում ի՞նչ ազդեցութիւն ունենալ կարող է՝ բաւական է այսօր ևս մեր առաջ եղող կաթոլիկ եկեղեցու պատկերը։

Եթէ մէկը կռադատէ, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի վանականութիւնն այնտեղ, թէ ի՞նչպէս նա քահանայի և աշխարհականի մէջ եղած սուր

հակադրութիւնը մեղմացնում է, ինքնուրոյն կրօնական ձգտման ապաստանարան դառնում։ Ինչպէս եկեղեցւոյ պաշտօնական մարմինների վրայ լուսնայն վերահսկողութիւն է գործ դնում և զարմանալի հաւասարակշռութեամբ պահպանում ընդհանուր իշխանութիւնը՝ իրր ապահով յենարան. եթէ ի նկատի ունենայ, թէ ո՞րպիսի եռանդով նուիրուում է նա եկեղեցու մէջ ներքին և արտաքին առաքելութեան նկատմամբ յարուցուած մեծամեծ խնդիրներին, թէ ինչպէս ժողովուրդի մէջ զարթեցնել զիտէ ընդհանուր շահերի միտքը և մի մեծ ամբողջութեան պատկանելու հպարտ գիտակցութիւնը, — եթէ մէկն այս ամէնը միաժամանակ պատկերացնէ՝ կտեսնէ որ վանականութիւնը այս հմտակազմ եկեղեցական — քաղաքական դրութեան մէջ ամենաիրական գործունէներից մէկն է և որ կաթոլիկութիւնը իւր յաջողութիւնների մեծագոյն մասը նրան է պարտական։ Այդպիսի բազմակողմանի գործունէութիւն քաղաքակրթութեան և եկեղեցական քաղաքականութեան ասպարէզում յունական վանականութիւնը ցոյց չի տուել։ Բայց վանականութեան արժէքը սրանով չափելով արդեօք մենք սխալ գծաչափ գործ դրած չե՞նք լինում։

Վանականութիւնն ըստ ինքեան արդիւնք է զուտ կրօնական շարժման. պէտք է արդեօք նորա նշանակութիւնը աշխարհային քաղաքակրթութեան և եկեղեցական վարչութեան համար կատարած գործերով գնահատել։ Հենց այս պատճառով, այսպիսի նպատակների ծառայելով չէ՞ր որ վանականութիւնը կորցրեց արեւմուտքում իւր ոյժերը, և ազնիւ գաղափարները ճնշուեցան։ յիշեցէք միայն թէ ինչպէս Հռովմէական եկեղեցու մէջ իւրաքանչիւր կարգ՝ կարճ ժամանակի երիտասարդական լարմ որդեորութիւնից յետոյ, անդառն կերպով աշխարհականանում է, թէ ինչպէս այս ազդեցութեան տակ՝ միշտ նոր որդեորութեամբ նոր հաստատութիւններ են հիմնուում, որոնք բոլորն ևս նոյն օրէնքին են ենթարկուում։ Բաւական է միայն մտաբերել ս. Պրանչիսկոսին և նորա կարգի հիմնադրութեան պատմութիւնը, եթէ արդարութեամբ դատուի և վանականութեան ծառայութիւնները այնտեղ փնտրուին, ուր որ նոքա իսկապէս առաջին տեղը պիտի բռնէին այսինքն՝ ներքին հոգեկան կեանքի մէջ, այն ժամանակ պիտի երևայ, որ Յունական եկեղեցին ևս իրաւունք ունի իւր վանականութեամբ հպարտանալու, որ արեւելեանների դէմ յարուցած կշտամբանքները ձանձրալի կրկնութիւններ են միեւնոյն առարկութեանց, և ո՞ր աւելի կարեւոր կլինէր անաչառ քննադատութեամբ նրանց ըրարի կողմերը երևան հանել։

Ի՞նչ էր այն գաղափարը, որ վանականութիւնը հենց սկզբից իրագործել էր ուղղում։ Ամենահին վարքագրութիւնը՝ Աթանասի գրած «Անտոնիոս»

* Դադ. Ա. 5—9

** Քարգմ. Ueber das Griechische Mönchtum skismlikhig, ու առասպառած Preussische Jahrbücher Աշխատութիւն, եւ հեղինակն է Կարլ Հոլլ՝ յոսկոց եկեղեցւոյ վերաբերեալ մի քանի շուրջ ուսումնասիրութիւններով յայտնի երեսասուրդ գիտնականը։

սի վարքը՝ շօշափելի կերպով ներկայացնում է մեզ, թէ ինչպէս ձեւակերպուելու յունական վանականութեան այս նախապատկերը: Նա պատմում է մեզ, որ Անտոնիոս մի անգամ եկեղեցում յուզուում է այն մաքուր թէ ինչպէս առաքելաշէնքը ամեն ինչ թողել էին և թէ ինչ երջանկութիւն է պահպանած երկնքում Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտի համար: Այնպէս է պատահում, որ նոյն միջոցին եկեղեցում հարուստ պատանու աւետարանն է կարդացւում, նրա մէջ ամբանում է գորանով իրեն յուզող միտքը, և նա վրձնում է իւր ունեցուածքը զոհել և առաջին աշակերտների օրինակով Տիրոջ հետեւել: Ներքին կատարելութեան հասնելու մէջ է տեսնում նա այդ նպատակի իրականացումը, որով միայն կարելի էր երկնից արքայութեան արժանանալ:

Այսպէս սկսում է նա նախ հայրենի գիւղի մօտերըում առանձնանալով ինքն իրեն կրթել, ուրիշների մէջ տեսած առաքինութիւնները իրեն սեպհականել և անդադար աղօթքով Աստուծոյ հետ հաղորդակցել: Գայթակրեցուցիչ մտածմունքները բռնանում են նրա վերայ՝ նա յաղթահարում է: Բայց որքան ներքնապէս յառաջանում է, այնքան աւելի պարզ է լինում նրա համար, որ նրան փորձողը և նրա խաղաղութիւնը վրդովողը ոչ միայն իւր սեպհական սրտի մտածմունքներն են, այլ և նրանց ետեւում կանգնած չարի աշխարհը՝ ստատանալ, իւր դեքի բանակով, որոնք բարու երեւոյթ աշխարհը գեղեցիկ են դառնում: Նա տեսնում է, որ պէտք է այս զօրութիւնների հետ իւր հաշիւը վերջացնէ, եթէ վերջնականապէս ներքին խաղաղութիւն ձեռք բերել է ուզում: Եւ այս կարող է միայն կատարել առանձնութեան մէջ: Այսպէս աւելի և աւելի սաստկացող կռիւը նրան մղում է դէպի հեռաւոր անապատներ: Բայց կռուի հետ աճում են նաև նրա ոյժերը: Որքան աւելի գերբնական հակառակորդը չարչարում է նրան, այնքան ևս սրում է նա իւր հայեացքը անտեսանելի աշխարհի գործերի համար, այնքան ևս մեծ ջանքով որոնում է իւր մէջ գերբնական ի կատար ածելու կարողութիւնը: Այն Տէրը, որի համար նա մաքաւում է, զօրացնում է նրան յայտնութիւններով և լեցնում է իւր հոգեով: Նա իշխանութիւն է ստանում հիւանդներ բժշկելու և դեքեր հանելու: Եւ այսպէս Աստուծոյ օգնութեամբ հասնում է իւր նպատակին՝ այսինքն, վերջապէս գալիս է այն ժամանակակէտը, երբ նրա ներքինը բոլորովին պատրաստ և ապահով է դառնում: Երբ նա սրտի հանգստութիւն է ունենում և երբ դեքերի սարսափը անզօր է այլ ևս նրա վրայ ազդելու: Մի կեանք, որ ամբողջովին ներքինը բժշկելու, սրբացնելու է նուիրուած՝ մի կեանք, որի մէջ զոհողութեամբ և ինքնախրութեամբ հոգին ազատ է դառնում և կարելիութիւն ստանում

միշտ Աստուծոյ դէմքը տեսնելու: Այս է Անտոնիոսի վարուց առաջնորդող գաղափարը:

Այստեղ սոյն գաղափարի աղբիւրը համարում է Անտոնիոսի դէպի խաղաղութիւն և Աստուծոյ հաղորդակցութիւն ունեցած մաքուր անհատական ձգտումը: Անտոնիոսի առաջին վճռից ի վեր կրած ներքին փոփոխութիւնները փայլուն գոյներով երեւում են այս նկարագրութեան մէջ: Պատմական հետախուզութիւնը կարող է ցոյց տալ այն բոլոր աստիճանները, որոնք դէպի կրօնաւորութեան գաղափարն են տանում: Նա կարող է նախնեաց Աստուածարանական գրուածների, նամանաւանդ կղերմէս Աղէքսանդրացու «կատարեալ գնոստիկեան»-ի նկարագրի մէջ ցոյց տալ նոյն գաղափարի արմատները, պատմական դիտողութիւնը կարող է մատնացոյց անել, որ հնագոյն ժամանակներից սկսած Քրիստոնէական համայնքի մէջ ճգնաւորների մի պատկառելի դաս է եղել՝ առհասարակ անձնազոհութեան վարժութիւնները բարձր են գնահատուել, և կենդանի է եղել այն ակնկալութիւնը, թէ ճգնաւորին բարձր հոգեկան բարիքներ պիտի վիճակուին: Վերջապէս Անտոնիոսի աշխարհից և հասարակութիւնից բաժանուելը և վանականութեան ապագայ զարգացումը լուր հասկանալու համար պէտք է յիշել և այն, թէ որպիսի տաճութիւն էին պատճառում ջերմ Քրիստոնեաներին այն զիջումները, որոնցով եկեղեցին աշխարհականանում էր և համակերպում աշխարհին: Անտոնիոսի վարքը անձնական փորձ է ներկայացնում և Անտոնիոսին նկարագրում է այնպէս, որ մարդ տեսնում թէ այս գաղափարը առաջին անգամ նրանից է ծնուում: Սխալ է ասել, վանականութեան գաղափարը ինքնբոլորական միացեալ շարժառիթների մի համախմբումն է, և կամ՝ նորա նպատակակէտը՝ ժամանակակից աշխարհի պահանջների անդրադարձումն է միայն: Մի նոր զարթոյց գերազօր զգացումն դէպի մեծագոյնը կրօնական բարիքներից և պարտաւորութիւններից, մի խորին բարոյական գիտակցութիւն, թէ բոլոր ճգնաւորական վարժութիւնները ներքին ազատութեան միջոց են՝ սեպհական ոյժի մի զգացում, որ ոգեւորութեան վերականգնացման նշաններով է արտայայտուում—ահա այն հիմնագծերն, որոնք այս շարժման բնութիւնը որոշում են:

Անտոնիոսի վարուց առաջնորդող գաղափարը՝ իբրեւ ճշմարիտ վանականի գաղափարատիպ, դարեր շարունակ հաստատ և անփոփոխ պահուեց յունական եկեղեցու մէջ: Թէպէտ վանականութեան տարածման հետ նոր ձգտումներ և կարիքներ յառաջ եկան և ս. Բարսեղ փորձեց այն հասկացողութիւնը տիրապետող դարձնել, թէ վանքերում ապրող վանականները մի աւելի բարձր գաղափար էլ են իրագործում քան ճգնաւորները, շեշտելով և զգալ

տալով, որ նորա «սիրեպեհս զընկեր քո» պատուիրանն ևս կատարում են, — և թէպէտ իսկական վանականները թուով անհամեմատ աւելի գերակշռող էին՝ այնուամենայնիւ ս. Բարսեղի ձգտումը անկատար մնաց։ Վանականներն իրենք ևս պնդում էին, որ Ճգնաւորը նոյն կատարեալ վանականն է, միայն այն տարբերութեամբ, որ բոլորովին հրաժարուած է աշխարհից և զբաղուում է միայն ինքն իրենով։ Եւ միթէ մի առաւելութիւն էր վանականութեան համար, եթէ նա պարծենար, որ անտես չէ առնում նաեւ մերձաւորի սէրը, Ի հարկ է ընկերական սէրն ամէնից առաջ կարող էր իրագործուել այստեղ նոյն իսկ միաբանակից եղբայրների շրջանում։ Բայց չէ՞ որ այդպիսի համայնական կեանքը մի հեշտութիւն էր, որ և մտքերի ցրումն էր պատճառում, մինչդեռ կրօնաւորի իսկական նպատակն էր մտածմունքների կենդրոնացումն և անհատական վայելումն Աստուծոյ մերձաւորութեան։

Յունական վանականութեան ուղին աշխարհի և եկեղեցւոյ ճանապարհից առանձնացած է եղել միշտ և նա երբեք կարիք չէ զգացել սերտ կապակցութեան մէջ մտնելու նրանց հետ։ Արեւելքում արեւմտեան կրօն. կարգերի համեմատ բան չկայ։ Այստեղ ամէն մի վանք իւր համար մի աշխարհ է։ Շատ շատ վանականները երբեմնակի հաղորդակցութիւն ունէին իրենց անմիջական իշխանութեան ներքոյ գտնուած մարդկանց հետ։ Այսպէս յառաջ գնաց Ե. և Զ. դարերի վանականութիւնը Պաղեստինում և շարունակուեց Աթոս սրբազան լեռան վրայ։ * Ի հարկ է այստեղ ևս իւրաքանչիւր մենակեացի ինքնուրոյնութիւնը չի ոչնչացուում։ — Եթէ մարդ յունական վանականութեան բնաւորութիւնն այս կողմով միայն ի նկատի է ունենում, կասկածում է, թէ այդ հաստատութիւնը եկեղեցու մէջ բարձրագոյն նշանակութիւն ստանալ կարող էր արդեօք։ Իսկապէս ոչ մի տեղ վանականութիւնը եկեղեցու օգնութեան կարիք չէ ունեցել, այլ ընդհակառակն եկեղեցին է դիմել միշտ նրա օգնութեան։ Հենց այնտեղից որ ընդգիծութիւն և նախանձ պէտք էր սպասել, այսինքն պաշտօնական եկեղեցւոյ կողմից, վանականութիւնը պաշտպանութիւն է գտել և ակնածելի կացուցուել։ Արդէն Գ. դարի առաջին քառորդից սկսած, տեսնում ենք, որ վանականներին առանձին հաճութեամբ եկեղեցական աստիճաններ են տալիս, մանաւանդ եպիսկոպոսական իշխանութիւն։ Երկար ժամանակ վանականութիւնը արհամարհեց այս պատիւները։ Ամմոնիոս Ճգնաւորի մասին պատմուած է, որ նա իւր ականջը կտրեց, որպէս զի եպիսկոպոս չդառնայ։ Աթանաս մի երկար

նամակով աշխատում էր Պրակոնտիոսին համոզել, որ եպիսկոպոս դառնալով ոչինչ չի կորցնի, և նոյն իսկ Յովհաննէս Քսեֆիլինոս, որ 1064-ին վանականութիւնից Վ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը բարձրացաւ, պատասխանելով իւր բարեկամ Պսելլոսի բարեմաղթութեանց, յայտնում է, որ իւր յանձն առած պաշտօնը ոչ թէ բարձրացումն է, այլ ստորացումն։ Թէ ի՞նչ չափով վանականները ձգտում էին եկեղեցական աստիճաններին և ի՞նչ արժէք ունէին այդ աստիճանները վանականութեան հանձարեղ ներկայացուցիչների համար, պարզ երևում է նրանից՝ որ ս. Բարսեղից սկսած բոլոր վանական կանոնների մէջ ազդարարուում է, չմոլորուել եկեղեցական աստիճանների համապատասխան փառաշուք զգեստներ կրելու ցանկութեամբ։

Եկեղեցու այս ձգտումը հասկանալու համար, ամէնից առաջ այն պէտք է յիշել, որ արդէն Նիկիոյ ժողովում մերժուել էր ամուրիութիւնը հոգեւորականութեան պարտաւորիչ դարձնելու առաջարկը։ Այս նկատմամբ նաեւ յաջորդ դարերում յունական եկեղեցին այնքան հեռու չգնաց, որքան արեւմտեանը։ Յուստինիանոսից ի վեր, որի օրէնքը՝ մեղմացրած, բայց էութեամբ նոյնը, Տրուլլանեան (692) ժողովում հաստատուեց, անամուսին լինել պահանջուում է միմիայն եպիսկոպոսից, Եկեղեցական — քաղաքական տեսակետից այս մի մեծ սխալ է համարուում։ Վուսութիւնը բարձր գնահատելով հանդերձ՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ շատերը կարող էին իրենց հաստքի համար այդ զոհը բերել, կարելիութիւն կար նաեւ կուսակիւնների բարոյական հեղինակութիւնը նսեմացնելու, եթէ միայն ամէն հոգեւորականի առաջ իւր պայման դրուէր ամուրիութեան շնորհն ունենալը։ Քահանան՝ զգեստը մի կողմ դրած, ոչնչով աւելի բարձր չէր այստեղ աշխարհականից, այո՛ւ, մինչև անգամ շատ շատերից ստոր էր։ Ամուրի լինելն է հիմնական պատճառը, որ յոյն վանականութիւնը քահանայից շատ աւելի բարձր դիրք ունի։ Նոյն իսկ ամուսնացած եպիսկոպոսները՝ վանական եպիսկոպոսների բաղդատմամբ, միշտ որոշ չափով արատաւոր էին համարուում։ Այս պատճառով ինքնըստինքեան հասկանալի է որ եկեղեցին յոյժ ներածին չափ ճգնում էր գոնե գործնականապէս յաջողեցնելու, որ իւր անդամներից շատերը կուսակրօն դասին պատկանէին։ Հենց ամենաբարձր պաշտօնները, որչափ կարելի էր վանականներին էին յանձնում։ Պէտք է գովելով խոստովանել, որ վանականութիւնը իրեն արժանի կացոյց այն յարգանքին, որ եկեղեցին նրան ցոյց էր տալիս։ Ոչ միայն անձնուրաց, անձնուէր եպիսկոպոսների մի ամբողջ շարք արտադրեց նա, այլ և պատճառ եղաւ, որ արեւմտեանների համեմատութեամբ բարձր հոգեւորականութիւնն այստեղ զարմանալի պարզ կեանք է վարում։ Մի այլ կողմից

* Տե՛ս վերջնոյս մասին Th. Meyer. Die Haupturkunden zur Geschichte der Athosklöster. Leipzig. 1894.

մանական՝ յունական եկեղեցու այս տարրը խիստ օգտաշատ եղաւ:

Օրթոդոքս եկեղեցին միշտ կայսերական քաղաքականութեան գործիք դառնալու վտանգի մէջ էր: Սովորական պատրիարքներին և եպիսկոպոսներին շահելը շատ հեշտ էր. մայրաքաղաքում գլխաւորապէս «տեւական ժողովը» կամ սինհոդոսը կարիքի ժամանակ մի միջոց էր բողոքին ընկճելու: Վանականները միայն զիմադրելու և եթէ պէտք էր նաև իրենց կեանքը զոհելու, քաղութիւն էին ցոյց տալիս հարկաւոր դէպքում: Կարող է մոլորեցնողութիւն համարուել այս, կարող է մաքի սահմանափակումով բացատրուիլ, բայց յամենայն դէպս նուազ մնում են յարգանքի արժանի, որովհետև իրենց համոզման համար յառաջ էին նետուում՝ դո՛ւք աւելի արժանաւոր էին քան նոքա, որոնք երկշտուութեամբ կամ անձնական շահի պատճառով խոնարհում էին:

Բայց վանականութեան ազդեցութիւնը այս քաղաքական շրջանից դուրս տարածուում է նաև կեանքի այլ կողմերի վրայ, որտեղ նա գործում է անկախ կերպով, այսինքն առանց օժանդակ միջոցների և ինքնարեւոյրար: Վանականին վերադրուած հոգևոր շնորհները և նրա բարեխօսութեան վրայ դրած վստահութիւնը շարժառիթներն են այն սերտ յարաբերութեան, որ կայ վանականութեան և ժողովուրդի մէջ:

Արդէն Անտոնիոսի վարքը պատմում է, թէ ինչպէս մարդիկ խմբերով նորա մօտ ուխտի էին գնում՝ նրա աղօթքը և հոգևոր խրատները հայցելու: Նա իրր հոգևոր կոիւնների մէջ փորձուած մարդ՝ կարող է համարուում սրտի խորքերը տեսնելու և ներքին կեանքն աւելի ճիշտ կերպով ճանաչելու: Նրանից, իրր Աստուծոյ հաւատարմատրից, ակնկալում էին որ կարող է նաև ուրիշներին փրկել բարեխօսութեամբ: Անտոնիոսի վարուց տուած նկարագրութիւնը ոչ միայն առասպելական չէ, այլ և հաստատուում է ամեն ժամանակների անկասկածելի պատմական փաստերով: Հենց որ վանականի առանձնաշատուկ շնորհների և զօրութեանց, Աստուծոյ մօտ ունեցած առաջնակարգ դիրքի մասին աներկրայ հաւատք էր յառաջ դալիս՝ ժողովուրդը դիմում էր նրան, իրր իւր լաւագոյն խորհրդականին և միջնորդին: Սեւ և փոքր անյաջողութեանց, երաշտութեան, մարախի, հոգևոր և մարմնաւոր ամէն տեսակ կարիքների միջոցին՝ մարդիկ իրենց ապաւենը վանականի մօտ էին գտնում: Աւելի քան մուրացիկ կարգերը՝ Եւրոպայում՝ վստահութիւն են վայելել վանականները յունական ժողովուրդի մօտ: Թէ ինչքան մեծ է եղել նրանց ազդեցութիւնը՝ ակնյայտի երևում է նրանից, որ կայսերական քաղաքականութիւնը լուրջ ուշադրութեան

էր առնում միշտ նաև այս գործօնը: Երբ Անաստաս կայսրը 512 ին ուղում էր քաղկեդոնականութիւնը թողնել, բարոք համարեց յարմար առթիւս Սարային 2000 ուկի մատուցանել: Բարի Սարան իւր պարզութեամբ շնատեց կայսեր նպատակը, այնուամենայնիւ նա յանդգնեց նախատելով Երուսաղէմից դուրս վանել այն սպային, որին յանձնարարուած էր կայսեր կամբը յայտնել նրան: Պաղեստինի վանականութեան պիջանելով միայն Յուստինիանոս դատապարտեց Ռոգինէսին: Նա գիտէր որ Պաղեստինի խաղաղութիւնը դրանից է կախուած: Ի՞նչ նեղութիւններ չքաջեց պատկերամարտութեան ժամանակ Կոստանդին Կոպրոնիմոս (741—775), մինչև որ կարողացաւ հեռաւոր Ոլիմպոսի վերայ ճգնող Ստեփաննոս մանկան շահել:

(Կը շարունակուի):

ՕՏԼՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Բաւական մեծ իրարանցում պատճառեց վերջին ժամանակներս և ընդարձակ շրջանների խորհրդածութեան նիւթ եղաւ այն, որ Վ. իւրջուրդի համալսարանի կաթոլիկ առաքածութեան ուսուցչապետ Շէլլի չորս աչքի ընկնող գրութեան երբ «Արդեւալ գրեանց ցուցակի» մէջ մտան: Շէլլը 50 տարեկան մարդ է, 1891 թ.-ից ի վեր ուսուցչապետ Վ. իւրջուրդում: Նա յայտնի եղաւ տեղի 1896 թ.-ին, երբ իւր «տեսչական ծառի» մէջ պահանջ դրաւ, որ կաթոլիկ առաքածութեանն աղտոտութիւն ունենայ դիւանական ուսումնասիրութեան համար: Կաթոլիկական թերթերից ոմանք պաշտպանեցին նորան, ոմանք հակառակեցին, և Շէլլը դարձաւ ուշաւ մտածող կաթոլիկ ուղղութեան ներկայացուցիչ: Անցեալ աշնան լրագրները հաղորդեցին, թէ Տրիերի Կարում եպիսկոպոսը 40 մեղադրոնաց կէտեր է գտել Շէլլի գրութեան մէջ և Հռոմ է գնացել, որպէս զի բանադրանք գնել տայ Նոյա վերայ, յետոյ լսուեցաւ, որ եղութաններն ամէն ջանք դործ են գնում այդ բանադրանքը յաջողեցնելու, և վերջապէս փետրուար ամսին պաշտօնապէս յայտարարուեցաւ, որ արդէն դեկտեմբերին Շէլլի գրութեանը ցուցակի մէջ են մտել: Հաս հետաքրքրական հարց էր այնուհետեւ՝ արդեօք Շէլլ կհպատակէ՞ այդ վճիռին, թէ բողոքելով կիդի կապերը իւր եկեղեցւոյ հետ և կշարունակէ իւր համազրամները պաշտպանել այդ հար-

ցը վճռուած է այժմ, մարտի 4-ին նա իւր ունեւորներէնքերն առաջ յայտնել է, որ իբրեւ կաթիլիկ և քահանայ իւր պարագն է համարել խոնարհել եկեղեցւոյ հովուապետական իշխանութեան տառաջ, բայց այդ չի նշանակում խոտաւորանել թէ ինքը շեղուած է եղել ուղիղ գաւառութիւնից: Պապական թերթերն աշխատում են բնականաբար նոյն խմատով բացատրութիւններ տալ և արդարացնել նորա վարմունքը, բայց այս անակնկալ հպատակութիւնը խոր արարողութիւն է թողել բոլորն վերայ և նոյն իսկ ջերմեանդ կաթիլիկական շրջաններում մտատանջութեամբ հարցնում են՝ ո՞ւր պէտք է հասնէ սորա վերջը, երբ ամէն մի փոքր ի շատէ ազատ շարժում իւրեղում է որքանի մէջ և կաթիլիկական գիտութեան առաջնակարգ ներկայացուցիչներն անգամ միջոց և քաջութիւն չունին իրենց գիտնական համալումները պաշտպանելու:

Ուշադրութեան արժանի է այս անտակէտից Münchener Allg. Zeitung № 61 կաթիլիկական նշանաւոր թերթի մի յօդուածը, որ նկարագրած է թէ ինչպէս 1870 թ. -ից (Վատիկանի ընդհ. ժողովից) ի վեր զուր ջանքեր են լինում՝ Հռոմի ամէն քաղաքակրթական շարժում մեղեւորութեան քօղով ծածկող քաղաքականութեան դէմ, զարթեցնել նորից գիտնական ուսումնասիրութեան ոգին կաթիլիկական աստուածաբանութեան մէջ: Գերմանիայում Ֆրանցուրգի, Վիլհելմուրգի, Տիւպինգէնի համալսարաններն իրենց բանիւրուն ուսուցչապետներով, Փարիզում Գիւշէն և Լօյզի հոգաւարող գիտնականներն իրենց կողմնակիցներով և աշակերտներով, Ամերիկայում Վաշինգտոնի նորահաստատ կաթիլ, համալսարանը, Բենեդիկտեան կրօնաւորները Նիմբրիքի համալսարանում, Ֆրանսիացի գոմէնիկեաններ ու երկրում՝ ամէնքը զանազան կողմերից փորձեր արին նոր կեանք յառաջ բերել, գիտնական գործունէութեան սէր և եռանդ արժարձել իրենց շրջապատողներն մէջ, և յերաւի կարճ միջոցում բաւական թուով երկտառարդ ուժեր հանդէս եկան, որոնք գիտութեան զանազան ճիւղերում զնահատելի արդիւնք ցոյց տուին, բայց ի՞նչ եղաւ հետեանքը: Գերմանիայում ամենապատահաւոր ուսուցչապետները «Ժպիրհ» կերպով անարդուեցան և թշնամանուեցան, Ֆրանսիայում Գիւշէն, որ Մարկիցօնից յետոյ ումենաերեւելի եկեղեցական պատմիչն է համարուում, ստիպուեցաւ իւր գատախօսութիւնները թողնել և պետական ծառայութեան մէջ մանելով՝ Հռոմում «Հնագիտութեան և պատմութեան Ֆրանսիական ճեմարանի» տեսուչ դառնալ, Լօյզի ճարտահատու մի կուսանաց վանքում պատարագներ է մատուցանում, որպէս զի սովոր-

մահ չլինի: Ամերիկայում եղութաները ռատակ պատերազմ սկսեցին Վաշինգտոնի համալսարանի դէմ, և թէպէտ տեղական եպիսկոպոսներն իրենց համալսարանի պաշտպան ելան, բայց նորա յետ քաջուելու միտք չունին և այն նպատակը, որին ուղղակի ճանապարհով հասնել չեն կարող՝ միջոցներ են հնարում կողմնակի կերպով իրադրութելու: Վերջին զոհն է ահա պրոֆ. Շէլլը: Բոլոր խնդիրներն մէջ առաջնակարգ դեր է կատարում հարկաւ եղութաների կարգը և նորա իշխանութիւնը բոլոր եկեղեցու վերայ տարածելու ձգտմամբ բերուում են այդ զոհերը, Շէլլ համարձակուել էր մի քանի ճեմարանութիւններ զրել եղութաների մասին, որ նորա ներել չէին կարող, և ի վերջոյ հանեցին իրենց վրէժը, Այն հանգամանքը, որ բանադրանքի ենթարկուեցաւ ո՞չ միայն նորա իւր յառաջադիմական գաղափարներով անուանի եղած տեսարակը, այլ նաեւ զըլլաւոր երկասիրութիւնները՝ ուղարկոյց է որ հաւառակորդները նպատակ են ունեցել բոլորովին խորտակել նորան, այսուհետեւ մի և նոյն է՝ կշարունակէ՝ նա իւր ուսուցչական և զբաղման գործունէութիւնը թէ ոչ, նորան մահացու հարուած է տուած և յանձին նորա, իբրեւ ամէնից աւելի սիրելի, պատկառելի և աղինւ ուսուցչապետ՝ նուազատարած է նաեւ Վիլհելմուրգի համալսարանի առտուածաբանական բաժինը: Նոյն վիճակը սպասում է անշուշտ նաեւ միւս համալսարաններին, որոնք փուշ են եղութաների աչքում: Ցաւն այն է, որ այսպիսի գիտնականները զրուածները քննելու կոչուած յանձնաժողովն մէջ մի հատ մարդ անգամ չկայ՝ նոյցա ըստ արժանոյն գնահատելու համար հարկաւոր գիտութեան պաշարն ունեցող, և որ այսպէս խոտապահանջ եկեղեցական իշխանութիւնը բոլորովին տարբեր վարմունք է ցոյց տալիս, երբ քաղաքական տեսակէտով զիջումներ անել պէտք է: Օրինակ՝ Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ Վարնօն և Ֆօրը, որոնց տառջինը միտաւորած անգամ չէր և երկրորդն իբրեւ ժողով-մատն բանադրանքի ներքոյ պէտք է համարուէր, փառաւոր եկեղեցական թաղման արժանացան և վերջնոյ համար Եւրոպայի բոլոր մեծ քաղաքներում հոգեհանգիտանք կատարուեցան:

Բողոքական թերթերը հարկաւ աւելի խիստ լեզու են գործ դնում և Շէլլի օրինակով կրկին մի անգամ հաստատուած են դառնում այն ողբալի ճեմարանութիւնը, թէ Հռոմէական եկեղեցւոյ ներկայ կաղմակերպութեամբ որ և է բարենորոգում, որ և է յառաջադիմական շարժում մտցնել նորա մէջ անհնարին բան է, և թէ «գերմանական աստուածաբանական գիտութեան ստրկացումը Իտալացի քահանաների ստեղծած

դաւանանքները հանդէպ դեռ պէտք է շարունակուի: «Պրոֆ. Շէլլ, ասում է Tögl. Rundschau թերթը (№ 55), մի համակրելի երեւակայող էր, որ կարծում էր թէ կիւրորդանոց իւր եկեղեցւոյն հաւատարմութեան անձնուիրութեան հետ միացնել նաեւ հաւատարմութիւնը դէպքի գիտութիւնը, որ իրեն ճշմարեալ գերմանացի զգում էր գերմանական շիտակ բնութեան և եղուխտական—առմանական չնչին ձեւականութիւնների մէջ եղած հակառակութիւնը և աշխատում էր հաւատոյ և գիտութեան դադարաւորական ըմբռնմամբ այդ անյարկը հակասութիւնը հաշտեցնել: Նորա ձեռնարկութիւնը անյաջող անցաւ, և նա տեսնում է այժմ, թէ ինչպէս Հռոմը մի փշելով փլնցնում ունչացնում է այն ամբողջ հոյակապ շինուածքը, որ նա կառուցել էր հաւատով՝ տաժանելի աշխատութեամբ հետադադարութիւններ անելով:—Իբր թէ մի մոլորութեամբ մարդու ցնորք միայն լինէր, եւ նա ինքը իւր անունն ստորագրեց այն մահուան վճռի ներքոյ, որ Հռոմը դրել էր նորա ուսմանց և համոզմանց վրայ—նա հարստակեց ամենագոյնի կերպի: Նա այժմ մի խորտակուած մարդ է՝ մէկն այն բաղմամբիւններից, որոնց խորտակել է Հռոմը դաժան կամքը:

— Սորա հետ գուցէն թաց բաղմանում են մեղադրանքները կաթոլիկական հոգեւոր գաղութներում ապագայ եկեղեցականներին տուած կրթութեան դէմ. փաստեր են բերում, թէ ինչպէս յաճախ տղէտ կամ իրենց անկարգութիւնները համար պատժուած մարդոց է յանձնուում այստեղ գաղութական վարչութիւնը, ինչպիսի տղիտութիւն և հոգեւոր անանկութիւն է ախրում այս գաղութներում կրթութիւն ուսացած հոգեւորականների մէջ, մասնացոյց են անում, թէ ինչ տխուր հետեանքների է հասցրել այսպիսի կրթութիւնը Ֆրանսիայում, որ հոգեւորականութիւնն այնչափ է արհամարհուած բարձր դատակարգի կողմից և խորթացած հատարակ ժողովրդից, որչափ ո՛չ մի արեւ տեղ:

— Աւելի ու աւելի ընդարձակ ծաւալ է ստանում և շատերին զբաղեցնում Աստրիայում ոկտուած հակահռոմէական հոսանքը: Արծիքներն այս շարժման իսկական բնաւորութեան և հետեանքի մասին շատ տարբերութիւններ են, Գործին աւելի մօտիկ, Աստրիայում՝ եղողներն աւելի զուշաւոր են և կտկածոտ, շարժումը զուտ քաղաքական պատճառներից յաւաք եկած համարելով՝ նոքա չեն կամենում, որ կրօնական խնդիրը շիտակ քաղաքականի հետ և ամէն ցանկացող առանց այլեւայլութեան բողոքական եկեղեցւոյ զիրին ընդունուի, մանաւանդ նոյա իմանալով բողոքական եկեղեցին Աստրիայում այնչափ զօրեղ չէ, որ կարողանայ մեծամեծ խմբերով նո-

րադարձներ ընդունել և կրթական ազդեցութիւն ունենալ, մինչ, փոխանակ զօրանալու՝ նա կարող էր նոր ընդունած անկայուն, աւետարանական դատարարութիւնից զուրկ տարրերը շնորհիւ աւելի ևս ջլատուել, ապահանալ և կորցնել իւր զուտ աւետարանական բնաւորութիւնը: Այս տեսակետով և Վիեննայի բողոքականաց եկեղեցական բարձրագոյն տեսանք մի շրջաբերական է հետադարձել, որով պատուիրում է իւր իրաւասութեան ներքոյ եղած հոգեւորականներին ամենայն զգուշութեամբ քննել բողոքական լինել ցանկացողներին և այն ժամանակ միայն ընդունել, երբ նոքա դաւանական կարեւոր գիտելիքներն ունենան, և երեւոյ, որ նոցա դաւանափոխութեան շարժումիւ զուտ կրօնական է: Գերմանիայի շատ եկեղեցական թերթեր դատաւարատւ են այս սառն վերաբերումը և բողոքական եկեղեցւոյ պարտքը համարում ամէն կերպ քաջալերելով դաւանափոխական շարժումը՝ Հռոմի բռնութեան լծից ազաւել իրենց ազգակիցներին: Christliche Welt-ի անուանի թղթակիցներից մէկն աւետարանական դաւանութիւնն ընդունելը ամէնից ապահով միջոցն է համարում, որով Աստրիան իրեն սպառնացող քաղաքական կործանումից ազաւել կարող էր, և այսպիսի հայեացքով աւետարանական ճշմարտութիւն քարոզել ու կրօնը մարդոց նաեւ քաղաքական փրկութեան գրաւական դարձնել՝ հակառակ չէ գտնում բաւոյական ճանաչողութեան: «Աւետարանական միութիւնն» արդէն ժողովներ է գումարում, եւ ռանգով նպատակներ է ժողովում, մարդիկ է կարգում այս շարժման դարի տալու համար: Թէ որչափ է մինչև այժմ դարձածների թիւը՝ ճիշդ յայտնի չէ. ոմանք մինչև 6000 են հասցնում, ուրիշները 600-ից աւելի չեն համարում:—Ի միջի այլոց մի գիմնադիրն 20 աշակերտներ առանձին ցոյցերով բողոքական են դարձել, զայրացած Օլմիցի արքեպիսկոպոսի դէմ, որ դաւաճանել է նոյա կարծիքով գերմանական դատին:

— Ֆրանսիական կաթոլիկութիւնից դարձած եօթ քահանաներ մի տեսակ «աւետարանիչ» ընկերութիւն են կազմել և կոչումն են անում ամէն դաւանութեանց պատկանող քրիստոնէսներին՝ նպատակելու Ֆրանսիոյ «աւետարանացման» գործին: Թէպէտ այս գործը յաջողութեամբ յաւաք է գնում, բայց ինչպէս երեւում է յաջողութիւնը շատ աւելի մեծ կլինէր, եթէ նիւթական կարեւոր արդէլք չգտնար շատերին իրենց իսկական համոզումը խոտովանելու: Այս կողմից գանգատուում են Ֆրանսիայի բողոքականներին անտարբերութեան դէմ, որոնք խիստ կտուածանքով և սառնութեամբ են վերաբերում դէպքի նորադարձները, և պատահում են կղերա-

կանները որոնք կաթոլիկ եկեղեցին թողնելուց յետոյ հազար դուռ են բացելու մի աեղ, մի գործ դանելու համար, և օրական հացի կարօտ մ'ստալով՝ ճարահատեալ բռնանում են իրենց խղճի վերայ և կրկին իւրեւ զիջացող նոյն եկեղեցւոյ դիւրի վերադառնում:

— Թէ ինչպէս է շահագործում կաթոլիկ եկեղեցին տաճկահայոց խեղճութիւնը և ինչ ըսկզբունքներով է առաջնորդւում այստեղ իւր առաքելական գործի մէջ՝ յայտնի է ազգային ազգայնականները: Առանձին ուշադրութեան արժանի է ստիպյն Der Freiwillige № 30 հայոց օգնող գերմ. ընկերութեան թերթի մի յօդուածը: «Եղուիտները օրինակին հետեւելով կաթոլիկ եկեղեցին աշխատում է արեւելքում իւր գործունէութեան զլիւսւոր յենակէտը դարձնել մանուկների կրթութեան գործը, որովհետեւ ինչպէս նոքա տուում են, մասնաւոր ճարտարապետները հասակաւորներին կասկածոտ են դարձնում գէպի օտարները»: Այս գործի համար հետաքրքրութիւն աշխատում են նորանով դարձեցնել և կենդանի պահել, որ ներկայացնում են այն իւրեւ հայրենասիրական պարագ ֆրանսիացիների համար: «Արեւելքի կաթոլիկական առաքելութեան համար աշխատել՝ առում է ուղղակի այս առաքելութեան թերթի մէջ—նոյն է թէ ֆրանսիայի համար աշխատել՝ այն երկրի համար, որ հնուց ի վեր արեւելքի կաթոլիկ համայնքները հովանաւորութիւնը իւր վերայ է առել: Միջազգային դաշնագրութիւնները միայն ֆրանսիային են պաշտօնապէս իրաւունք տուել, կաթոլիկութիւնը բոլոր մահմետական երկրներում պաշտարանելու և պատուարելու: Հենց այս կողմը, այս առումաճահաճոյ առաքելութիւնը գործ դնելով է որ ֆրանսիան իւրեւ եկեղեցւոյ ռեկրամիկ դասը է հանդիսանում և կատարում է Աստուծոյ այն գործերը, որ դարեւ է ի վեր կատարել են ֆրանսիաները, Իսկ մասնաւորապէս մեր հողւոր դպրոցներն են, որ մեր ազգային ազգեցութիւնը զօրացնում և Միջերկրականի տմբողջ շրջանակում ֆրանսիական լեզուն և առեւտուրը տարածում են: Մեր գործակիցները կրկնակի օգուտ տնել կարող են՝ կաթոլիկութեան և ֆրանսիայի, հաւատոյ և հայրենիքի համար միանգամայն աշխատելով: Կաթոլիկ միսիոնարները մէկը՝ կաթոլիկական և բողոքական դպրոցները հակառակ գործունէութեան մասին խօսելով, ասում է. «Մեր դպրոցների առաջին նպատակն է մեր հակառակորդներինը վախել, ապա արդէն մենք կամենում ենք բարեկիրթ, լուսաւորեալ քրիստոնեաներ պատրաստել, որոնք թէ գործնական և թէ ուսումնական կրթութիւն ստացած լինին»: Այնուհետեւ նա նկարագրում է պար-

ծանօք, թէ ինչպէս յաջողուել է իրենց մի տեղ բողոքականները ձեռքից հաղթ խել և նոցա դպրոցը վախել տալ, և վերջն աւելացնում է, որ բացի բողոքականներից մօտ ժամանակներս վրտանգաւոր ակոյեան են դարձել ռուսոց դպրոցները, որոնք շատ լաւ կազմակերպութիւն ունին, մի ընդհանուր վարչութեան հսկողութեան ներքոյ, արդէն քսանի մօտ բացուած են Դամասկոսի և Հայաստանի շրջակայքում և շատ տեղ, հակառակ բողոքականների և կաթոլիկների՝ գէպի իրենց են դրաւում թէ մանուկներին և թէ ծրնողներին:—Պատէր Հարմատանի նախագահութեամբ դեկալարուող «Արեւելքի դպրոցների գործը» ամփոփում է այժմ իւր մէջ Դամասկոսում, Հալէբում և Հայաստանի ու Ասորիքի ուրիշ դամաւան վայրերում 140 աղայոց և 50 օրիորդաց դպրոցներ՝ 155 ուսուցիչներով և 98 վարժուհիներով, որոնք ունին 12,407 աշակերտ (7832 աղայ և 4575 աղջիկ): Գորա համեմատութեամբ բողոքականների գործը շատ փոքր է. դերմանացիք պահում են 1200 որը, ամերիկացիների հետ մէկտեղ՝ 4000. բայց բողոքական թերթը միևիթարւում է նորանով, որ իրենք այնպիսի ողորմելի նպատակ չեն դրել, ինչպէս կաթոլիկները. «աշխարհը նուաճել Յիսուսի համար» իրենց նպատակն է և Նենգանին Յիսուս Բրիտոս իրենց ապաւենել:

— Այսպէս, կաթոլիկ եկեղեցին եռանդով շարունակում է մարդիկ որսալ աշխարհի հեռւոր անկիւններում, բայց թէ որչափ կրթական ազգեցութիւն է ունեցել այն երկրների վերայ, որոնք դարեւ է ի վեր նորա ցանցի մէջ էին, ցոյց է տալիս կրկին ամերիկացւոց նորնուաճած երկրների վիճակը: Այս րա և Պորտօրիկօ մեծ կղզիները բնակիչներն, ինչպէս երևում է, սպասածի հակառակ զոհ են ամերիկական կառավարութիւնից և օր աւար աւելի հաշա աչքով են նայում նորա վերայ: Միայն հոգեւորականութիւնն է, որ խիստ զրդուած է, այն պատճառաւ զլիւսւորապէս, որ ամերիկական ընդհանուր օրէնքների հիման վերայ կառավարութիւնը կրարել է նորա մի քանի ապօրինի եկամուտների աղբիւրը: Բայց եթէ ինկառն ունենանք, որ 800,000 բնակիչ ունեցող Պորտօրիկօյի վերայ միայն 200 քահանաներ կան, այն ևս մեծ մատմը Սպանիայից եկած՝ պարզ է որ հողւորականութիւնն այստեղ մեծ ազգեցութիւն ունենալ չի կարող: Այդպէս է վարուում կաթոլիկ եկեղեցին. այնտեղ ուր նորա իշխանութիւնն արտաքին կերպով ապահովուած է և քողարկան ու նիւթական շահեր չկան՝ նա ամենաւին հոգ չէ տանում ժողովրդի կրօնական-բողոքական դատարարականութեան մասին, որով նոր նուաճուած

երկրները առաքելութեան ընդարձակ ասպարէզ են ներկայացնում, և Ամերիկայի զանազան եկեղեցիները՝ կաթոլիկներն առաջին կարգում, արդէն պատրաստութիւններ են աննում դորա համար, Բարոյական զեղծումները դէմ ամբերկաւան կառավարութիւնն ստիպուած է ամենայն զղուշութեամբ կուսել, բայց այնպիսի հրապարակական չարիքներ, ինչպէս օր. ցլամարտութիւնը՝ հարկաւ շատ շուտ կարգելուին: Արդէն օրէնքներ են հրատարակուած կենդանիների սպահնութեան համար, որոնց ջարդը ոչ մի տեղ այնչափ անինայ կերպով չի լինում, որչափ ուրանիական կառուածներում: Արդեւուած է նաև անբարոյական գրուածները վաճառումը և աղջիկ որսալու արուեստը, որին զոհ էին գնում յաճախ 14 տարեկանից պակաս մանուկներ:

Բուն Սպանիայում կառավարութիւնը կըրկին կղերականների ձեռքն է անցել և հոգեւորականութիւնը նոր այժ է ստացել: Այստեղ 94,000 քահանաներ կան, որոնցից 21,000 միայն դպրանոցներում կըթութիւն են ստացել, վանականները 68,000 են, միանձնուհիք 32,000: 17 1/2 միլիոն բնակիչներից 12 միլիոնը անդրադէտ են, այսինքն աւելի քան 2/5 մասը: «Կղերը լիցացրել է սպանական կըթութիւնը և դորա հետ մէկտեղ Սպանիան»:

—Աւանձին գլխացուանք են պատճառում այժմ վատիկանին Ամերիկայի կաթոլիկները, և ոչ միայն Միացեալ Նահանգներում, որտեղ ըսկտուած «ամերիկական» այսինքն կաթոլիկութիւնը անզական պահանջներին յարմարեցնելու՝ շարժումը թէպէտ պապը պաշտօնապէս դատապարտեց, բայց կըրկին միշտ արտաքոյ կարգի զիջումներ լինում են, ինչպէս օրինակ վերջերս թոյլ է արուել Նիւ-Խորքում աւետարանի մի նոր թարգմանութիւն հրատարակել, որ կատարուած է ոչ թէ կանոնական Վաւղատայի, այլ բնագրի ճշտադոյն օրինակները վերայ:—Խնդիրն այս անգամ աւելի Հարաւային Ամերիկայի մասին է, որտեղ հոգեւորականութիւնը թէ քաղաքական և թէ բարոյական տեսակէտից յաճախ ասորքինակ ուղղունքներն է հետեւում և կենարոնի համար վտանգաւոր դառնում. այսպէս՝ հիմնուած այն կործինքի վերայ թէ կուսական կեանքը միայն իրօնաւորները համար պարտաւորեցուցիչ է, մինչ քահանաները միայն ամուսնանալու իրաւունք չունին, վերջիններս առանց քաջուելու ասորքինի ամուսնական կապեր են հաստատում: Այսպիսի կասկածելի երեւոյթների առաջն առնելու նպատակով պապը կարեւոր է համարել Հար. Ամերիկայի եպիսկոպոսներին ժողովի հրաւիրել Հռոմ, ուր յոյս ունին սանձելու նոցա ինչպէս հարկն է:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

Գերմանիա:

Մասնաւոր յօդուածներէց յետոյ, իւր ճանապարհորդական սպասարութիւններն առանձին զըրով հրատարակել է այժմ Գերմ. կայսեր ուղեկիցներից մէկը՝ սենեկապետ Փոն—Միլբախ: Chr. Welt №10 այս զիւրը քննադատելով՝ Բորբախ շեշտում է առանձնապէս այն հանգամանքը, թէ որչափ քիչ նախապատրաստուած են եղել կայսեր անմիջական շրջապատողները ճանապարհորդութեան համար և որպիսի տղիտութիւն են ցոյց տուել իւրաքանչիւր քայլաւիտում արեւելքի վարքաւարքի և սովորութիւնների նկատմամբ:—Յայտնի է որ մահմեդականութիւնն ամէն քանդակեալ պատկեր և արձան պիղծ է համարում. ինչպիսի՝ նեղ դրութեան մէջ պէտք է դրած լինի ուրեմն կայսրը սուլթանին՝ երկու արձաններ նուիրելով նորան:—Միլբախ կայսեր հետ Կ. Պոլսում նաւ նստելով՝ Հայեֆա լընել է, ապա Երուսաղէմ ու Գամատիոս հանդիպել, և ահա Օսմանեան պետութեան մեծ մասը տեսած է համարում իրեն և այն եղբակացութեան դալիս, թէ կարծեցեալ Հիւսնի մարդը՝ «այս լուրջ խիստ ջերմեռանդ և համեստ» իւր կրօնին և իւր թաղաւորին անպայման կերպով հաւատարիմ ժողովորդի մէջ զօրեղ և տոկուն կենսական ոյժ ունի» միայն թէ այդ խեղճ ժողովորդը «բոլորովին հակադրիտոնէական կերպիւ հարստահարուած է քրիստոնեաների՝ յոյների և հայերի կողմից, որոնք մինչև իսկ չքաշուեցան շիւթութիւններ և խառնութիւններ յարուցանելու և ազդպետով իրենց երկրի իշխանին դժուար դրութեան մէջ դնելու»: Երբոր կայսեր ամենամօտ մարդն այսպիսի հատկացողութիւն և այսպիսի հայեացքներ ունի՝ բնական է, որ տաճիկահարտակ քրիստոնեաները բարեւ ըմբոստել գերմ. քաղաքականութիւնից չեն կարող:—Բորբախ մի քանի կենդանի օրինակներով ցոյց է տալիս, թէ ինչպիսի թիւրիմացութիւններ են երևան եկել կայսեր ճանապարհորդութեան մէջ պարզ ազիւտութիւնից, եթէ ուրիշ պատճառ չորոնենք: Երբ օր. մի արաբ շէյխ իւր նժոյզը նուիրում է կայսրուհուն և սա քիչ շոյելուց յետոյ կըրկին վերադարձնում է, հետը մի փայլուն մատանի, բայց շէյխը տրտում և դժգոհ է մնում՝ բարի դերմանցիների մոքով չի անցնում, որ աղին մահմեդականը մեծ «բախշիչ» էր սպասում և գորանից է նորա տրամութիւնը, կամ երբ արաբ կանայք երգում են՝ «Մեծ կայսրուհին մեզ մօտ է եկել, մի լըքը մեծ քսակ փող է մեզ բերել», այդ պարզ ակնարկութիւնը չեն հասկանում և վերադառնալով Եւրոպա՝ պատմում են, որ ա-

ընկերութեամբ միայն քրիստոնեաներն են աներեսա-
բար «բախշի» խնդրում մահմեդականները շատ
աղնիւ և ծանրաբարոյ մարդիկ են: Վերջապէս՝
մինչ ստատիքական տեղեկութիւնները երկրա-
գնտիւ վերայ եղած մահմեդականները թիւը մին-
չև 175 միլիոն են հասցնում միայն: Գերմ. կայսրը
իւր բարեկամութիւնը խոստանում է 300 միլիոն
մահմեդականներին, և ուրեմն փոխանակ նախօ-
րօք նոցա ճիշդ թիւն ստուգելու, որ շատ հեշտ
բան էր, առնուազն 100 միլիոնով բազմացնում
է վեհանաճաբար իւր բարեկամներին:

— Գերմ. Պետական ժողովում վերջերս հարց
էր դրած աւագ ուրբաթ օրը, որ բողոքականների
համար մեծ տօն է և կաթողիկոսների համար ոչ՝ ամ-
բողջ պետութեան համար պարտաւորեցուցիչ
տօն դարձնել, Թէ ժողովում և թէ դուրսը մա-
մուլի մէջ շատ վէճեր եղան այս մասին. կաթո-
լիկները պնդում են, թէ իրենց եկեղեցին այդ
օրը տօնական չի համարում, ուրեմն անտեղի է
ստիպել նոցա մի աշխատանքի օր կորցնելու. մի
քանի բողոքական թերթեր պատասխանեցին
դորան, որ ոչ մի օր կորցրած չլինելու համար
փոխարէնը կարելի էր գոհել բարեկենդանի 3 օրե-
րից մէկը, որոնք տօնական են կաթողիկոսների բնա-
կած նահանգներում և շատ զեղծումների առեթ
են լինում: Ինչպէս երևում է, հարցը պէտք է
վճռուի ի նպատակ բողոքականների, և աւագ ուր-
բաթը, իբրև Փրկչի չարչարանաց և խաչելու-
թեան օր, վայելուչ լըծութեամբ տօնուի ամբողջ
երկրի մէջ:

— Պետ. ժողովում հարց է եղել նաև երի-
տասարդ սերունդի մէջ տիրող բարոյական անկե-
ման մասին և այդ առթիւ պատգամաւոր Պաա-
շէի խօսած ճառը զօրեղ ապաւորութիւն է դոր-
ճել ժողովականների վերայ: Սոցիալ-դեմոկրատ-
ների տարածած հակակրօնական դադափարները
նա զլխաւոր պատճառն է համարում այդ անկե-
ման և նոցա երգերից և գրութիւններից շատ
օրինակներ բերելով՝ ցոյց է տալիս, որ այդպիսով
ժողովուրդից խլում է նորա «ամենալաւ բարո-
յական նեցուկը»՝ կրօնը, և տեղը ոչինչ չի տրու-
ում. հետևանքը պէտք է լինի բնականաբար
հոգևոր դատարկութիւն և անկումն:

Հրապարակի վերայ եղած բարոյական զեղ-
ծումները դէմ արիւրաբար պատերազմելու գեղե-
ցիկ օրինակներ են տալիս ամերիկացի կանայք:
Նոքա խոտիւ բողոքեցին, երբ մի բազմակին մոր-
մոն «Համաժողով» անգամ ընտրուեցաւ. այժմ
ևս եռանդուն ջանք են դորձ դնում Պէնսիլվա-
նիայի օրէնսդրական ժողովի մի անդամին հե-
ռացնելու, որ վատ համբաւ է ստացել իւր ան-
բարոյական շահատակութիւններով:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ.

Տեղապահ Գեր. Սարգիս արքե-
պիսկոպոսի ընդունած հեռագրնե-
րի համաձայն Նորին Ս. Ե. Կաթա-
ռութիւն Սրբ. Հայրապետը բարե-
հաճել է մարտ 25-ին առաւօտեան
11 ժամին մեկնել Տփլիսից և Սա-
նահի վանքը հանդիպելով ամսի
28-ին հասել է ողջամբ Աղէքսան-
դրապոլ:

Յունուար 24-ին Մայր Աթոռ է վերա-
դարձել Շամախուոյ Կոնսիստորիայի նախկին
Նախնիքաւ Բարեշնորհ Սահակ վարդ. Տէր
Սիբայէլեանը:

Մարտ 22-ին ծանր հիւանդ վիճակի մէջ
բերուեցաւ այստեղ Հին Նախիջևանի փոխա-
նորդ Արժ. Կիւրիկ վարդապետը:

Մեծի պահոց օրերում իւրաքանչիւր կիւ-
րակէ երեկոյ քարոզ է խօսուում Մայր Տա-
ճարի մէջ, իսկ շաբաթ երեկոյ կամ կիւրակէ
առաւօտ գիւղի եկեղեցում Մայր Տաճարի
մէջ խօսել են Դեր. Սուքիաս արքեպիսկոպոս
և Գրիգոր ու Սակար եպիսկոպոսներ (վեր-
ջինս երկու անգամ). իսկ գիւղի եկեղեցում
Արժ. Եղիա, Կարապետ, Դարեգլին և Սիօն
վարդապետներ:

Բայի դորանից Տեղապահ Սրբազանի կա-
գադրութեամբ շրջակայ մօտիկ տեղեր գնացել
են քարոզելու Արժ. Եղիա վարդապետ Իգլի-
րի կողմերը Կարապետ վարդապետ Աշտարակի
Օշական, Սամաղար, Երևան, Սիօն վարդա-
պետ Նոր-Բայազիտի գաւառը և այլ տեղեր,
Դարեգլին վարդապետ Երևան, Փարաքար,
Սամաղար, Ալիբէգլու:

ՃԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:

Ս. Ղևոնդեանց և ս. Վարդանանց տօնե-
րը կատարուեցան այս տարի ևս Ճեմարանում

պատշաճաւոր հանդիսով Սրբ. Միաբանութեան ներկայութեամբ: Իսկ ս. Սահակի աօնի օրը գրական երեկոյթ եղաւ, ուր ուսանողները պէտք է հանդէս բերէին այս ամառ Արժ. Գարեգին վարդապետի առաջնորդութեամբ Դարալագեազի գաւառում կատարած ճանապարհորդութեան արդիւնքը: Երկու ուսանողներ ճանապարհորդական նկարագիրներ կարդային և Արժ. Գարեգին վարդապետը բացատրեց այսպիսի ճանապարհորդութիւնների նշանակութիւնը: ապա տեսուչ Մեծ. պ. Կոստանեան խրախուսիչ խօսքերով իւր գոհունակութիւնը յայտնեց այս օգտակար գործի համար աշխատութիւն յանձն առնողներին: Ի յոյս էին որուած ճանապարհորդութեան միջոցին ձեռք բերուած հնագիտական առարկաները:

Բարեկենդանի շաբաթ օրը գրական երեկոյթ կազմուեցաւ իյիշատակ մեծանուն Մաշատուր Աբովեանի Ուսանողներից մէկը պատմեց Աբովեանի կենսագրութիւնը, մի ուրիշը խօսեց նորա գրական գործունէութեան մասին: Կարդացուեցան հատուածներ նորա գրուածներից և երգուեցան նորա շարագրած երգեր: Պ. Յ. Յովհաննիսեանը կարդաց նորա յիշատակին նուիրած մի ոտանաւոր, և հանդէսը վակեց պ. Տեսուչը՝ յորդորելով առանձնապէս սիրել և սովորել այն լեզուն, որի մշակութեան համար մեծ գործ է կատարել արժանայիշատակ հանգուցեայր: Հանդիսից յետոյ ուսանողները ներկայացրին Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» վէպից քաղուած Ասլան բալասի ողբերգութիւնը, որ անցաւ բաւական յաջող: Թէ հանդիսին և թէ ներկայացման Ճեմարանի ուսուցչաց հետ ներկայ էր նաև Մայր Աթոռի միաբանութիւնը:

Ժ Ա Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն.

Ա.

Մայր Աթոռի Հոգեւոր Ճեմարանի Վարչութիւնն այսու յայտնում է ի գիտութիւն հասարակաց, որ բարեյիշատակ բժիշկ Գէորգ Աւետիքեան Տիգրանեանց իւր կտակով, որ հաստատուած է Տազանրօզի նահանգական դատարանում 1894 ամի փետրուարի 17-ին՝

աւանդել է Ճեմարանիս Վարչութեանը կատարել հետեւեալ պարտականութիւնները.

Ա. Կտակի 3 յօդուածով աւանդել է քսանչորս հազար ռուբլի գումար, որպէս զի նորա տոկոսիքով Ճեմարանի մէջ իւր անունով պահուելի երեք որդեգիր: Ըստ այդմ նորա որդեգրներն են ներկայումս Մայրիսեան Եւկովր Մեծ Սալացի, Բիւրգեան Նիկողայոս Ա. քերթմանցի և Փսերեան Եղիազար Զալթրցի:

Բ. Կտակի 7 յօդուածով որոշուած է երկու հազար ռուբլի իբրեւ պարգև այն հեղինակին, որը կը կազմէ եւ կը տալէ հայերէն լեզուով Հայոց արմատական բառերի բառարան:

Գ. Կտակի 8 յօդուածով որոշուած է երկու հազար ռուբլի այն հեղինակին, որ կը կազմէ եւ կը տալէ բառարան Հայոց հոմանիշ բառերի:

Դ. Կտակի 4 յօդուածով որոշուած է հինգ հազար ռուբլի, որի տոկոսիքով պէտք է տպուին հայերէն դասագրքեր և ձրիաբար բաժանուին չքաւոր հայ մանուկներին: Դասագրքերի տպագրութեան ծախքի համար որոշուած է նաև այն տոկոսիքը, որ գոյացած է 7 և 8 յօդուածներում նշանակած գումարներից մինչև սոցա գործադրութիւնը:

Մայր Աթոռի Հոգեւոր Ճեմարանի Վարչութիւնն այսու պատիւ ունի հրաւիրելու ձեռնհաս անձինքներին մինչև ց 1 հոկտեմբերի սոյն 1899 ամի ներկայացնել Վարչութեանս իրենց պատրաստի աշխատութիւնները՝ դասագրքերն և բառարանները, կտակի արամագրութեան համեմատ քննելու և անօրինելու համար:

Բ.

Մայր Աթոռի Հոգեւոր Ճեմարանի Վարչութիւնն յայտնում է ի գիտութիւն հասարակաց, որ ներկայ 1898/99 ուսումնական շրջանում Ճեմարանիս մէջ որդեգրներ պահուելու յանձն առած են հետեւեալ բարեպաշտօն ազգայինք

1. Պ. Առաքել Ժատուրեանն իւր անունով երկու որդեգիր, որոնք են՝ Կարապետեան Ստեփան Մաշմասեցի և Դանիէլեան Արգար Դիլիջանցի:

2. Տիկին Աննա Աթամայեան իւր ամուսին Միրզա Աթամայեանի յիշատակի համար մի որդեգիր որ է Գեղամեան Վարդգէս Բազուեցի:

3. Տիկին Շողակաթ Մելիքեան իւր անունով մի որդեգիր որ է Վէքիլեան Անգրէաս Բազուեցի:

4. Պ. Նիկողայոս Իզմիրեանի անունով մի որդեգիր որ է Մխիթարեան Խաչատուր Ղլարցի:

5. Պ. Դասակ Ժամհարեան իւր անունով մի որդեգիր որ է Իշխանեան Բախշի-Գրիգոր Խանձրեցի:

և 6. Բազուի Մարգարեանի ընկերութիւնը պահում է մի որդեգիր որ է Նզիա Տէր Յովհաննիսեան Բազուեցի:

Բացի այս Ճեմարանիս Մանկավարժական Խորհուրդը զանազան կտակաւանութիւնների հիման վերայ ընտրեց հետևեալ որդեգրներին:

ա. Բարեյիշատակ բժիշկ Դէորդ Տիգրանեանի անունով երեք որդեգիր որոնք են Խալիսեան Յակովբ Մեծ Սալայի, Քիւրպեան Նիկողայոս Աքքիրմանցի և Փսերեան Նզիազար Չալթրցի:

բ. Բարեյիշատակ Թումայեան ամուսնոց անունով մի որդեգիր որ է Սարգսեան Գեղամ Շուշեցի:

գ. Բարեյիշատակ Դէորդ Լալայեանի անունով մի որդեգիր որ է Մուրադեան Սահակ Մադրասեցի:

և դ. Բարեյիշատակ Մինաս Մելիքեանցի անունով ըստ անօրինութեան նորա Բարեպաշտուհի այրւոյ Տիկին Շողակաթ Աղաջանեան Մելիքեանցի Բազուեցւոյ՝ մի որդեգիր որ է Տէր Դէորդեան Սուլթան Շիկահոյցի:

Մանապէս ընտրութեամբ Մանկավարժական Խորհրդոյ և ծայրագոյն բարեհաճութեամբ Վեհափառ Ս. Հայրապետի ուղարկուած են բարձրագոյն ուսմանց մէջ կատարելագործուելու՝ ա. Ճեմարանիս ընթացաւարտ սան Շնորհ. Սուշեկ սարկաւագ Տէր Դաբրիէլեանն ուղարկուած է Կիւվի ս. Վլա-

դիմիր համալսարանն իբրև որդեգիր բարեյիշատակ Դէորդ Փրիգոնեանցի:

բ. Ճեմարանիս ընթացաւարտ սաներից Շնորհ. սարկաւագունք Սմբատ Տէր Աւետիսեան և Պօղոս Չուբարեան ուղարկուած են նոյն համալսարանն իբրև որդեգիր Բարեյիշատակ Դրիգոր Թումայեանի:

գ. Ճեմարանիս ընթացաւարտ սան Բարեշնորհ Մամբրէ վարդապետ ուղարկուած է նոյն համալսարանն իբրև որդեգիր բարեյիշատակ Յովակիմ Աղամեանի:

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Գ.

Խառն Ժողովը գումարուեցաւ 5 փետր. 1. լաւթիոյ խորհրդարանը նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Զօր և ատենապետութեամբ Տատեան Յարութիւն փաշայի:

1. Ժողովը նկատողութեան առաւ Էզմիրի գաւառային ընդ. ժողովին տեղեկագիրը՝ որով Տ. Մելքիսեդեկ Սրբազանի նոյն վիճակին Առաջնորդ ընտրուած ըլլալը ծանուցուած էր և կատարուած ընտրութիւնը օրինաւոր գտնելով, հաստատեց զայն և որոշեց կատարել հարկ եղած պաշտօնական գործողութիւնները:

2. Տ. Ներսէս եպիսկ. Ասլանեան Վանայ մէջ իրեն յանձնուած պաշտօնին նկատմամբ կարգ մը դիտողութիւններ ներկայացնելով, հրաժարական տուած էր. Ժողովը նկատողութեան առաւ այն դիտողութիւնները և ընդունելով անոր հրաժարականը, Ս. Նախագահին յանձնեց ի գործ դնել պէտք եղածը՝ որպէս զի առաջն. տեղապահը օր առաջ մեկնի իւր պաշտօնատեղին:

3. Էնկիւրիի առաջն. տեղապահ Տ. Տաճատ Վ. Ոսկանեան և գաւառային վարչութիւնը, տեղւոյն վիճակային գործերուն նկատմամբ զանազան գրութիւններ ուղղած էին Պատրիարքարան. Ժողովը այդ գրութիւններուն պարունակութեանը տեղեկանալէ ետքը, հարկ դատեց Տ. Տաճատ վարդապետէն մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ նոյն խնդիրներուն նկատմամբ և որոշեց Պոլիս հրաւիրել զայն՝ անձամբ յայտնելու համար իր տեղեկութիւնները:

4. Քզիի գաւառային վարչութեան առաջարկութեան վրայ, Ժողովը անջատեց նոյն վիճակին հովուութիւնը Էրզրումի առաջնորդութիւնէն:

5. Եղիպտոսի գաւառ. վարչութեան խնդրանոց համաձայն, Ժողովը որոշեց Առաջնորդական նոր ընտրութեան հրահանգ ղրկել:

6. Վարչական նախորդ տնօրինութեամբ մը, 2մշկածագի հովուութիւնը յանձնուած էր Զարսանձագի առաջն. Տեղապահին, Ժողովը նկատելով որ 2մշկածագի վիճակին մէջ առանձին հովուի մը ներկայութիւնը կարեւոր է, Տ. Կորիւն Վ. Էիլլտիրհէմեանը առաջն. տեղապահ կարգեց 2մշկածագի վիճակին:

— Թօքատէն փետր. 10 թուականով հասած հաւաստի տեղեկութիւններէ կիմանանք թէ Մկրտչական Պատուելի մը «անյուսալի յաջողութեամբ» սկսած է իր փարսիւր քաշել բաղմամբիւ Հայեր: Թօքատի առաջնորդարանէն պաշտօնապէս դիմում եղած է Սըվազի առաջնորդ Տ. Պետրոս արքեպիսկոպոսին և փութաւնալի վարդապետ մը կամ քահանայ մը խնդրուած է՝ դաւանափոխական տխուր հետեանքներու առաջքը առնելու համար: Առաջնորդ Սրբապանը որոշեց է առ այժմ հոն ղրկել Տ. Գրիգոր քահանայ Զաքարիանը՝ իրեն քարոզիչ:

— Երկրագործական Դրամատան վարչական խորհուրդին նախագահ Վսեմ. Նուրեան Էֆէնտիի առաջարկութիւնը՝ ի մասին Վանայ կարօտեալներու ցանքին համար յիշեալ Դրամատունէն ըլլալիք 2000 ոսկիի փոխատուութեան, Ս. Պատրիարք Հօր և Ազգ. Վարչութեան կողմէ գոհունակութեամբ ընդունուած է: Հետեաբար, ձեռնհաս մարմին կողմէ հեռագրուեցաւ Վանայ կուսակալութեան որպէս զի, առանց ըստ օրինի հողեր աւանդ պահանջուելու, հարկ եղած գումարները փոխ տրուին գեղացիներուն:

— Վանայ Կարկառ գաւառակի Թաղական Խորհուրդը յայտնելով Պատրիարքարանի թէ տեղւոյն ազգայինները յետին ծայր չքաւորութեան և աւուր հացի կարօտ վիճակի մէջ կը գտնուին, անմիջական օգնութիւն մը խնդրած է:

— Վանէն, Բալուէն, Սղերգէն Պատրիարքարան հասած նամակներ նոյն տեղերու ազգայնոց չքաւոր վիճակը յայտագրելով, դրամական օգնութիւն կը խնդրեն ստիպողաբար:

— 7 փետր. Վանայ առաջնորդական Տեղապահ Տ. Ստեփան վարդապետ Աղաղատեանի կողմէ Ս. Պատրիարք Հօր ուղղուած հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ Վանայ մէջ և շրջակաները Կաթոլիկութիւն ընդունող Հայերը սկսած են վերադառնալ մայրենի Եկեղեցւոյ գրիչը:

Ս. Պատրիարք Հայրը փութաց հեռագրով պատասխանել այս հեռագրին, իր հայրական գոհունակութիւնը յայտնելով:

— Վանէ ստացած թղթակցութենէ կիմանանք թէ Բագերայք շատ խորամանկութեամբ վարուած

են նպաստի բաշխումի գործին մէջ, Կարօտելոց համար իրենք ալ Ամերիկացիներուն և Անգլիացիներուն հետ միենոյն առնել հանգանակութիւն կատարած էին, բայց երբ իրենց բողոքական մրցակիցներ դրամ, ուտեստ, սերմ և կենդանիներ կրաշխէին, իրենք վերապահեցին իրենց դրամն, որպէս զի յետոյ առանձին բաշխելու և նպատակի մը յատկացնելու միջոցն ունենային, մինչդեռ եթէ անոնց հետ մէկտեղ բաշխած և սպառած ըլլային իրենց նպաստները, մասնաւոր ազդեցութիւն մը պիտի չկրնային ընել տեղացիներուն վրայ, Հիմակ որ ամերիկեան և անգլիական բաշխումները դադրած են, հիմակ որ տեղացիներն իրենց քիչ մը պահեստի պաշարն ալ հատցուցած ըլլալով ալ աւելի կարօտ են, Բագերայք առանձին տէր են նպաստի հրապարակին, և իրենց մասնաւոր գիտումներուն ի կիր կառնուել լոկ մարդասիրական նպատակով իրենց յանձնուած դրամները:

— Նոյն նամակէ կտեղեկանանք նաև որ Դոմինիկեանք նպաստի բաշխումին և դաւանափոխութեան անբաժան գործն այժմ յանձնած են հայ-հոռմէական առաջնորդին, որ տեղացիներուն լեզուն ու բարբը գիտնալով, կարող է աւելի դիւրաւ շահիլ անոնց սիրտերը: Հայ-հոռմէականաց առաջնորդարանի դուռը շարունակ պաշարուած է խումբ խումբ գիւղացիներով ու խեղճ քաղաքացիներով, որք կուգան Հոռմայ Եկեղեցւոյն մէջ մտնելու, պայմանաւ որ իրենց ուտելիք, հագուստ և սերմանելիք տրուին: Գիւղերու մէջ, հողեր և կալուածներ թափու կըլլան կաթոլիկ հաստատութեանց վրայ իսկ քաղաքին մէջ տրուած դրամին կամ նիւթական նպաստին փոխարէն մուրհակ կառնուի՝ ընկալագրի ձեռով, որով հակաշիւ պիտի ըլլայ եղեր՝ բաշխումներուն վրայ: Քիչ շատ ներկայանալի վիճակի մէջ գտնուող քաղաքացիներուն հինգ ոսկիէ մինչև 20 ոսկի ալ կտրուի եղեր, մուրհակ-ընկալագրի փոխարէն, դրամագլուխ ընելու և ապրուստ մը շահելու համար:— Ինչպէս ամէն անգամ, այս անգամ ալ շարժումին գլխաւոր ստորներն ու գործիչներն են Հայեր: Շատ կըքնադատուին Նաթանեան Գրիգոր և Պօղոս անուն անձերն, եղբարք Մարկոս Էֆ. Նաթանեանի, Էսայեան վարժարանի տեսչին, որք իրենց եղբոր հրապարակի վրայ գրածներուն հակառակն ի գործ կընեն Վանայ մէջ, Նամակագիրը կ'ընթացնէ հետեւեալ կծու գիտողութեամբ. —

«Ազգ. Պատրիարքարանի հրամանով իբր թէ քարոզումներ կըլլան Եկեղեցիներուն մէջ Կաթոլիկութեան հոսանքին առաջքն առնելու համար: Սակայն մեր անկարող կղերներ անքան ողորմելի զէնքերով կը կուռնին որ ծիծաղելի կըլլան: Հ. Անտօն Զնտոյիսեանի նման ճարպիկ և ուսեալ Վանե տիկցիի մը դիմաց, մեք ալ գոնէ կարող գլուխ մը

պէտք էր ունենայինք, և ոչ թէ Աղապատեան Ստեփան վարդապետին նման՝ ըրած թողածէն անտեղեակ, անուս, անկարող մէկը, Հիմա ոչ նիւթական, ոչ հոգեւոր միջոցներ ունինք մաքառելու համար»:

— Անցեալ տարուան խիստ և երկարատե ձմրան հակառակ, այս տարի մեղմ՝ ձմեռ եղաւ Վանայ մէջ. վերջերս հազիւ ձիւնի բարակ խաւով մը ծածկուեցաւ երկիրը: Ուրախաւիժ պարագայ մը չէ սակայն ասիկա, վասն զի ձիւնի առատութիւնը այստեղի համար տեսակ մը բարիք է, ըստ որում ցանքեր ծածկուած ըլլալով՝ վնասէ զերծ կը մնան. ասկէ զատ, ձիւնը ջուրի առատութեան ալ կը նպաստէ:

Անցեալ շաբթու. Ազգ. Առաջնորդարանի մէջ աղբատաց նպաստամատոյց Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ՝ միանալով միսիօնարական Յանձնաժողովին հետ՝ կուսակալի օգնական Յովհաննէս Էֆէնտիին նախագահութեան ներքեւ: Այս երկու յանձնաժողովները համերաշխաբար պիտի աշխատեն: Առաջնորդարանի կողմէ յատուկ ներկայացուցիչ մը կարգուեցաւ միսիօնարական նպաստաբաշխ յանձնաժողովին գործառնութեանց մասնակցելու:

Գէպի կաթողիկոսութիւն դաւանաւորական հոսանքը երթալով պակասիլ կը սկսի և կը յուսանք թէ պիտի նմանի գարնանային հեղեղներու, որոնք յարատե չեն ըլլար: Քանի մը օր առաջ Արար-Գար թաղի ժողովուրդը հանրագրով մը Ազգ. Առաջնորդարանին դիմեց, յայտնելով թէ իրենք պարզապէս խաբուած են քանի մը անձերու թեւադրութիւններէն և թէ որոշած են միահամուռ մայրենի Եկեղեցին վերադառնալ:

Գաւառաւորս գիւղերէն ալ հետզհետէ հանրագիրներ կը հասնին, զիջում յայտնելով, Ազգ. Առաջնորդարանի պարտքն է սիրաշահիլ այս խեղճները և լուսաւորել զանոնք իրենց տգիտութեան և յուսախաբութեան մէջ:

— Վանայ Հոգեւոց վանքը իր դարաւոր հնութեամբ և նուիրական յիշատակներով, որոնց մէջ կան մասնաւորապէս Տիրամօր պատկեր մը և Ս. Գեղարդի հրաշալի մասունքը, լքուած կը մնար բաւական ժամանակէ ի վեր և իր անշարժ կալուածները՝ ինչպէս ջրաղաց, ընդարձակ արօտավայրեր ու վարեւահողեր՝ ամայի և ապարդիւն, մաս մըն ալ անհասնելու տրամադրութեան տակ: Այս արգասատելի կացութեան դարման մը հասցնելու համար, Վանայ առաջնորդարանը ինը ամիս առաջ այդ վանքին համար հոգաբարձութիւն մը կազմեց, որ վերջերս իրեն նախագահ և վանահայր ընտրեց Տ. Ներսէս վարդապետ Շիտանեանը, Հոգաբարձութիւնը մէկ կողմէ աշխատելով վանքին ցրուեալ նըշխարները ամփոփել ու գոյքերը արգիւնաւորել, միւս կողմէ անհրաժեշտ պէտք տեսած է վանքին նորոգման, որպէս զի գիշերօթիկ վարժարան մը կամ

որրանոց մը հաստատուի հոն: Այս մտքը, գրաւորապէս գիմում ըրած է Ս. Պատրիարք Հօր, խնդրելով որ Ն. Սրբազնութեան հրաւերով մայրաքաղաքիս աղագիւններուն կողմէ նիւթական օգնութիւն մը ըլլայ այդ նպատակով:

— Վայսերական կառավարութիւնը՝ հայրական հոգածութեամբ նկատողութեան առնելով Վանայ հայ կարօտեալներուն վիճակը, այս օրերս 200 ոսկիի նպաստ մը զրկեր է անոնց: Պետական այս նըպաստին բաշխումը պիտի կատարէ Վանայ մէջ կազմուած Յանձնաժողով մը, նահանգին Աօսեմ: Կուսակալին նախագահութեամբ:

— Պրուսայի առաջնորդ Արշարունի Տ. Յովհաննէս, Ռոտտսթոյի առաջնորդ Ալվազեան Տ. Յովսէփ և Կեսարիոյ առաջնորդ Պալեան Տ. Տրդատ Ծ. վարդապետներուն անցագիրները ելած ըլլալով, պիտի սպասեն Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին Թիֆլիզէն Էջմիածին վերադառնալուն, որպէս զի եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար ճամբայ ելլեն դէպի Եջմիածին:

— Ֆրնուզի և Ալպիսթանի ազգ. հոգեւոր իշխանութիւնք ազգայնոց նիւթական խեղճ ու անկարող վիճակը նկարագրելով նպաստ կենդրին, Մանաւոյ Ալպիսթանցիք իրենց վարժարանին համար դասագիրք և այլ դպրոցական պիտոյք կենդրին աշակերտաց թիւն է 80:

— Խարբերդ գտնուող Տքգ. Պրօքս գերման Բասիւէօը 100 ոսկիի նպաստ մ'ըրեր է Խարբերդի մերձակայ հայաբնակ գիւղերու կարօտելոց մէկ մասին:

— Սուճի Պօղոս աղայի համար կըսուի թէ իր բոլոր գոյքը (100—200 լիրայի չափ պէտք է ըլլայ) կտակեր է Ազգ. Հիւանդանոցին, Արովհեստե հարուստի կտակ մը չէ այս, հաւանական է որ լուրը ճիշտ ըլլայ:

— Կրօնական Ժողովը իր վերջին նիստին մէջ նկատողութեան առնելով որ գաւառներու մէջ մէկ երկու տեղեր առաջնորդներուն կողմէ թոյլտուութիւն կըլլայ օտար եկեղեցականներուն՝ հայ եկեղեցիներուն մէջ պաշտօն կատարել և քարոզ խօսիլ, որոշեց ընդհանուր շրջաբերականով մը բոլոր առաջնորդներուն և առաջն. Տեղապահներուն ծանուցանել թէ, հայ եկեղեցիի արարողութեան ներկայ գտնուող օտարադաւան եկեղեցականները չեն կրնար արարողութեան մասնակցիլ և քարոզ խօսիլ, և եթէ այս հրամանը նկատողութեան չառնողներ գտնուին, խստիւ պատասխանատու պիտի մնան Ազգ. Պատրիարքարանի առջև:

— Ս. Պատրիարք Հայրը պաշտօնագիր մը ուղղելով Վանայ առաջնորդական տեղապահ Տ. Ներսէս եպիսկոպոս Ասլանեանին, և հաղորդելով անոր պաշտօնին վերաբերեալ Վայս. հրովարտական Պատրիարքարան յանձնուած ըլլալը՝ յանձնարարեց Ն.

Գերապատուութեան՝ փութով ճամբայ ելլել իր պաշտօնատեղին ուղեւորելու համար:

—Աղթամարայ վանքին մէջ հաստատուած որբանոցը՝ տարւոյս սկիզբէն, Մոսկուայ ընտելող բարեգործ ազգայնի մը պաշտպանութեան ներքեւ շրջուած է, որ ամսական 12 1/2 օսմ՝ ոսկի սահմանած է անոր ծախքերուն համար:

—Երեք տարի Առաջ Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարք Հայր իր անձնական ծախքով գրադարաններ շինել տալով՝ Երուսաղէմի Վանուց Ս. Թորոս եկեղեցւոյն մէջ, հոն փոխադրել տուաւ Ս. Աթոռոյն 2,000ի մօտ գրչագիր մատենաներն, որոց այժմ ընդարձակ ցուցակը կ'պատրաստէ լուսարարապետ և գրապետ Տ. Սահակ եպիսկ. Խապայեան: Գովելի նպատակաւ այս միջոցին ալ յիշեալ եկեղեցւոյն կից երկու պատմական սենեակներ միացուելով գրատան վերածուեցան, ուր պիտի փոխադրուին բոլոր տպագրեալ գրքերը, և հաւանականաբար Զատկական Տօներէն յետոյ մեր գրատուններն որոշեալ ժամերուն կանոնաւորապէս պիտի բացուին Միարանութեան առջև, ուր մեր ուսումնաստենչ եղբայրակիցներն յաճախելով՝ գրապետ Սրբազանի կամ իւր օգնականին հսկողութեան տակ հետամուտ պիտի լինին իրենց մտաւորական զարգացման: —Այս առթիւ յիշենք թէ Ս. քաղաքիս Փրանչիսկեան, Դոմինիկեան և Օգոստինեան միարանութեանց ճօն գրատունները ոչ թէ միայն իրենց միարանակիցներուն, այլ և ստարաց առջև բաց են որոշեալ ժամերուն, միայն թէ այս վերջիններուն ներքի չէ գրատունէն գիրք դուրս հանել:

ՌՈՒՄԱՆՈՅ ՀԱՅՔ.

Եւրոպիոյ Հայոց հովիւ Գեր. Գէորգ կալիսկոպոսի շրջաքերական թուղթը

ԱՌԱՐԺ. ԵՐԵՅՈՒՆՍ, ՊԱՏ. ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸՍ ԵՒ ԱԶՆԻԻ ԺՈՂՈՎՈՒԴԻՄ ՀԱՅՈՅ ՌՕՄԱՆՈՅ.

Վեհափառ Հայրապետն Ազգիս Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց, փափաքելով որ Եւրոպիոյ մէջ ցրուեալ իւր հօտն ունենայ մի կալիսկոպոս՝ հրաւիրեց զմեզ Մարտէյից ի Ս. Ըջմիածին և իւր Բարձր վատահութեան արժանի համարելով զմեզ, ձեռնադրեց կալիսկոպոս ի վերայ հայոց Եւրոպիոյ, ի թիւս որոց համարելով նաև

վիճամանահայս՝ իւրեանց միջավայրի և այլ յարմարութեամբք:

Իրաւ է թէ Կ. Պօլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ 10—20 տարին մի անգամ Եպիսկոպոս մը կայցելէր ի Ռօմանիա և կանցնէր, կերթար, բայց Վեհ. Հայրիկն ուղեւորվաւ ի օգտակար ընել Ռօմանահայոցը համար հովուական այս դրութիւնը՝ հրամայեց որ նախ Աւստրօ—Հունգարիայէն և Ռօմանիայէն սկսիմք մեր այցելութիւններն և այսուհետեւ ալ մէկ կամ երկու տարին անգամ մը այցելիմք և Պատ. Հոգաբարձութեանց հետ համերաշխ սիրով աշխատիմք ի փառս ս. Եկեղեցւոյ:

Ուստի Փարիզի Օսմանեան դեսպանատունէն մեզ տրուած անցագրին վրայ կատարուելով ամեն օրինական դործողութիւնք՝ մտանք ի Ռօմանիա, և Պօթօշանի ու Եաշի եկեղեցեաց մէջ միտիթարեցինք մեր բարեպաշտ ժողովուրդը և օրհնութիւններ կարդացինք Ռօմանիոյ Թագաւորութեան և ժողովրդեան համար:

Այն ինչ պատրաստուած էինք Եաշէն անցնել ի Ռօման՝ ահա յանկարծ արգելուեցանք և ստիպուեցանք զառնալ ի Սուչաւա: Այս յանկարծական արգելքին պատճառն իմանալու համար դիմեցինք Պուքրէշթի նշանաւոր ազգայնոց Եաշի, Փօքշանի, Պօթօշանի և Ռօմանի Պատ. Հոգաբարձութեանց, որոց ինչպէս և Սուչովի Պատ. Հոգաբարձութեան այս առթիւ նուիրած ջանից համար կը պարտիմք խորին շնորհակալութիւններ:

Հակառակ պատուաւ որ միջնորդութեանց՝ մեծ եղաւ մեր ցաւն, երբ լսեցինք թէ Պուքրէշթի Տէր Նախարարապետն ընդդիմացած է, ըսելով թէ մեր մասին գէշ տեղեկութիւններ հասած են իրեն:

Մենք մեր քսանհինգամեայ այլ և այլ նշանաւոր պաշտօնավարութեանց մէջ կառկածելի ո՛ր և իցէ մի ընթացք երբէք չեմք ունեցած, հետեւեալ Տէր Նախարարապետի հասած այդ գէշ տեղեկութիւնք բացարձակ արդիւնք են սուտ գրպարտութեան:

Արդարեւ իբրեւ ամենատրուպն աշակերտաց Բրիտանիայի այս ծանր նախատանաց դէմ ձեղէ ես որպէս իսուլ՝ զի ոչ լսէ որպէս

Համը՝ որ ոչ բանայ զբերան իւր» սակայն վտահ եմք, թէ ճշմարտութիւն չի պիտի լուսնաւ կամ կանուխ պիտի յայտնուի մեր անմեղութիւնը:

Եւ արդ, սիրելիք իմ, մտադիր լինելով մօտ ժամանակէն մեկնել, և ցաւելով որ այս անգամ չկրցայ անձամբ տեսնել զձեզ, ներկայ Շրջաբերականաւ կը հաղորդեմ ձեզ ս. Էջմիածնի և Ամենայն Հայոց Վեհափառ և Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի հայրս պետական ողջոյնն և օրհնութիւններն:

Կը յորդորեմ զձեզ յանուն Եօրին ս. Օծութեան, որ ամեն ժամանակէ աւելի հաւատարիմ քննադատ հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ամուր պահէք ձեր ազգայնութեան պատիւը, որ ձեր արժանայիշատակ նախահայրերէն իրրեւ մի սուրբ աւանդ ձեզ յանձնարարած է, կրթէք ձեր զաւակները հայ կրօնքով և հայ հոգւով, հայ սրտով և հայ լեզուով. սիրէք զիրար, հաշտելով ձեր մէջէն նախնան ու ատելութիւնն, քսու բանասարկութիւնն և այն ամեն չարիքներն, որք ընտանիքներ կը կործանեն. և վերջապէս շեշտելով կը յորդորեմ, որ ձեր աւանդական պարկեշտութեամբ, ժրջան գործունէութեամբ և անխախտ հաւատարմութեամբ՝ բարի և օրինակելի քաղաքացիներ հանդիսանայք, ու ինչպէս մինչև ցարկ՝ նոյնպէս այսուհետև ալ փառաւոր պահէք հայ անուան Ռօմանիոյ մէջ:

Յոյս յայտնելով որ շնորհիւ Տեառն ի պատեհ ժամանակի դարձեալ կուգամ առ ձեզ և յայնժամ բերան ի բերան կը խօսիմ առայժմ՝ կը բաւականանամ նուիրել ձեզ ամենեցուն իմ սիրոյ ողջոյնս և օրհնութիւններս, պաղատելով առ Աստուած, զի զձեզ զամենեանեկ հանդերձ ընտանեօք և պարագայիք պահէ և պահպանէ յասողջութեան և ի յաջողութեան, ի խաղաղութեան և բարօրութեան՝ այժմ և յաւիտեանս:

Մնամք սոթթարար
ԳԷՈՐԳ ԵՊԻՍԿ. ԵՒՐՈՊԻՑ

Փետր. 25/9 մարտ 1899
Խախտ 46

Ս ու չ աւ ա — Պ ու ք օ վ ի ն ա :

Գեր. Գեորգ Եպիսկոպոսի սոյն շրջաբերականի մէջ յիշուած տարադրութեան առ-

թիւ ահա թէ ինչ ենք կարդում «Արեւելք» թերթի մէջ թ. 3945.

Անցեալները լուր մը արտատպած էինք Փրանսերէն Սերվերէն, թէ ռուսական կառավարութիւնը հայ եկեղեցական մը արտաքսեր է իր հողէն. Այդ եկեղեցականն է եղեր Տ. Գեորգ Եպիսկոպոս Եթիւքեան, այցելու հովիւ Երոպայի Հայոց, որ Հայրապետական տնօրինութեամբ կոչուած է այդ պաշտօնին, և որ վերջերս Ռուսիա այցելած էր՝ տեղւոյն հայ դպրութեանութիւնը հովուելու:

Պօթուշանէն Փոնդի ուղղած թղթակցութիւն մը մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ այս արտաքսման պարագաներուն վրայ, որուն շարժառիթն ու թելադրին է եղեր քաղաքին Աթանաս քահանան. Այս տխրահոգ տերտէրը քանիցս կրօնական ժողովն ալ զբաղեցուցած է իր անձահ վարմունքներուն դէմ հասած գանգատներով, որոց պատճառաւ Պատրիարքարանը հարկադրուեցաւ վերջի վերջոյ դադարեցնել զայն պաշտօնավարութենէ: Այս անգամ երբ Տ. Գեորգ Եպիսկոպոս Պօթուշան կը հասնի, կը փորձէ համոզել Տ. Աթանասը որ զղջայ և ապաշխարէ տերտէրը ականջ չի կախիր ու յոխորտանքով կը յայտարարէ, թէ ինքը ոչ Կաթողիկոսը և ոչ Պատրիարք կը ճանչնայ, և չուզեր տեղէն շարժիլ ու իր պաշտօնը թողուլ, թէև տեղացի ազգայինները յանձն առած էին անոր տեղափոխութեան ծախքին համար մինչև 1200 Փրանք տալ, որպէս զի այդ փորձանք-քահանան հեռանայ իրենց քաղքէն, Եթիւքեան Եպիսկոպոսը՝ ճարահատած կը մեկնի Պօթուշանէն և եւաջ կերթայ, ուր մեծ պատուով կընդունուի պատարագ կը մատուցանէ, քարոզ կը խօսի և կը յորդորէ ազգայինները, որ բանան իրենց փակուած դպրոցները, Այս միջոցին Աթանաս քահանան և իր արքանեակները զրեր ուղղած էին ռուսական կառավարութեան կեդրոնին, ի Պուքրէշ, զրպարտելով Տ. Գեորգ սրբազանը իրել խռովարար և այլն, Ասոր վրայ, պետական հրաման կը հասնի եւաջ, պատուիրելով որ հայ Եպիսկոպոսը իսկոյն հեռացուի ռուսական հողէն, եւաջի ազգայինները աղաժ կը մնան. բայց ձեռքերնուն բան մը չէր դար. հրամանը կը հաղորդեն Տ. Գեորգ Եպիսկոպոսին, որ կը մեկնի Ռուսիայէն և Սուչաւա (Աւստրիա) կուղևորի, Ռուսիայի Փօքշան, եւաջ, Ռօման և Պօթուշան քաղաքներու ազգ. հոգեբարձութիւնները՝ խորապէս յուզուած, բողոքազրեր ուղղած են ռուսական կառավարութեան, հասկացնելու համար, թէ իրենց հոգեւոր այցելու հովուին դէմ գրուածներ ստորամիտ զրպարտութիւններ են՝ քահանայի մը մեքենայութիւններէն առաջ եկած:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

ՃԻՉՈՒՆՏԵՐԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ

(Dr. Georg Mertz).

Ու մի ընկերութիւն այն չափով համակրութիւն և աստիճան չի վայելել, որչափ ճիշդութեան ուստի։ Աւերի տեսակէտները թողնելով, մենք ի նկատի առնունք նոցա մանկավարժական գործունէութիւնը։ Մանկավարժութեան պատմութեան մէջ այնքան գոված ճիշդութեանը՝ այժմ այնքան խոտելի են դառնել, որ առանց սոսկալու էլ ոչ ոք չի վստահանում նոցա ձեռքն յանձնել իւր դասկաների դաստիարակութիւնը։—Ճիշդութեան միաբանութիւնը յատկապէս դպրոցական միաբանութիւն է։ Մինչդեռ միւս կրօնաւորներն առաւելապէս ճիշդաւորական կեանք են վարում և աշխարհից հեռանալով հանդերձալի համար են պատրաստուում։ Ճիշդութեան համարձակ աշխարհք է մտնում իւր եռանդուն գործունէութեամբ, որպէս զի մարդկանց վերայ վճռական ազդեցութիւն թողնի։ Այս վախճանին հասնելու համար նա հէնց սկզբից լաւագոյն միջոց համարեց դպրոցը, քան զոր օրինակ հեթանոսների առաքելութիւնը կամ քարոզչութիւնը։ 1541 թ. կազմած Իգնատիոս Լոյոլայի Միաբանական ուխտի կանոնների մէջ արգէն դպրոցական գործին նուիրած է ամբողջ չորրորդ մասը։ Նորա աշակերտներն էլ այդ հետքերով են գնացել իրանց 23 ընդհանուր ժողովներում միշտ առաւելապէս դպրոցական հանգամանքների մասին են խորհրդածել։ Միաբանութեան աբբաների և թեմակալների գրագրութեանց մեծագոյն բաժինը դարձեալ նոյն խնդրին է յատկացրած, առաջին ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը։ Այսքան խրեմքներից յետոյ հասկանալի է, որ ճիշդութեան դպրոցական գործը պէտք է խիստ բարգաւաճէր։ Նոցա դպրոցները գետնի սուկի պէս աճում էին, մինչև որ շատ անգամ իրանք սկսեցին զգուշանալ բազմութեան ծանրութիւնից։—

Ճիշդութեան իրաւունք էր տրուած դպրոցական կանոնները «աշխարհներին» ժամանակներին և մարդկանց յարմարեցնելու հարկաւ որչափ կարելի է չլիզուելով հին կարգերից։ Բայց այնպէս ամուր արմատներից ճիւղաւորուած միաբանութիւնը ինչպէս որ ճիշդութեան ընկերութիւնն է, որ պա-

հանջին նայելով՝ վարժապետներ էր ուղարկում մի կրկրից միւս կրկիրը՝ անշուշտ պէտք է միօրինակ կրթել, ուսուցանէր և զբաղեցնէր, այսինքն մի ընդհանուր ուսման կարգաւորութիւն (ratio studiorum) ունենար՝ ամենայն մանրամասնութիւններով մշակուած։ Ամէն կողմից այս պահանջը լսվում էր, բայց գործի դժուարութեան պատճառով միշտ յետաձգվում էր ցանկալի իրագործութիւնը, միշտ նոր նոր պահանջներից յետոյ՝ նոր նոր յանձնաժողովներին թողնելով գործի կատարումը։ Վերջապէս 1584-ին արքա Աբուլափիայի օրօք նախագիծը պատրաստուեցաւ։ Պատրաստող յանձնաժողովը կանխաւ շրջահայել էր այն ժամանակուայ եղած ճիշդութեան դպրոցական հաստատութիւններն, որպէս զի նշմարած առաւելութիւններն և փորձուած տրդիւնականութիւնը ծրագրի մէջ մուծանուի։ Նոյնպէս ի նկատի էր առել մինչ այն օր հատ հատ թեմերից յայտնած ցանկութիւնները։ Բայց ի հարկ է այս գործի զլիւսւոր հիմք էին կազմում միաբանական կանոնների չորրորդ մասը և ընդհանուր ժողովների վճիռները։

Քանի որ եղած ճիշդութեան դպրոցները այն ժամանակուայ այլ դպրոցների նմանութեամբ էին կազմուած, հասկանալի է որ յանձնաժողովը ծրագրի մէջ շատ բան մտցրեց, ինչ որ այս և այն ոչ-ճիշդութեան դպրոցների նկարագիրն ևս կազմում էր ժամանակի ոգին, մանաւանդ Փարիզի համալսարանի ազդեցութիւնը՝ այնքան զօրաւոր էր հումանիստիկական (մարդկական գիտութիւնների) դարում, որ որոշ կարգի խորհրդածութիւններն ու հաստատութիւնները ընդհանրացած էին անխափր այն ժամանակուայ ամէն կարգի գործիչների ուղղութիւններում։ Մի խօսքով, կասկած չկայ, որ ուսմանց առաջին կարգաւորութիւնը լիովին կառուցած էր հումանիստիկական հիմունքների վերայ, որով սկսուեցաւ ճիշդութեան մանկավարժական գործունէութեան անուրանալի փայլը։

Սակայն ոչ միայն երկար տարիներ՝ այլ դարեր անցան և ուսմանց ծրագիրը պաշտօնապէս տակաւին չընդունուեցաւ։ Առաջին արգելքը Սպանիայից ծագեց։ Ծրագրի մէջ մանրամասն յիշատակուած էր աստուածաբանական և փիլիսոփայական վարդապետութիւնների ընտրութիւն, որոնց համար հիմք համարուեցան իմէ իմէ բացառութիւններով, սուրբ Թովմասի (Ակուինացու) վարդապետած տեսութիւնները։ Արդ, սպանիական հաւատաքննութիւնը ամբարշտութիւն և մեղորութիւն համարեց Թովմասից ընտրութիւններ անելու յաւակնութիւնը, ուստի և արգելեց ծրագրի տարածումը Սպանիայի մէջ։ Արքան հազիւ կարողացաւ Սիքստոս Խ. պապի միջնորդութեամբ ստիպել մեծ ինկուիզիտորին, որ արգելքը վերացնէ։ Իսկ որպէս զի հաւատաքննութեան թշնամանքից զերծ մնայ, արքան 1591-ին

ծրագիրը Սպանիա ուղարկեց առանց այն գայթակղիչ յօդուածներին՝ ուր որ խօսվում է «վարդապետութեանց ընտրութեան» մասին:

Միւս թեմերում թէպէտ ծրագիրը անփոփոխ տարածվում էր, բայց ուրիշ տեսակ դժուարութիւնների և առարկութիւնների էր հանգիպում: Եւ այսպէս մինչև որ Ճիզուիտների միաբանութիւնը լուծուեցաւ, նորա դպրոցները իւրաքանչիւր թեմում շարունակում էին գոյութիւն ունենալ, բայց ոչ թէ ամէն տեղ նոյնութեամբ գործ զննելով ծրագիրը: Անցեալ դարու վերջերը միայն (1785 թ.) ընդհանուր ժողովը վճռեց Ռուսաստանում ուր որ միաբանութիւնը չէր լուծուած, նորոգ քննութեան ենթարկել ծրագիրը: Իսկ միաբանութեան վերահաստատութիւնից յետոյ՝ ժամանակի հանգամանքները ստիպողապէս պահանջում էին երկրորդ սրբազրութիւն: Սակայն միաբանութիւնը դարձեալ նախկին զգուշութեամբ և ծանրութեամբ էր շարժվում: ամենամեծ դժուարութիւն էր համարվում ծրագրի մէջ նորութիւններ մուծանել՝ առանց հինը փոխանցելու: Եւ փոփոխութիւններն էլ արմատական չէին կարող լինել, որովհետեւ արքայի ասելով, «մի ծրագիր, որ երկու ամբողջ դարու փորձով գերազանց է հանդիսացել և որի արժանաւորութիւնը թշնամիքն անգամ խոստովանել են, կարող է ժամանակի հանգամանքներին յարմարանալ միմիայն երկրորդական պարագաներում: Աւերջապէս 1832 թուին ծրագիրը վերաքննուեցաւ: Բայց ի հարկէ այս ծրագիրը նախկին համեմատութեամբ ցոյց է տալիս, որ սկզբունքները բնաւ չփոխուեցան: Եթէ միաբանութիւնը ինքն իրանից չէր ուզում ուրանալ, եթէ իւր ոգին չէր ուզում ջնջել, ապա ուրեմն սկզբունքները անձեռնմխելի պիտի մնային: Մանկավարժական տեսակետից նայելով՝ միայն մի ոճ կար աշակերտների մէջ միաբանութեան ոգին կենդանի պահելու համար, և այդ ոճը չէր կարող փոխուիլ, քանի որ ի սկզբանէ անտի այդ մասին միաբանութեան մէջ ոչ մի կասկած և տարակոյս չի եղել: Ծրագրի մէջ նոյն իսկ ուսմունքները անփոփոխ մնացին, այն ինչ Ժ. Գարում Ճիզուիտները ժամանակի յառաջագիմական (հումանական) ուղղութեան դրօշակ բաց արին, այնուհետեւ 1832-ին մեծ կարեւորութիւն չտուեցին գիտութիւնների յառաջագիմութեան: Հին ծառը նոր ճիւղեր չարձակեց, Այս վերաքննուած ծրագիրն էլ մինչև այսօր տակաւին պաշտօնական զօրութիւն չի ստացել, որովհետեւ դեռ դարձեալ ամէն թեմերում փորձում են և դեռ ընդհանուր ժողովով չի հաստատուել:

Ճիզուիտների գործունէութեան մէջ ազդող է եղել ոչ միայն գրաւոր ծրագիրը, այլ և անգիր օրէնքն ու սովորութիւնը, կամ ուրիշ խօսքով միաբանութեան աներեւոյթ ոգին, ինչպէս որ այս բանը մի քանի էական հանգամանքների զննութիւնից պիտի երևայ:

Դասխարակութեան նկատմամբ: Վանդաների մէջ առուած է: «Արքան բոլոր հանգամանքները կշռելով պէտք է որոշէ, թէ իւր կարծիքով ինչպիսի գործ կարող է Աստուծոյ մեծագոյն փառքին և հաւատարիմ ծառայութեան և հանրօգուտ շինութեան նպաստել, վասն զի այս է մեր միակ վախճանական նպատակը: Իսկ միաբանութեան կարծիքով Աստուծոյ փառքը կենդրոնանում է միմիայն փրկութիւն տուող և միմիայն երանական կաթողիկէ եկեղեցու մէջ, և ուրեմն ինքը պէտք է նուիրուի նորա ծառայութեան: Եկեղեցու պետի հրամանին է նուիրվում մանաւանդ ընկերութեան այն ընտրեալ մասը, որ բացի սովորական կրօնական երեք ուխտից (հնազանդութիւնից, ամուրուութիւնից, աղքատութիւնից), առանձին չորրորդ ուխտ ևս ուխտում է նորան, թէ «աստուածապաշտութեան և քրիստոնէական կրօնի յաջողութեան համար՝ առանց պատճառանք բերելու և առանց ճանապարհածախք պահանջելու, պատրաստ պիտի գտնուիմ երթալու ամենուրեք, ուր որ նորին Արքութիւնը ինձ առաքել կամենայ»:

Այս պատճառով միաբանութեան դպրոցներում ուսուցանում են միայն այն, ինչ որ եկեղեցին, այսինքն պապը՝ հաճում է և կաթողիկական հաւատքի հաստատութեան է օգտում: Անմիջապէս հաւատքին վերաբերութիւն չունեցող առաջին բաներին ևս միաբանութիւնը մեծ կարեւորութիւն է տալիս, երբ որ եկեղեցու վարկին վտանգ է սպառնում: Աւելորդ է ուրեմն ասել, թէ Ճիզուիտները մինչև այսօր եռանդուն պաշտպան են միջնադարեան սֆուսսիվ վարդապետութեան և մեծագոյն թշնամի ամէն տեսակ ազատամտութեան եկեղեցական գործերում, ըստ ամենայնի հետեւելով Պիոս Ը-ի syllabus-ին և նզովելով այն տեղ յիշուած մոլորութիւնները: Առաւելապէս թշնամի են նոքա բողոքական եկեղեցու, որ տեղից որ մեծագոյն վտանգ է սպառնում պապի եկեղեցուն:

Եւ միաբանութեան գլխաւոր զէնքն էր դպրոցը: Հերետիկոսութիւնը առաջ է եկել գրի բռնութիւնից, հետազօտութիւնից, ուրեմն գիտութիւնից, Հետեւապէս միաբանութիւնը մի և նոյն զէնքով, այսինքն գիտութեան սպառազինութեամբ՝ պիտի կարողանայ ազդերը պաշտպանել այդ մոլորութիւններից և հաստատել նախնական հին հաւատոյ մէջ: Այս պատերազմի համար նախ պէտք է մատաղ սերնդի ուսուցիչներին ոգևորել: Աւտի նոքա՝ իրանց միտքը զգաստ պահելու համար՝ պարտաւոր են պարապ ժամերին միշտ հերետիկոսութեան մասին խօսել: Ճիզուիտները իրանց յարգած Թովմասի վարդապետութիւնից զգուշաւոր «ընտրութիւն» էին անում՝ նախ այն պատճառով, որ նա հերետիկոսներ պէս աւետարանական հաւատով աղարարելու էր քարոզում: Առաւելապէս Ճիզուիտների շնորհով կաթողիկոսութիւնն սկսեց պահանջել գործի, քան սրտի մաքրու-

թիւն, որի հետ կապ ունի և նոցա այն բարոյական կանոնը, թէ նպատակը սրբացնում է գործը րա՞ծ միջոցը:

Այս պատճառով նոքա ամէն միջոցներով իրանց աշակերտների մէջ ատելութիւն են ցանում ոչ միայն զէպի բողոքականները, այլ առ հասարակ զէպի ամենայն այլադաւան, իրանց քրիստոնէականից մանուկները սովորում են, «թէ սատանայից և յաւիտենական մահու բաժին դառած այլադաւաններից պէտք է խորշել և խոյս տալ որպէս ժանտախտից»: Հերքողական վարդապետութեան, շարադրութեանց և ուսումնական վիճաբանութեանց գլխաւոր նիւթերից մէկն է համարուած հերետիկոսական հակառակութիւնները, Սուրբ Գրքը պէտք է մեկնել հերետիկոսների մեկնութեանց հակառակ, 1853-ի ընդհանուր ժողովը մի յարմար միջոց ևս առաջարկել է այդ կոուի համար, որովհետեւ ս. Գրքը միշտ յաջողութեամբ գործ չի գրւում՝ բանաւորականների և բողոքականների՝ զէմ՝ ժողովը պատուիրում է նաև «աւանդութիւնը» իրեն զէնք դուրս հանել, Հարկաւ ճիգութիւնները այս կոուի մէջ բաւական խորամանկութիւն և զգուշութիւն են բանեցնում: Արպէս զի ատելութիւնը չնշմարուի, «գրաքննիչները պէտք է հետեւեն, որ հերետիկոսների զէմ՝ գրուածքների մէջ ոչ միայն խոր գիտութիւն հանդիսանայ, այլ և շարադրութեան ոճը այն քան չափաւոր լինի, որ աւելորդ խտութեան և կոշտութեան նշոյլ անգամ չունենայ»:

Բայց շատ անգամ միաբանութեան այսպիսի կեղծաւորութիւնն ու երկերեսութիւնը հանգէս է գալիս ոչ միայն հերետիկոսների, այլ նոյն իսկ կաթողիկ եկեղեցու և անոր պետի զէմ՝ ևս: Միաբանութիւնը բնաւ չի խղճահարկում եկեղեցու և պապի վերայ դատաւոր հանդիսանալ, եթէ իւր շահերը այդպէս են պահանջում: Նմանապէս քարոզում է եկեղեցու միայն այն վարդապետութիւնները, որ արդէն ինքը բռնադատել է եկեղեցուն ընդունելու: Այս տեսակէտից նայելով, միաբանութիւնը աշակերտներ է հասուցանում ոչ թէ եկեղեցու, այլ իսկ և իսկ իւր համար, ճիգութիւնները յանուն միաբանական շահերի պապերի զէմ՝ և մարմնական իշխանների կողմն էին անցնում: «Փրանսիական ճիգութիւնների մեծաւորները խորշում էին պապի նուիրակից, որպէս զի անգրաւնական չճանաչուէին»: 1614-ին Աքուսվիլեան գրում է. «Թող ոչ ոք ոչ մի կերպով չխօսէ կամ չգրէ թագաւորների և իշխանների վերայ տարածուող պապի իշխանութեան մասին... Ապա թէ ոչ մերոնց համար Պալլիայում մեծ վտանգ կը ծագի, իսկ երբ որ եկեղեցական ժողովի որ և է վճիռ միաբանութեան համար անընդունելի համարէին, այն ժամանակ հորդու պապի անունով էին խօսում, որին որ միշտ աւելի բարձր էին դասում, քան ե-

կեղեցական ժողովը: Եթէ իրանց արքան որպէս «Աստուծոյ փոխանորդ» որոշ խնդիրներում պապից վեր է դասվում և կարող է նորա զէմ՝ վճիռ հասնել, աւելի ևս նուազ նշանակութիւն ունէին պապի ստորագրեալ մարմինները—եպիսկոպոսները և հաւատաքննութիւնը: Այս ամէնից հասկանալի է, որ ճիգութիւնները իրանց աշակերտներին էլ պէտք է սովորեցնէին, թէ զէպքեր կան, ուր որ աւելի միաբանութեան պէտք է հնազանդել, քան եկեղեցուն և պապին: Միաբանութիւնը այսպէս է ախտաւոր հասնել իւր նպատակին—ճառայել Աստուծոյ փառքին: Աշակերտներ է մեծացնում իւր համար:

Ճիգութիւնները այլապէս չեն հասկանում նաև ընդհանրութեան օգտին ճառայելու նպատակը, ճիգութիւնի համար ոչ հայրենիք կայ և ոչ տոհմական իշխանական տուն: Նա համաքաղաքացի է, նորա հայրենիքն է միաբանութիւնը, նորա իշխանն է արքան, նորա մայրենի լեզուն է լատիներէնը, եկեղեցու և միաբանութեան լեզուն. «Այ՛ մեզ, եթէ այս կենսունակ (համաքաղաքացիական) կապը երբ և իցէ թուլանայ, Ուստի և արգելուած է, որ մի կողմէն ուսանեն կամ ուսուցանեն մի և նոյն ազգութեան պատկանող անձերը—ճիգութիւնի աշակերտը նոյնպէս ծնողասիրութեան ևս չպէտք է վարժուի, նորա ուսուցիչները միշտ յիշում են իրանց արքաների մէկի խօսքը—«մոռանաք մեր երկրաւոր հայրական տունը, մեր մարմնական հօրը, իսկ եթէ նոքա իրանք այսպէս ամենաքնքշալ կապերը կտրատել են, հապա ինչպէս պիտի կարողանան մանուկների սրտի մէջ ծնողասիրութիւն արծարծել: Նոքա դասերին ամէն կերպ խուսափում են հօր և մօր սիրելու մասին խօսակցութեան առիթներից, ապա թէ ոչ միաբանութեան հայեցողութեան ընդդէմ՝ դասը վտանգաւոր և աշակերտների համար գայթակղիչ կը դառնայ: Այսպիսի անզգոյշ զէպքերում աշակերտը խառնով ունի մատնութիւն և ամբաստանութիւն բառնալ իւր հարազատ ուսուցչի զէմ»:

Աշակերտի բնաւորութեան կազմութեան գալով, մենք պէտք է հարեանցի յիշենք ճիգութիւնների բարոյական սկզբունքները, Յայտնի է, որ սոցա բարոյական վարդապետութիւնը պարծենալու հոգեւէ վայելում, մանաւանդ այն գլուխները, որոնք խօսում են հաւանական կարծիքի աւելի կշիռ տալու (probabilitas), գաղտնի լրտեսելու, զանազան կարգի հնազանդութեան (կրօնական հնազանդութեան, աստուածային հնչնդ, պարտաւոր հնչնդ, կոյր հնչնդ, ճիգութեան հնազանդութեան և ուրիշ աստիճանների) մասին: Բայց թերեւ լաւ յայտնի չլինի, թէ ճիգութիւնների բարոյականութիւնը մինչև այսօր մեծ կախում ունի Արիստոտէլի բարոյական գրուածքներից, նոյն իսկ 1832-ի ծրագրում բացա-

ապէս այս փիլիսոփան ճանաչուած է իբրև գլխաւոր հեղինակ բարոյականութեան, և ինչո՞ւ.— որովհետեւ հենց դա է վարդապետութեան բարոյականութեան միջին ոսկէ ճանապարհը: Գորա ասելով առաքինութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ գործելու ժամանակ ձիշտ միջին ընթացք բռնելը, Իսկ յայտնի է, որ խղճագէտ աստուածաբանը միշտ կարող է միջաստիճան համարել հենց այն ճանապարհը, ինչ որ իւր հաւանական կարծիքով աւելի բաւոք լինի ժէ. դարում՝ յանսնեանները սկսեցին սաստկապէս հալածել ճիգուհիներն, սոցա մեղկ և թուլամորթ բարոյականութեան պատճառով. ճիգուհիների ընդհանուր ժողովներն ու արքաները վտանգը իմանալով՝ բազմաթիւ վճիռներ և հրամաններ արձակեցին թուլամորթ բարոյականութիւն վարդապետելու դէմ: Բայց այն իմաստով, թէ յոնցիկ և ևրսպարակ մի հանկ: Սակայն փոթորիկն անցնելուց յետոյ՝ երկիւղը մոռացուեցաւ. մի Ալֆոնզո Լիգուորի, որ նոյն թուլամորթ բարոյականութեան վատթարագոյն ներկայացուցիչն էր, 1870-ին արժանացաւ Եկեղեցական Վարդապետի բարձր պատուին:

Հասկանալի է, թէ ճիգուհիների կրօնական դաստիարակութիւնը ինչ պիտի լինէր: Նախապաշարուած սուտ-բարեպաշտներ և դատելու կարողութիւնից թափուր մնացած մոլեռանդներ—ահա նոցա աշակերտների նկարագիրը, որ յետոյ իրանց մեծաւորների ձեռքի տակ՝ նոյնպէս վարդապետ և ուսուցիչ պիտի դառնան կեանքի մէջ.— Գոցա ուսումնական կրթութեան մասին կարճ խօսքով կարող ենք ասել, թէ գոցա վերջին 1832-ի ծրագիրը արդէն հնացած է մեր դարու համար: Միաբանութեան աստղը մարեց այն օրուանից, երբ որ նոր գիտութիւններն սկսեցին մարդկանց միտքը լուսաւորել և նոցա կենաց վերայ ներգործել, իսկ միաբանութիւնը ոչ կամք և ոչ կարողութիւն ունեցաւ այդ բանն ըմբռնելու: Թէպէտ հումանականութեան զարգացուցիչ տարերքը իրան յատկացրեց, բայց մամեմատիկական-բնագիտական գիտութիւնները սկսեցին ծաղկել իրանից դուրս մթնոլորտում: Փիլիսոփայութեան և աշխարհաստեղծութեան նորակազմութիւնը խիստ կասկածով էր տեսնում, իւր համալսարանները Արիստոտէլի և Թովմայի դիւթական բառերի մէջն էին խորխուրում մինչդեռ դուրսը գործում և իշխում էին Գալիլէյ և Գեկարտի՝ Նիւտոն և Լոկէ, Լայբնից և Վոլֆ, Վոլտէր և Ռոսսոս:

Իսպախարակութեան միջոցներ: Նկարագրած նպատակին հասնելու համար, պէտք է որ աշակերտները միշտ և հանապաղ միաբանութեան օդը շնչէին: Այս վախճանով նոցա դպրոցական հաստատութիւնները առաւելապէս գիշերօթիկ են: Յերեկօթիկ աշակերտները իսկական աշակերտներ չեն համարվում:

Թէպէտ գրաւելու ամէն միջոցներ գործ են գրվում, որ սոքա էլ միաբանութեան օգտաւէտ անգամ, դառնան: Կարգապահութիւնը ամէն մասերում օրինակելի և նախանձելի է. սերտորութեան, աղօթքի, պատարագի, դասերի, ճաշի, քնի և այլոց ժամերի կարգը այնպէս է պահպանվում, որ զանգակը հնչեցնելուց յետոյ, ամէնքը առանց իւրիք դանդաղելու պէտք է գտնուին այն տեղ, ուր որ կոչուեցան: Կարգ ու կանոնի հակառակ վարուիլը անհնարին բան է: Որովհետեւ օր ու ցերեկ ամէն քայլափոխին աշակերտի վերայ հսկող լրտեսող և մասնող աչքեր կան: Իւրաքանչիւր աշակերտ ունի իւր «նախանձախնդիր» (aemulus), որ պարտաւոր է աւագ աչքով մտադիր լինել նորա բոլոր գործերին և ամենայն ինչ ուսուցչին ծանուցանել: Եւ որպէս զի ոչ դր չթուլանայ իւր գործում, հակառակորդները պարտաւոր են միմեանց դէմ փոխադարձ և աւելի ևս նախանձախնդրութեամբ հանդիսանալ: Որպէս զի ուսուցիչներն էլ այս բաներում աշաւորը գտնուին, կարգադրուած է, որ մեծաւորները նորա հետ ի միասին հարձափորձեն նաև դոնապանին դասարանի, ջանասիրութեան և յատապարհութեան մասին: Ուսուցիչները վարքի մատնան են պահում և մէջը նշանակում են, թէ աշակերտները որոնց հետ բարեկամութիւն և մտերմութիւն են հաստատում: Աշակերտների այսպիսի փոխադարձ լրտեսութիւններն ինքն ըստ ինքեան բարձր սպականութիւն են, բայց որչափ առաւել վտանգաւոր է աշակերտների լրտեսութիւնը ուսուցչի դէմ, որի մասին վերը յիշատակուեցաւ: «Եթէ անվնաս, յարմարութեամբ և զգուշութեամբ կատարուի, կարելի է ցերեկօթիկ աշակերտներից էլ տեղեկութիւններ հաւաքել ուսուցիչների պաշտօնավարութեան մասին»: Ինչպէս ուսուցիչները աշակերտների մասին, այնպէս էլ տեսուչը ուսուցիչների մասին, նոյնպէս ևս գործակիցներն ու ընթերցականները տեսչի մասին՝ արարային և թեմականին նոյնպիսի տեղեկութիւններ են տալիս: Վատթարագոյնն այն է, որ իրեքը լոյս չի գալիս, թէ իւրաքանչիւրը ինչեր է մատնել, Թէ այս մատնութիւնները ի չարն են գործ դրվում, ինքնին հասկանալի է:

Կանոնների բառացի իմաստով, միաբանութիւնը իոյ՝ հնազանդութիւն է պահանջում միայն ժառանգաւորներից (պապագայ ճիգուհիներից), իսկ գրսի աշակերտները կարծես թէ աղատ են այդ բանից: Սակայն սոցա համար էլ մի ծուղակ է հնարուած. «ազնուականներից բաւական է միայն խոստում պահանջել տեսչին հնազանդելու, և ոչ թէ երգում»: Խոստումը երգման տեղ դնելով՝ ոչ մի բան չի փոխվում, իսկ միաբանութեան դադարաւորով հնազանդութեան մէջ պէտք է միշտ հասկանալ ուրացութիւն ոչ միայն անձնական կամքից, այլ և անձնական դատողութիւնից, Հարկաւ արտաքին ա-

չակերտները վերայ անպայման հնազանդութիւնը այդպէս չի բռնանում: Ինչպէս ժառանգաւորների վերայ՝ որովհետեւ այդ գէպը մտն էլ այն սկզբունքն է իշխում: «Թէ պէտք է խոհանութեամբ և յարմարութեան համեմատ վարուիլ»: «Զինի թէ ստահակների հետ վիճարանէք, չլինի թէ հրամանը երկրորդէք և երրորդէք կամ բանը ծայրայեղութեան հասցնէք, եթէ ըմբոստը առաջին պատուէրը կատարելու ընդգրկմութիւն է ցոյց տալիս»:

Հնազանդ կաթողիկէ քրիստոնեայ դառնալու համար նախ և առաջ հարկաւոր են կրօնական, բարոյական, ճգնական կամ հոգեւոր հրահանգներ: Այդպիսի հրահանգներն են այն կրթութիւնները, որով մեր հոգին պատրաստվում և վարժվում է մերժել իրանից ամէն անվայել հակումները և այդպէս իմանալ Աստուծոյ կամքը, թէ ինչպէս պէտք է բարեօք կազմուի մեր կենցաղավարութիւնը: Այս հրահանգները պէտք է հրահանգուողի ոյժերի համեմատ կարգուին, որպէս զի նորանից այնպիսի բան չպահանջուի, որին դիմանալու հնար չունենայ: Հրահանգների կարգումն են ոչ միայն մի քանի արտաքին պատուէրների կատարումը, զոր օր, լուութիւն պահելը և այլն, այլ և այսպէս կոչուած հայեցողութիւնները, մասնաւոր ապաշխարութիւնը (խղճիքնութիւնը), ընդհանուր ապաշխարութիւնը, բազմիցս կրկնուած խոստովանութիւնները, բոլոր անցած կենաց համար վախճանական գիտաւոր խոստովանութիւնը, և հաղորդութեան ծաշակումն:

Հայեցողութիւն է լուռ խորհրդածութիւն հաւատոյ առարկաների մասին, հրահանգապետի առաջնորդութեան ներքոյ: Այն առարկաները, որոնք աւելի պայծառ կերպով պատկերանում են հոգեւոր աչքին, պէտք է մտքի մէջ պահել և մինչև անգամ տետրի մէջ արձանագրել: Հայեցողութեան նիւթը չորս մաս ունի: Առաջին մասն է մարդու կոչումը, մեղքը, դժոխքը, Երկրորդն է՝ Քրիստոսի վարքը ձնդից մինչև չարչարանքը, Երրորդն է՝ խորհրդաւոր ընթրքից մինչև թաղումը, Չորրորդն է՝ Քրիստոսի յարութիւնը, յայտնութիւնը, համբարձումը և երկնային ուրախութիւնները: Համբարձ այս բաները ոչ միայն պէտք է կարդալ կամ լսել, այլ ամենայն ինչ հայեցողաբար պատկերացնել իւր անձի մէջ: զոր օր իբրև թէ ինքը շղթաներով կապուած երկնային դատւորի առաջ կանգնած է և միայն Քրիստոսի բարեխօսութեամբ կապանքներից ազատվում է: Արժանացած պատժի փոխարէն նա պէտք է իւր մարմնը չարչարէ, զոր օր՝ երկաթէ գօտիով սղմել իւր մէջքը, կամ լախտերով մտրակուի, կամ ուրիշ զզալի ցաւ կրէ: Հրահանգապետը միշտ պէտք է բորբոքէ հրահանգուողի երեւակայութիւնը, սատանայ և դժոխք նկարագրելով ամենայն զարհուրական գոյներով: Եւ երբ որ համբարձ թուլանայ, թմրի, օգնութիւն խնդրէ, խոստանայ հնազանդ

լինել եկեղեցուն, չանսալով անձնական դատողութիւններին:—այն ժամանակ թողութեան հաւատով է ստանում:

Հրահանգուողը օրն երկու անգամ պէտք է ինքն իրան մասնաւոր ապաշխարութեան ենթարկէ: Նա զարթնելուց յետոյ իսկոյն մեղքերից մէկը նշանում է, որից որ ուզում է ամբողջ օրը զգուշանալ, և խնդում է Աստուծոյ, որ ոյժ տայ յիշելու, թէ ապաշխարողը արդէն քանի՞ անգամ գործել է նոյն մեղքը, և որ նա զօրաւիգն լինի այլ ևս այդպէս չխոտորուելու համար: Երեկոյեան հաշիւ է տեսնում, թէ որչափ յաջողութիւն է ունեցել անմեղ մնալու համար:

Ընդհանուր ապաշխարութիւնը ոչ թէ մի մեղքին է վերաբերում, այլ ամբողջ օրուայ ընթացքում մտքով, խօսքով և գործքով կատարուած բոլոր յանցուածներին:

Նա շուտ շուտ խոստովանում է հոգեւոր հօրը իւր սրտի ու մտքի բոլոր գաղտնիքները:

Ճգնութեան օրերին ուրիշ ոչ մի մարդու հետ նա չպէտք է խօսէ: Միշտ աչքերը դէպի գետինը խոնարհած պիտի ունենայ և միշտ միայն սուրբ բաների մասին խորհրդածէ:

Հրահանգներն աւարտելուց յետոյ արժանանում է ս. հաղորդութեան:

Աւելի լաւագոյն միջոց՝ միաբանութեան ընտիր զինուորութիւն պատրաստելու համար՝ Եդնատիսը չէր կարող հնարել: Ով որ հրահանգներով և փոքր ձևով մեծ Աարդապետի վարքով է ապրում, նա պէտք է ինքն իրանից յուսահատուի, Երեւակայութիւնն ու զգացմունքը անբնական չափով պէտք է ստուարանան, տուժելով բանական զօրութիւնը: Անձնական դատողութիւնը քայլ առ քայլ թմրելու է մատնվում: Միաբանութեան ձեռքում հրահանգուողը դառնում է մի կոյր գործիք: Սա իրօք խղճահարվում է, խղճաշարք է լինում, սակայն յետոյ կը գործէ ոչ թէ այն, ինչ բաները որ իւր խիղճն իրան թելադրէ, այլ այն՝ ինչ որ միաբանութիւնը հրամայէ: Նորա խղճի տեղը խոստովանահայրն է բռնում:—

Բարեպաշտութեան միջոցներից յետոյ տեսնենք ճիզուհիտների ջանասիրութիւն քաջալերելու միջոցները:

Միաբանութեան հիմնադիրը մի զինուոր է եղել, որ ամէնից աւելի բարձր էր զասում պատուի խնդիրը: «Աշակերտները մրցութեան պէտք է վարժուին: Փառքի կախարդանքը այն համեմունքն է, որ քաղցրացնում է ուսման արմատների դառնութիւնը»:

Եւ մրցութիւնը շատ է ծաղկում ճիզուհիտների գպրոցներում: Ամէն մի աշակերտին տալիս են մի անոյակից, մի եղբայր նախանձախնդիր, որ ընկերի թոյլ կողմերը իւր օգտին է ծառայեցնում:

«Եթէ նա մի սխալ իսկոյն չնկատէ և չուղղէ, այդ կը համարուի որպէս իւր անձի գործած սխալ»։ Իւրաքանչիւր դասարան երկու կուսակցութեան է բաժանուած, որոնք իրար թշնամեօք հակառակուամ են և աշխատում են հակառակորդին տապալել։ Ապա մի ամբողջ դասարան մի ուրիշ դասարանի դէմ է հանվում ճակատելու։ Ուսումնական վիճարանութիւնները կատարեալ պատերազմի զէնքեր են։ Հապա ի՞նչ ասենք յաղթութեան մրցանակներին, առաքինութեան վկայականներին, պատուաւոր տեղերին, հարցաքննութիւնների, ներկայացումների, հանդիսաւոր մրցանակաբաշխութեան մասին, ուր ուր լսվում էին ճառեր, գովեստներ, քարոզի բերանով անողների հռչակութիւն, պարտաւշներին նախատելը, երաժշտութիւն, երգեր, ծափահարութիւններ և այլն։ Այսպիսի մրցութեան ոգին ոչ թէ բարի նախանձ կարող է շարժել, այլ ինչպէս իրողութիւնը հաստատում է՝ աւելի վնասում է, քան օգտում է աշակերտներին։ Գրգռուած դասարանները երբեք չեն հանդարտվում, աշակերտները չեն կարողանում մտերմանալ, ամէն մէկի համար միւսը հակառակորդ է, ուստի ամէնքը աշխատում են հարուածել և ոչնչացնել գիմաջի մարդուն։ Ուսումը այս բաներից շահ չի ունենում, որովհետև աշակերտը անմաքուր կերպով է շահագրգռուած։ Նա ոչ թէ գիտութիւն է սիրում, այլ մրցանակ է ուզում ստանալ ամենայն միջոցներով։

Ճիգուխները մի կողմից արժանի են գովեստի, որ նոքա քանասիրութիւնը այսպիսի հնարներով տաքացնելով, էլ կարիք չեն ունենում պատիժներ գործ զննելու։ Բարբարոսութեան դարերում միայն սոքա չէին դիմում գաւաղանին և վարախալին և մարդասիրարար էին վարվում աշակերտների հետ։ Բայց այս պարագայում էլ թոյն խառնել կարողացան այդ հայրերը, այս տեղ էլ դաստիարակչական իմաստութեան հետ միաբանութեան շահն է դեր խաղում։ «Մի մոռանաք, որ այսօրուայ մանուկներն և աննշան արարածները՝ վաղը երիտասարդ և հասակաւոր կը գառնան, և այնուհետև ազգեցութիւն, իշխանութիւն և հարստութիւն կունենան։ Այժմէն իսկ սոցա շնորհին արժանացէք, որովհետև ապագայում սոցա կամբից և ակնարկից շատ բան կսխալու կունենայ»։ Ուրիշ կարգադրութիւններով էլ ճիգուխները աշխատում են գոհացնել աշակերտներին, որպէս զի նոքա լաւ յիշողութիւններ գուրս տանն կեանքի մէջ իրանց միաբանութեան նկատմամբ։ Նոքա ազատ ժամեր և արձակուրդներ շատ ունին։ Նոցա առողջապահական փիճակը օրինակելի է, բաղմամբ և առիթներ ունին լողանալու, ձի հեծնելու, մարզելու, խաղալու և զրօսնելու։

Բայց շատ բաներից էլ պէտք է զուրկ մնան, ինչ որ իրանց հասակի համար բնական պահանջ կա-

րող է համարուի։ Աշակերտական սերտ բարեկամութիւնները հանդուրժելի չեն։ Առանց հրամանի ներքի չէ, որ երես առ երես իրար հետ խօսեն միայն երկու աշակերտ, պէտք է միշտ մի երրորդն էլ ներկայ գտնուի։

Այսպէս էլ ազատ ընթերցանութիւնը խիստ սահմանափակուած է։ Շատ հասկանալի կերպով արգելուած են «պիղծ» ընթերցանութիւնները և պատուիրած է, որ միայն «օրագրած» հեղինակները տրուին աշակերտի ձեռքը։ Բայց պիղծ են համարվում աշխարհական բովանդակութիւն ունեցող գրքերը, որ կարող են գայթակղեցնել և օտարացնել աշակերտներին միաբանութեան ոգուց, իսկ սրբագրելու մէջ, յայտնի է, թէ ճիգուխները ինչ չափ ու սահման պիտի պահպանէին։ Եւ որովհետև նոյն իսկ միաբանութեան համալսարանների ուսանողները հրաման չունէին ընթերցանելի գրքերը անձամբ ընտրելու, այս էլ մի ապացոյց է թէ այս կրթական հանգամանքում էլ միաբանութիւնը նախ և առաջ աչքի առաջ ունի միշտ իւր շահը։

Ուսումնական։ Միաբանութիւնը բաւական է համարում միայն այն գիտութիւններն ու ուսմունքները աւանդել, որոնք իւր նպատակի հետ կապ ունին։ Եթէ դասագրքերի դէմ ժողովրդիան կողմից բողոքներ էին լսվում, ոչ թէ դասագիրքն էին փոխում, այլ հեղինակի անունը (Աւուարեց, Գրեւ-չէր) չէին յիշատակում, «որպէս զի մարդկանց ազնւոյնների համար վիրաւորական չլինի»։ Աւելի արտաքին ձև, քան ներքին բովանդակութիւն—կարծես թէ միաբանութեան առաջնորդող սկզբունքն է։ Ձոր օր, փոխանակ ճամբարի պերճախօսութեան, աւելի նշանակութիւն է ստանում անհամ տղայական քերթողաբանութիւնն ու բանամարտը, ուր բառերն ու հակառակախօսութիւնն աւելի կշիռ ունին, քան բովանդակութիւնն ու համոզեցնելու ջանքը։ Գլուխ ամենայն գիտութեանց՝ լատինական հետաքրքրութիւնն է, մնացեալները երկրորդական են։ Մայրենի լեզուն կամ արգելուած էր, կամ անխնայամ թողնուած։ Զարմանալի կերպով կրօնագիտութիւնը այնքան էլ չի բարգաւաճում, այս կրօնական միաբանութեան մէջ, բայց ի հարկէ այլ բան է կրօնական հրահանգը։ Ամէն բան անգիր սերտել և որչափ հնար է քիչ մեկնել—այս էլ մի սկզբունք է միաբանութեան համար։ Իրանց համալսարաններում փիլիսոփայութիւնը բացառապէս աստուածաբանութեան ծառայելու է զրուած, և առաջին ներկայացուցիչն է Արիստոտելը, իսկ երկրորդինը՝ ս. Թովմասը։ Նոր փիլիսոփաներից միաբանութիւնը շատ է խորշում, նոցա ամբարիշտ վարդապետութիւններից յակնան է յանուանէ հարիւրաւոր յօգուածների ցանկ է կազմուած, որ արգելուած է ուսուցանելու։ Բարոյագիտութեան ուսումն ևս աւելի աստուածաբանական խղճագիտութիւն է դառնում։ Թէպէտ «բոլոր աշխար-

Հական դիտութիւնները հոգեւոր կերպով պէտք է աւանդուին», որպէս զի «աներևոյթը Աստուծոյ արարածովքս իմացեալ» տեսնուին (Հռովմ Ա. 20. ի համեմատութեամբ), բայց ճիշդութիւնները մեծ պաշտպանութիւն չեն ընծայում ֆիզիկային, Կարծես թէ ֆիզիկայի ուսման ահը աշակերտների սրտի մէջ ձգելու համար՝ 1858-ին նոցա բոլորից այնչափ մեծ ծաւալով պահանջուեցաւ այդ ուսմունքը, «որ միայն սակաւները պիտի կարողանային պահանջը լցուցանել»։ Աստուածաբանութիւնը պէտք է ուսուցանուի այնպէս, ինչպէս որ միջնադարեան «սքոլաստիկականն» էր (գարոցականէր)։ Բայց 1832-ի ծրագիրը կարեւոր դատեց «սքոլաստիկ» բնույթը ջնջել, որովհետեւ ատելի էր դարձել, 1883-ի ընդհանուր ժողովը պատուիրեց, որ աստուածաբանական բանական ժամանակի ոգուն յարմարուի։ Բարոյական աստուածաբանութիւնը մի առաջնորդութիւն դարձաւ խոստովանութեան ժամանակ խղճի խնդիրները լուծելու համար, Իսկ թէ խոստովանութեան համար ճիշդութիւնները ինչ բարոյականութիւն են սահմանել, յիշատակենք միայն հետեւեալը. նոյն իսկ ամենամանր դէպքերում, «եթէ ընաւ գայթակղութեան և խայտառակութեան երկիւղ չլինի», մեծաւորը դժուարութիւններ չպէտք է հանէ, երբ որ խոստովանահայրը նորանից հրաման խնդրէ, որ թողութիւն տրուի խոստովանողին, Այն հասարակացած կարծիքը, թէ ճիշդութիւնները իրանց բարոյականութեամբ ամենատեսուր հռչակ են վաստակել, ճշմարիտ է ըստ ամենայնի, Եւ եթէ միաբանութիւնը զայրոյթով հրաժարվում է «նպատակը միջոցների սրբացնող է» սկզբունքից, գէթ ինչքան որ տեսանք ճիշդութիւնների մանկավարժութիւնից, պարզ է, թէ միաբանութիւնը իրօք այդ սկզբունքով է առաջնորդվում։ Նոյն իսկ ս. Գրքը ճիշդութեան ոգով են մեկնում, Աւսուցչապետներին իրաւունք է տրուած պապերի և եկեղեցական ժողովոց կանոնների դէմ խօսել, եթէ «յատուկ հիմունքներ» չլինին, իսկ յատուկ հիմունքներն այն դէպքում են պատահում, ուր որ ինքը միաբանութիւնը պապերից և եկ. ժողովներից հակառակ կարծիք ունի կազմած, Կան դէպքեր, ուր որ եկեղեցու վարդապետութիւնները և աւանդութիւնը ս. Գրքից աւելի հաւաստական է սեպվում։

Իստաւանդոսեան եւ զու պատասխանում։ Միաբանութեան դպրոցները սփռուած են ամբողջ աշխարհքի վերայ, Նորա գլխաւոր հոգսերից մէկն այն պիտի լինէր, որ ըստ ամենայնի միութիւն պահպանուի դպրոցների մէջ, Մենք արդէն տեսանք, որ բոլոր դպրոցների համար մի ծրագիր կայ, ուր ի նկատի էր առնւած ամենայն բան, ուրեմն և դասաւանդութեան եղանակը, Ինչ որ դարերով փորձուած էր, այն լաւ էր միաբանութեան համար, ուստի և ճիշդութիւնները կարիք չէին տեսնում իրանց վաղեմի ուսուցանելու

եղանակը որ և է կողմից կատարելագործել, Աւսուցման նորագոյն եղանակների վերայ նորա ծիծաղում էին, բոլորը անպէտք համարելով, Եւ մասամբ իրաւունք ունէին, որովհետեւ նոքա շատ կողմերից լաւ դասատուներ էին, Նախ և առաջ նոքա շատ հմտութեամբ գործ էին գնում իրազննութիւնն ու ուսուցման կենդրոնացումը, Նոցա ընթերցանութեան եղանակը օրինակելի է (բայց ի հարկ է ոչ թէ ընթերցանութեան բովանդակութիւնը)։ Հէնց սկզբից շատ ճարտար կերպով լատիներէնը կենդրոնացրել էին միւս ուսմունքների մէջ, կամ ուրիշ խօսքով կարգացած բովանդակութեան հետ միւս ուսմունքներն կապակցում և այնպէս ընդլայնում էին, Այդ խորհրդով ստորին դասարաններում մտցրել էին դասարանական կարգ, այսինքն միայն մի ուսուցիչ դասարանի բոլոր ուսմունքների համար,։

Ճիշդութիւնները գրեթէ տարրական ուսումնարաններ չունին, այլ միջին և բարձրագոյն, Նոցա գիմնազիոնական մասը տեւում է 5 կամ 6 տարի, ապա գալիս է փալիստփայութեան ուսում—3 տարի, և վերջապէս աստուածաբանութեան ուսում—4 տարի, Աւսումը կարող է աւելի տեւել, բայց պակաս գրեթէ ոչ երբէք։

Տարեկան ուսման գրեթէ կէսը կրկնութեան է նուիրվում, աշակերտը ոչ միայն նոր դասեր է լսում, այլ և յաճախագոյն ուսուցչի ընտրած գրքերից ինքը անձամբ շարունակում է ուսումը։

Աւսումն առ հասարակ մեքենական է, Եւ այդպէս էլ պէտք է լինի, քանի որ աշակերտները ոչ թէ ինքնուրոյն կերպով պարտաւոր են հետազօտելու, այլ ուսուցչի մատուցած բացարձակ ճշմարտութիւնը ամենայն հաւատով ընդունել, Ինչպէս որ աշակերտը ազատութիւն չունի իւր ուսումներն ընտրելու, այնպէս էլ պատուէր է ստանում, թէ ինչ եղանակով ուսումնասիրէ։ Նիւթը այնպէս ծամած են մատուցանում, իրան որ նա առանց երկար մտածելու դիւրաւ կարող է իւրացնել, Բաւական է միայն, որ յիշողութիւնը լաւ լինի, Այս պատճառով ճիշդութիւնները իսկզբանէ անտի շատ մեծ փոյթ են ունեցել յիշողութեան մասին, ճիշդութեան դաստիարակութեան գլխաւոր նշանն է յիշողութեան ծայրագոյն կրթութիւնը, Ասացինք կրկնութիւնները խիստ յարգի են, Կրկնում են թէ դպրոցում և թէ տանը, Աշակերտը պարտաւոր է ամենուրեք՝ մէնակ լինի թէ ուրիշների հետ զրօսնելու երթայ՝ սովորածը կրկնել, երբեմն մինչև իսկ երգելով, Ամենայն աշակերտ մի ընկեր ունի, որի հետ միշտ միասին պէտք է կրկնէ, Ոչ միայն ամենայն շարաթ և ամենայն ամիս՝ բոլոր անցածները պիտի կրկնուին, այլ ամենայն ուսումնական տարեմուտ կրկնութեամբ պիտի սկսուի և ապա թէ նոր դասերը շարունակուին, Շատ անգամ աշակերտը ամբողջ դասագիրքը անգիր սերտած է ունենում։

Արհեստները անտարբերութեամբ և ձանձրութեամբ չկատարելու համար, գործ են անում նաև այնպիսի հեղինակների գասագրքեր, որ դասերի ժամանակ գործածուած չեն եղել: Այլ և տեսչի թողտուութեամբ կարելի է դասերը գրով ձևացնել աւելի համառօտ, աւելի պարզ և որոշ կերպով: Միայն թէ հարկաւոր է հարցնել զլիաւոր և օգտաւետ մասերը: Աշակերտը պէտք է կամ ճառօրէն և շարունակ բանակարգութեամբ խօսէ, կամ ուսուցչի հետ ու կտոր հարցմունքի պատասխանը տայ, ուր նախանձախնդիրը կրկնողի սխալը իսկոյն ուղղում է, կամ պատասխանը նորա բերանից խըլում է, եթէ նա սկսե կակաղել կամ դանդաղել:

Ախճաբանութիւններն էլ կրկնութիւններ են: «Պէտք է նշակել մէկին կամ երկուսին, որ $\frac{1}{2}$ ժամ դառն անդիր կրկնեն, ապա թող մէկը կամ երկուսը հանգէտ գան բնարանի դէմ, իսկ նոյն թուով միւսները՝ պաշտպանուին, և եթէ ժամանակ լինի, հարկաւոր է ամէն տեսակ կնճիւղներ առաջը դնել»:

Ստորին գասարաններում այդ վարժութիւնը կոչվում է «պայքար»: Պայքարում նախանձախնդիրը սրբազրում է հակառակորդի գրաւոր ճառի մէջ նկատած սխալները, կամ երկուստէք միմեանց խնդիրներ են առաջարկում այն նիւթերի մասին, որ մի ժամ առաջ լաւ սերտել են, կամ ճարտասանական ձևերը ճշտել սահմանում են և ի հարկին նաև օրինակով ձևացնում են, կամ նամակի, ոտանաւորի և պատմութեան ճարտասանական կանոնները յայտնում և գործ են դնում, կամ հեղինակների խրթնութիւնները մեկնում են և զբօսարութիւնները լուծում են, կամ հին ազգերի սովորութիւնների մասին քաղուածքներ են անում և հնախօսական ծանօթութիւններ են ձեռք բերում: «Ախճաբանութիւններ, ու պայքարներն աւելի օգտաւետ են քա դասերի շատութիւնը, Ասան զի աշակերտը ստիպվում է իւր բոլոր ջոկը լարել»:

Ամենայն օր կատարվում է գրաւոր վարժութիւն և սրբազրութիւն: Աշակերտը իւր գրաւոր աշխատութիւնից երկու օրինակ է պատրաստում: Ուսուցիչը մի օրինակում սխալները սրբազրում է, իսկ աշակերտը միւսի մէջ իսկոյն ուղղում է: Եթէ սխալների թիւը շատ լինի, գործը նորից պիտի պատրաստուի հետեւեալ օրուայ համար: Արջապէս ուսուցիչը նոյն շարագրութիւնը թելադրում է սրբազրած ձևով:

Աշակերտն ևս ուսուցիչ: Միաբանութեան անգամ դարձողը ազատ պիտի լինի հինգ թերութիւնից երեք ուրացած չլինի եկեղեցու վարդապետութիւնից կամ միութիւնից, սպանութիւն կամ ուրիշ ծանր ոճիր գործած չլինի, մի ուրիշ կրօնական միաբանութեան անգամ եղած չլինի, ամուսնութեան կամ ճորտութեան լծի տակ չլինի և հոգեկան ծանր տկարութիւն չունենայ, Հասկանալի է,

որ աշակերտ ընդունելու համար ևս այս արգելքները չպիտի հանդիպին: Եւ նախ քան կոնքրետ ուսման հաղորդակից լինելու, ամենայն ոք պարտաւոր է երկու տարի նորընծայութեան փորձով փորձուիլ և յօժար մտքը միաբանութեան մէջ մտնելու խոստում տալ, Ժառանգաւորները այնպէս պիտի լինին, որ «յուսացուի թէ նոքա մեր Տէր Յիսուսի այգու քաջ մշակներ կը դառնան»: Աւելի ընտրելի են ճարտար լեզուանիներն ու տեսքով գեղեցիկները: Նոքա պէտք է լինին 14—23 տարեկան:

Բայց ճիգութիւնները միշտ ուսում են աւանդում նաև արտաքին աշակերտներին, այսինքն որոնք որ դիտաւորութիւն չեն ունենում միաբանութեան անգամ դառնալու: Եւ միաբանութիւնը սոցա կրթութեան վերայ թերեւ աւելի փոյթ և խնամք է ունենում, քան իւր ժառանգաւորների վերայ, որովհետեւ «աշխարհքի մէջ դիրք, իշխանութիւն և հարստութիւն» մի օր դոքա պիտի ունենան: —

Ուսուցիչ պէտք է կարգուի առ հասարակ ճիգութեամբ, իսկ ոչ-ճիգութեամբ միայն բացառական դէպքերում: Ամենայն ճիգութեամբ առ ժամանակ ուսուցչութիւն արած պիտի լինի, նորա նորընծայութիւն սկսվում է կոնքրետ հետեւ օջ թէ ուսմամբ, այլ ընծայարանում երկու տարի կրօնական հրահանգներով: Երկու տարուց յետոյ նա կարող է ժառանգաւոր համարուել, Հինգ տարի գիմնադրական ուսումից յետոյ՝ 3 տարի փիլիսոփայութիւն է ուսանում: Այդ աւարտելուց յետոյ նա ստանալուց ուսմանց ուսուցիչ է դառնում և միայն յետոյ կրկին ուսումը շարունակելու է դնում, այն է չորսամեայ աստուածաբանութիւնն ուսանելու: Այնուհետեւ այդպիսիները պէտք է 2 տարի աստուածաբանութիւն կրկնեն և ուսուցչապետութեան պատրաստուին: Ապա քահանայ են ձեռնադրվում և կամ երեք ուխտ են ուխտում և որպէս հոգեւոր գործակիցներ (կօադիւտորներ) յատկապէս խոստանում են իրանց անձը նուիրել դպրոցին, կամ չորս ուխտ են ուխտում, պարտաւորուելով պապի հրամանին հնազանդիլ և պատրաստ կալ:

Այսպիսի կազմակերպութեան պատճառով ճիգութիւնները և՛ շատ վաղ են սխտւում ուսուցչութիւնը, և՛ շատ շուտ են ընդհատում դոյժուներութիւնն ու վերսկսում, և՛ յաճախ փոփոխութեանց առիթ են դառնում: Այսպիսի ուսուցչի թէ նախապատրաստութիւնը և թէ շարունակեալ կրթութիւնը պահասաւոր է լինում: Ուսուցչութեան փորձ ստանալու միջոցներից մէկն է ուսուցչական ժողովը, Իսկ ճիգութիւնները հազիւ թէ այդպիսի խորհուրդ են տալիս իրանց ժողովներին, Ժողովների օրակարգից կարող ենք մակարերել, թէ ճիգութիւնների նպատակն է նախ և առաջ իրանց երիտասարդ ուսուցիչներին զսպել անկախ լինելու փորձերից և

նոցա վարժեցնել, որ ուսմանց ծրագրին կուրորեն հետևելու սովորեն, «Թողովներում պէտք է կարգալ նախ «յաղագս ուսուցչաց» կանոններից մի քանիսը, մանաւանդ ինչ որ վերաբերում է պարկեշտութեան և հրահանգուած բարքին: Ապա տեսուչը թող յիշեցնէ, թէ ամենայն ոք ազատութիւն ունի յայտնի խօսելու, թէ արդեօք ինչ դժուարութիւնների է հանգիպում կանոնների մէջ, կամ ո՞ր բաները չի կատարում: Արդէն ինքնին տարակուսութիւն է առաջ գալիս, եթէ տեսուչը հարկադրուած է լինում յիշեցնել, թէ խօսքի ազատութիւն է թող տրուած: Իսկ արդեօք որ և է երիտասարդ ուսուցիչ քաջութիւն կունենայ անկեղծօրէն համոզումները յայտնելու կամ խոստովանելու, թէ դարաւոր փորձերով նուիրագործած ծրագրից այս կամ այն կէտը անկատար է թողնում: Նա այլ ևս միաբանութեան հնազանդ զաւակ չի կոչուի և ուրեմն իւր վերայ այնուհետեւ հսկողութիւնը աւելի պիտի բազմապատկուի, որով արդէն լաւ կըշտացած է: Աշակերտը նորան լրտեսում է, պաշտօնակիցները նորա ատոյեաններն են, վերատեսուչը նորա առաջնորդըն է, ամէն կողմից մատնութիւններ են թափում: Ուստի և ճիգութեան մէջ ուսուցիչները մեծ վարկ չեն վայելում, բացի ուսուցչապետներից և հռետորութեան ուսուցչից:

Մնում է յիշատակել աշակերտների իրրեւ ուսուցչի օգնականի գործածութիւնը, որ ճիգութեան մէջ մինչև այսօր սովորական կարգ է: Յառաջագէտ՝ աշակերտները պատուի են արժանանում փոքրիկ ծառայութիւններ կատարելու ոչ միայն արտաքին կարգապահութեան համար, այլ և դաստիարակութեան և ուսուցման օգնելու: Ուսուցիչը նշանակում է տասնապետներ, Դռքա պէտք է լսեն անգիր սերտածները, շարադրութիւններ հաւաքեն ուսուցչին յանձնելու համար, մի տեսրի մէջ նշանակեն, թէ այսանուն աշակերտի յիշողութիւնը քանի անգամ կանգ է առել, ո՞վ չի կատարել գրաւոր աշխատութիւնը կամ հետը չի բերել սեւագիրը: Նաև ուրիշ բաներ էլ պէտք է դիտէ, եթէ ուսուցչից յատուկ պատուէր ստանայ: Դասարանի մէջ շատ տասնապետներ են կարգվում աստիճաններով բաշխուած, ստորնագոյնը բարձրագունին պէտք է լսէ և համար ու հաշիւ տայ: Ուսուցիչը բոլորի վերայ է հսկում և փորձում է նոցա հաւատարմութիւնը: Այս կարգը Բէլ-Լանկաստերի բազմամարդ դասարաններում օգտով և շնորհով է կատարվում: Բայց ճիգութեան մի աշակերտին չափազանցութեամբ միւսներից աւելի իշխանութիւն են տալիս: Նոցա մէջ այս կարգը մի գլխաւոր նպատակ ունի—գրգռել աշակերտի փառամոլութիւնը:

Գլխաւորելով բոլոր ասածները, ճիգութեան մանկավարժութիւնը անշուշտ ընթանում է ըստ ամեն

նայնի մանրամասն խորհած ծրագրով: Այդ մի հպարտ ամբարձած շինութիւն է, ուր ամենայն նրբութիւն ճիշտ չափուած է և ճարտարութեամբ տեղը դրուած: Վերան չեն պակասում նաև այլընդայլոյ դարդեր և սեթեթ գրուագներ:

Սակայն շէնքը միջնադարեան է և նեղ է այն առարկաների համար, որ արդի ժամանակը անհրաժեշտ է սեպում կրթութիւնն ու գիտութիւնը ծագեցնելու համար: Եւ ոչ մակարդակը կարող է փոխուիլ՝ առանց ամբողջ շէնքը փլուցանելու: Իսկ շէնքի մի քանի նոր յաւելուածներով՝ ինչպէս որ միաբանութիւնը փորձեց՝ այլ ևս անհնարին է լրացնել մեր ժամանակի պահանջները:

Այս ժամանակ, երբ որ ճիգութեան կրթութիւնը եկեղեցու հմտագոյն ուսուցիչներ էին, Սակայն այնուհետև ուսուցման գործը այնպէս յառաջագիւժել և ճոխացել է, որ անկարելի է այդ բոլորը արհամարհել, առանց մեծ վիճ բաց անելու դիտութեան և աղգերի կրթութեան մէջ:

Այսուհետև այն հասարակութիւնը, որ ճիգութեան ձեռքին է թողնում կրթութիւնը, դարերով յետ է տանում իւր լուսաւորութիւնը և յառաջագիւժութեան գլխին մահու վճիռ է հաստանում:

Իսկ զիջումներ անելու՝ ճիգութեան ոչ կարող է և ոչ կուզենայ: Ապագան ցոյց կու տայ, թէ ճիգութեան արբաններից մէկի խօսքը միաբանութեան զոյուլթեան մասին ինչպէս պիտի կատարուի: «Թող կամ ամբողջապէս մնան, ինչպէս որ են, կամ ընաւ ոչ»:

Ս. Ս.

ԱՇԽԱՏՆԵԼՈՒ ԱՐՈՒՆՍՏ.

I.

Բուռ արուեստներից ամենակարեւորը աշխատելու արուեստն է: Պէտք է միայն մի անգամ լաւ իւրացնել այն, որպէս զի հեշտութեամբ ձեռք բերուի ամէն գիտութիւն և վարժութիւն: Սակայն համեմատաբար շատ քչերը տէր են այս արուեստին և մինչև անգամ այժմ, երբ «աշխատանքի» և «աշխատաւորների» մասին խօսում են աւելի քան երբ եիցէ, չէ կարելի իրօք նկատել, թէ այս արուեստը առանձնապէս տարածուած լինի: Ընդհակառակն, մեր ժամանակում աւելի

Հանդէս է գալիս որքան կարելի է աւելի քիչ աշխատելու, կամ աշխատանքին կեանքի միայն որոշ, մի փոքր մասը յատկացնելու, իսկ մնացած ժամանակը հանգստութեան նուիրելու ձգտումը:

Այսպէս ուրեմն, բոլոր երեւոյթիւն աշխատանքն ու հանգստութիւնը ընդգրկող միջոցները իրար ժխտող հասկացողութիւններն են: Այս հարցը ամէնից առաջ պէտք է քննել որովհետեւ միայն աշխատանքը գոյութեանը (որին մենք ամէնքս պատրաստ ենք) քիչ օգուտ կբերէ, չէ՞ որ դորանով անպատճառ աշխատանքի սէր չի զարթոյն: Եւ քանի որ աշխատութիւնը դէպի աշխատանքն այնքան տարածուած չարիք, համարեա թէ մեր ժամանակի մի հիւանդութիւն է, քանի որ իւրաքանչիւր ոք խօսքով այնքան փառաւորում է աշխատանքը, իսկ իրապէս աշխատում է նորանից խոյս տալ՝ հասարակական կեանքի պայմանների որեւէ բարեփոխման մասին խօսք չի կարող: Եւ այդ պայմանները բոլորովին անբարեփոխելի էլ կլինէին: Եթէ աշխատանքն ու հանգստութիւնը յիշատակ իրար հակառակ ինչ ներկայանային: Մենք ամէնքս փափագում ենք հանգստութեան: Այս կարիքը բնական է և՛ սովորական մահկանացուի և՛ բարձրագոյն հանճարի համար, նա ընդ միշտ լարուած մնալ չէ կարող, մինչև իսկ բանաստեղծութիւնը աւելի բախտաւոր ապագայ բնորոշելու համար ուրիշ խօսք չէ գտել: Բայց եթէ «յաւիտենական հանգիստ»: Եթէ աշխատանքը անհրաժեշտութիւն է, իսկ հանգստութիւնը նորա հակադրութիւնը, ապա այն ասացուածքը, թէ «ճակատիդ քրտինքով պէտք է ուտես հացդ» իրաւոր մի դառն անեծք է, և հետեւաբար երկիրն իրօք ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ թախիծի մի հովիտ: Որովհետեւ այսպիսի դէպքում իւրաքանչիւր սերունդի մէջ միայն քչերը կարող են մարդավայել կեանք անցկացնել և այդ էլ շնորհիւ միայն այն հանգամանքի (իսկ անեծքն էլ իսկապէս հենց այդ է), որ նոքա ստիպում են ուրիշներին իրենց համար աշխատել և իրենց եղբայրներին ստրկութեան լուծի տակ են պահում:

Հին աշխարհի մատենագիրները այսպէս էին մտածում: Նոցա կարծիքով բազմաթիւ

ստրուկների ծանր և յուսահատ աշխատանքը առանձին անհատների իբրեւ ազատ քաղաքացիների պէտք է հնարաւորութիւն տար տէրութեան քաղաքական կեանքում մասնակցութիւն ունենալու: Ծառ մեր դարում մի մեծ հասարակապետութեան քաղաքացիք, իրենց գլուխ ունենալով մինչև իսկ քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտօնականներին՝ ու Գիլբերտ ձեռքներին պաշտպանում էին այն դրութիւնը, թէ որոշեալ մարդկային ցեղեր դատապարտուած են սերունդէ սերունդ մինչև յաւիտեան ուրիշների համար աշխատելու:

Քաղաքակրթութիւնը միայն հարստութեան գրկում է զարգանում, աճում է հարստութիւնը լոկ դրամագլուխների իրար վերայ կռտակուելով, իսկ զրամագլուխները խոշորանում են նոցա աշխատանքը շահագործելով որոնք դորա համար արժանի վարձատրութիւն չեն ստանում: Հետեւաբար կրթութիւնը զարգանում է անարդարութեան հոգի վերայ: Այս է հիմքն այն բոլոր դրութիւնների, որ մեր ժամանակներում տենդային վէճերի առարկայ են դարձել: Մենք մտադիր չենք այս մեր խնդրին չէ վերաբերում՝ նոցա համամատական կամ բացարձակ ճշմարտութիւնը մանրամասնորէն քննելու, այլ միայն նոցա հաւանականութիւնն ենք ընդունում: Եթէ բոլորն աշխատելին ինչպէս պէտք է, այն ժամանակ այդպէս կոչուած ընկերավարական հարցը ինքնին վճռուած կլինէր: ամէն ուրիշ վճիռ հազիւ թէ մի բանի հասցնէ: Բայց չեմ կարծում այս երբ և իցէ գլուխ դոյ լոկ միայն ստիպման միջոցաւ, և եթէ մինչև անգամ գտնուէին միշտ Ֆիլիքական ստիպման միջոցներ բոլորի համար և բոլորի դէմ՝ շատ կասկածելի էր, թէ այդպիսի բանի աշխատանքը բեղմնաւոր լինէր, հետեւաբար ամէն ինչ յանգում է այն կէտին, որ մարդու մէջ պէտք է դէպի աշխատանքը սէր զարթոյնել: Այս հարցը դնում է մեզ արդէն բուն «մանկավարժական» հոգի վերայ:

Աշխատանքի սէրը մեր մէջ զարգանալ կարող է խորհրդածութեան և փորձի ճանապարհով, սովորել սէրը ոչ մի կերպ կարելի չէ, և նորա զարգացման վերայ (ինչպէս դժբախտաբար մենք ամէն օր տեսնում ենք) օրինա-

կը նոյնպէս ազգեցութիւն չէ գործում: Ամէն մէկին փորձը ցոյց կտայ, ով կամենայ իւր վերայ փորձել, որ ցանկալի հանգստութիւնը կարելի է գտնել ոչ թէ կատարեալ կամ ըստ կարելւոյն մեծ հոգեկան և ֆիզիքական անգործութեան՝ այլ ընդհակառակն, մեր հոգեկան և մարմնաւոր ոյժերի հաւասարակշիռ գործունէութեան մէջ: Մարդու ամբողջ ընտելութիւնը աշխատանքի համար է սահմանուած և անողորմաբար վրէժ է լուծում նոցանից, որոնք կամայականօրէն ուղղում են փոխել այդ սահմանը: Ծիշա է, որ մարդս արտաքսուած է դրախտից և զրկուած է հանգստութեան քաղցրութիւնից, բայց Աստուած նորան աշխատել հրամայելով՝ աշխատանքը նորա համար իբրև մխիթարանք անհրաժեշտ դարձրեց: Այդ պատճառաւ իսկական հանգստութիւն գտնել կարելի է միմիայն գործունէութեան միջավայրում՝ այն է՝ հոգեկան հանգստութիւն: Երբ տեսնում ենք, որ մեր գործը յաջող ընթացք ունի, կամ երբ որևէ ձեռնարկութիւն զուխ ենք հանում, և մարմնական հանգստութիւն՝ քնի ժամանակ, ուտելու ժամանակ և կիւրակէին՝ աշխատանքից հանգըստանալու, այդ անփոխարինելի օրը: Գործունէութեան այսպիսի յարատեւ յաջող և միայն բնական ժամանակամիջոցներով ընդհատուող եղանակը ամենաբաղդաւորն է, որ կարելի է ենթադրել: Մարդ ուրիշ արտաքին երջանկութիւն չպէտք է ցանկանայ: Կարելի է մինչև անգամ աւելի հեռուն գնալ և ասել, որ այս գէպքում նոյն իսկ գործունէութեան բնաւորութիւնը մեծ նշանակութիւն չունի: Ամէն իսկական գործունէութիւն, որ խաղ չէ, կարող է հետաքրքրական դառնալ, եթէ մարդ միայն լուրջ վերաբերելու գէպի այն, ոչ թէ գործունէութեան այս կամ այն եղանակը կամ բնաւորութիւնն է դարձնում մարդուն երջանիկ, այլ այն ուրախաբար դիտակցութիւնը, թէ նա աշխատում է և նորա աշխատանքը պահւում է յաջողութեամբ:

Ամենամեծ անբախտութիւնը, որ պիտի միայն կարող է լինել՝ առանց աշխատանքի կեանքն է, այն կեանքը, որ զրկուած է աշխատանքի պտուղներից: «Աշխատողները» իրօք անբախտ մարդիկ են, իսկ այդպիսիները բաղմութիւ են

և մինչև իսկ աւելի շատ՝ ապահովուած, բարձր քան ստորին դասակարգերում: Ձբաւորները աշխատանքի են գիմում անհրաժեշտութեան ստիպմամբ, մինչ հարուստները համարեա անյոյս կերպով և յաւիտեան պատապարտուած են աղքատութեան: շնորհիւ վատ դատարարութեան, նախապաշարմունքների և ամենակարող սովորութեան, որը որոշեալ շրջաններում իսկական աշխատանքն անհնարին է դարձնում: Մենք ամէն տարի տեսնում ենք, ինչպէս այդ կարգի մարդիկ իրենց ներքին դատարկութիւնը և ձանձրոյթը տանում են ամարանոցներն ու տաք ջրերը, որոնցից ի դուր տեղը վերակենդանութիւն են սպասում: Սկզբում նոցա բաւական էր ամառը, որպէս զի որ և է ֆիզիքական լարման շնորհիւ, գոնէ ժամանակաւորապէս բժշկուէին իրենց զարհուրելի հիւանդութիւնից՝ պարագութիւնից, այժմ նոքա հարկադրուած են արդէն այդ նպատակի համար գործ գնել նոյնպէս և ձմեռ, և այսպէս, շուտով հիւանդանոցները, որոնցով լիքն են Եւրոպայի ամենալաւ տեղերը, ամբողջ տարին բաց կլինին այդ բոլոր անհանգիստ մարդոց բաղմութեան համար, որոնք ամէն տեղ հանգստութիւն են որոնում: Բայց ոչ մի տեղ գտնել չեն կարողանում, որովհետեւ չեն որոնում այն աշխատանքի մէջ: «Ահ, օր պէտք է աշխատես», ոչ աւելի և ոչ պակաս: Այս գեղով կարելի կլինէր մեր ժամանակի նեարգային հիւանդութիւնների մեծ մասը բժշկել, որքան և նոքա կարծես մի անէծք են դարձել, որ պարապ ծնօղները ժառանգութիւն են թողնում յետնորդներին: Ընդհանրապէս մեր ցանկութիւնը պէտք է լինի, ոչ թէ վայելել կեանք, այլ օգուտ քաղել նորանից: Ով այս չէ խոստովանում, նա արդէն կորցրել է հոգւոյ արիութիւնը և անտեղի է այլ ևս կարծել, թէ կկարողանայ իւր ֆիզիքական առողջութիւնը այնքան պահպանել, որքան այդ թող կտար իւր բնութիւնը, եթէ կեանքի կանոնաւոր եղանակ ունենար:

Այստեղ պէտք է մի փոքրիկ բացատրութիւն արուի: Ամէն աշխատանք միատեսակ չէ, կայ աշխատանք, որ ցոյցի համար է միայն աչք փակելու համար: Այս կարգին են պատ-

կանուամ մի քանի այսպէս կոչուած «կանանց ձեռագործներ» զինուորական արուեստը՝ «գեղարուեստի» վերաբերեալ պարսպմունքներէ ընդ մեծ մասը ինչպէս օրինակ վատ և անօգուտ նուագածութիւնը դաշնամուրի վերայ՝ որ սորգութիւնը մի որոշ աստիճան և ընդհանրապէս բոլոր խաղերը ի վերջոյ սոցա թուումն է նաև իւր սեփական կայքի «կառավարութիւնը» Գործունեայ և խոհեմ մարդը կարող է իւր համար աւելի պատշաճաւոր զբաղմունք գտնել։ *

Միևնոյն պատճառով մեքենայի միջոցաւ կատարած աշխատանքը մեքենական և առհասարակ կտոր—կտոր գործը մարդուն այնքան քիչ բաւականութիւն են պատճառում և արհեստաւորը կամ գիւղական բանուորը շատ աւելի դոհ վիճակ ունի քան գործարանի աշխատաւորը որը և վրդովում է հասարակական հանգստութիւնը։ Բանն այն է որ այս վերջինը իւր աշխատանքի արդիւնքները խիստ քիչ է տեսնում գործում է մեքենան —նա միմիայն նորա օժանդակող գործիքն է։ Բանուորը միշտ զբաղուած է որ և է անիւ ուղղելով քայքայ երբեք ամբողջ ժամացոյց չէ պատրաստում որ իբրև արուեստի պտուղ իբրև մարդկային աշխատանքի իսկական արգասիք՝ կարող է նորան բաւականութիւն պատճառել։ Այսպիսի մեքենական աշխատանքը վիրաւորում է մարդկային արժանապատութեան բնական զգացումը որ անկասկած իւրաքանչիւր նոյն իսկ ամենաստոր մարդուն յատուկ է և նորան իսկական բաւականութիւն չի տալիս։

* Նվարացի պատսոր ժյուսիիւր իւր մի հայրենակից պայի մասին պատմում է որ երկար տարիներ զբաղուած լինելով միայն իւր միօրինակ ծառայութեան պաշտօնական գործերի անքերի կատարմամբ՝ իրեն անբախտ երգում քայքայ լի հասկանում րէ ինչու է անբախտ։ Պատսորը որին սպան ղիմում է աչք հարցով փողոցից կանչեց մի աղջիկ եւ խոստացաւ նորան մի արծաթ սալ երբ տնայլոց օրը արտի վրայ հանգիւտ նստէ արծաթի գլխը ձեռին։ Ինչպէս կա նախաստեղ եւ աղջիկը կէս ժամ անցած դժգոհութեամբ դէն ձգեց գլխը և ստեղծով որ ինքը չի ուզում ժամանակը այսպիսի անօգուտ աշխատանքով վատնել և չի կը հաւատում որ այսպիսի գործի համար փող կվճարեն։—Անն րէ ինչու շատ մարդիկ ոչ մի բարակամտութիւն չեն զգում իւրենց «աշխատանքի»։

Եւ ընդհանրապէս բախտաւոր են այն մարդիկ որոնք կատարելապէս տարւում են իրենց աշխատանքով որոնք կարող են նրա մէջ արծածել իրենց ուժերը։ Այսպէս են օրինակ նկարիչները որոնք պէտք է ամբողջապէս խորասուզուին իրենց առարկայի մէջ եթէ կամենում են լաւ ըմբռնել այն և պատկերացնել բոլոր լրութեամբ գիտնականները որոնք բացի իւրեանց գործից համարեաւ ուրիշ ոչինչ բան չեն տեսնում այլ և զանազան «արտաքոյ կարգի» մարդիկ որոնք իրենց գործունէութեան նեղ շրջանի սահմաններում երբեմն ստեղծում են իրենց համար մի առանձին փոքրիկ աշխարհ։ Սոքա բոլորը առարկայօրէն առած գուցէ և սխալ կերպով ձգտում են յառաջ բերել բուն արդիւնաւոր օգտաւէտ և մարդոց համար անհրաժեշտ աշխատանք և շատերը նոցանից այսպիսի մշտական լարուած և գուցէ մարմնական առողջութեան ոչ բոլորովին օգտակար գործունէութեան մէջ մինչև խորին ծերութիւն են հասնում մինչդեռ շատ պարսպ ու հարուստ աշխարհի մարդիկ և ժամանակակից տիկիներ մենք սկզբունքի տեսակետով ամէնից աւելի քիչ աշխատող դասակարգն ենք օրինակ բերում շարունակ իրենց քայքայեալ առողջութեան յիստիկ են ընկած։

Մեր ժամանակում պէտք է ամէնից աւելի հոգալ տարածելու այն համոզմունքը որ առանց բացառութեան բոլոր մարդոց մարմնական և հոգեկան առողջութիւնը պահպանելու համար անհրաժեշտ է նպատակայարմար աշխատանք և որ ուրեմն սա ներկայանում է այս պատճառաւ իբրև նոցա երջանկութեան պայմանը։

Սրա անհրաժեշտ հետեանքն այն կլինի որ պարսպ մարդիկ՝ պարսպ հենց իրենց կոչումով անկասկած այլ ևս արտօնեալ դասակարգ չեն համարուի և կլինին միայն այն ինչ որ են իրօք՝ մոտաորապէս խալ և վատառողջ մարդիկ որոնք զրկուած են կեանքի իսկական և կանոնաւոր եղանակն ըմբռնելու կարողութիւնից։ Հենց որ այսպիսի հայեացք արտաբայելի սովորութիւններին ընդհանուր հաստատուն համոզման արտայայտութիւններին մէջ՝ այն ժամանակ և միայն այն ժամա-

նակ կհասնի մարդկային կեանքի մի լաւագոյն շրջան: Իսկ մինչև այս ժամանակը աշխարհը կհեծէ մարդոց մի մասի չափազանց և միւս մասի պակաս աշխատութիւնից, և և գեռ մեծ հարց է, արդեօք ո՞րը նոցանից, որոնք փոխադարձաբար ազդում են միմեանց վրայ՝ աւելի դժբախտ է:

Ինչո՞ւ, կարելի է հարցնեն, այս գրութիւնները, որոնց ուղիղ լինելը հազարաւոր տարիների փորձով ապացուցուել է և որ մեզանից ամէն մէկն զգում է, երբ աշխատում է կամ չէ աշխատում՝ ինչո՞ւ այն ճշմարտութիւնները, որ բոլոր կրօններն ու փիլիսոփաները քարոզում են՝ միս ու արիւն չեն դարձել մարդոց մէջ: Ինչո՞ւ մենք օրինակի համար տեսնում ենք հազարաւոր «տիկիների», որոնք խիստ շատ զբաղւում են ս. Գրքով, բայց անվրդով խաղաղութեամբ, հակառակ այնտեղ կատարելապէս պարզ կերպով դրուած պատուիրանին՝ աշխատում են շարաթը շատ շատ մի օր միայն, և կամ բոլորովին ոչինչ չեն շինում, և ամբողջ վեց օր հանգստութեան են նուիրում: Այս յառաջանում է գլխաւորապէս աշխատանքի անկանոն ըստանումից եւ գործադրութիւնից, որ և այդ պատճառաւ յիշուի մի բեռն է դառնում: Հենց սրանով մենք վերադառնում ենք մեր տուած վերնագրի բացատրութեան: *



ԳԱՇՏԵՐ ՄՇԱԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԱՄԵՆԱԽԵԼԱՑԻ ՄԻՋՈՅՆԵՐ.

Քանի որ գեռ աշխարհիս երեսին սակաւ բնակութիւն կար, մշակելու համար ազատ հողեր շատ կային, այդ պատճառով էլ դաշտերը մշակում էին բոլորովին նահապետական եղանակով, այն է՝ անգործ հողը վարում էին և երեք տարի առաւ հունձ ստանալուց յետոյ մօտ տասն և հինգ տարի շարունակ երեսի վերայ էին թողնում և գործ դնում միմիայն իբրեւ արօտատեղի, իսկ ցանելու համար վերցնում էին մի ուրիշ կամ բոլորովին անգործ և կամ

մօտ տասն և հինգ տարի անընդհատ հանգստութիւն վայելած հող: Պարզ է, որ այն ժամանակ երկրագործ մարդիկ կարիք չզգալով, չէին կարող գաղափար նաեւ ունենալ հողեր պարարտացնելու մասին: Այդպէս երկար ժամանակ առանց գործածութեան ընկած հողը ուղղակի մթնոլորտից կամ իր վերայ արածող անասունների աղբից սնունդ էր ստանում: Այնպէս որ մինչև նրա երկրորդ անգամ մշակելն արդէն բաւական չափով ոյժ հաւաքած կլինէր: Երկրագործութեան այս եղանակը շատ և շատ հող կպահանջէր, այն ինչ մարդիկ քանի գնում բազմանում էին, և տարեցտարի երկիրը նրանց համար աւելի և աւելի նեղ էր դառնում: Ուստի և պահանջ զգացին փոխել երկրագործութեան այդ ձևը: Ներկայումս այդ հին ձևի երկրագործութեան մասին թէ Նւրոպայում և թէ բուն Ռուսաստանի նահանգներում յիշատակութիւն անգամ չկայ: Իւրաքանչիւր մարդ մի որոշ կտոր հող ունի, որից օգտուել կարող է, Այժմ մինչև իսկ երկրագործութեան այն եղանակը, որով արտը երկու տարին մի անգամ հանգիստ է առնում, շատ երկրների համար հողի պակասութեան պատճառով դարձեալ անյարմար է համարւում: Աշխատում են առհասարակ գտնել երկրագործութեան մի նոր եղանակ, որով մարդիկ հնարաւորութիւն ունենան օգտուել ամեն մի հողից ամենայն տարի, Արեւմտեան Նւրոպայի մի քանի տեղերում՝ արդէն անցեալ դարու վերջերից ընդունուած է երկրագործութեան այդպիսի եղանակ, որով հողը երբէք հանգիստ չի առնում: Այն ինչ Ռուսաստանում այժմ գործադրուում է գեռայն եղանակը (паровая или трехпольная система), որով ամենայն տարի դաշտի մի երրորդ մասը բոլորովին պարապ է մնում: Դորա փոխարէն նոր եղանակով ամբողջ հողը բաժանում են մի քանի մասերի և միշտ հացահատիկներից յետոյ ցանում են առոյտ (հօնջայ), Քսան տարի չի անցնի, և սակաւ հող ունեցող երկրներում վաղուց ընդունուած երկրագործութեան այս եղանակը կփոխարինէ ամբողջ Ռուսաստանում այժմ գործադրուող եղանակին, ինչպէս մի ժամանակ այժմեան եղանակը փոխարինեց հին-նահապետականին, Նւ այս բոլոր փոփոխութեանց պատճառը հողի սակաւութիւնն է: Այսքան պարզ է, որ մի քանի տարի գործելուց յետոյ երկրին պէտք է մի կերպ վերադառնել իր կորցրած ոյժերը, որովհետեւ հարկւրաւոր փութեամբ հացահատիկները և յարգը միմիայն օդից չեն ստացել իւրեանց սնունդը, երկիրը իւր ամենալաւ հիւթերը նոցա համար է գործադրել, Եթէ սկսենք միշտ նրանից սնունդ պահանջել, հանգիստ տալով միմիայն իւրաքանչիւր երկու տարին մի անգամ, որքան և պտղաւէտ լինի այնուամենայնիւ նրա ոյժը գնալով կնուաղի:

* Թարգմ. գերմանացի ուսուցչուհի Հիլրիի Օսաետե գրից:

տիճան արգաւանդութեան վերայ, որ չնայած անմիտ երկրագործների աշխատանքին՝ որչափ հնար է ուժասպառ անել նրան, այնուամենայնիւ դեռ շարունակում է պտուղ տալ թէև փոքր քանակութեամբ։ Սակայն եթէ երկրագործները ժամանակին չսթափուին և չսկսեն խնամքով պարարտացնել իւրեանց հողերը, կգայ ժամանակ, երբ սոքա այլ ևս հացահատիկ բուսցնելու ոյժ չեն ունենայ և այն ժամանակ մշտական կդառնայ այն ողբալի տեսարանը, որ այժմ լինում է անբերրի տարիներում։ այն ժամանակ միանգամայն այլևս անհնարին կլինի կարգի բերել յոգնած հողերը, Աւելի լաւ է հենց այժմեանից միջոցներ ձեռք առնել պարարտացնելու դաշտերը ինչպէս հարկաւոր է։ Այժմ դեռ ուշ չէ, գիւղական վարելահողերը, մինչև իսկ ամենախիստ կերպով ուժասպառ եղածները, ինչպէս այդ երեւում է փորձերից՝ պարարտացնելով կարելի է հեշտութեամբ իւրեանց նախկին վիճակին հասցնել և այն ժամանակ կստացուի ոչ թէ այնպիսի արդիւնք, ինչպէս այժմ է, այլ անհամեմատ աւելի։

Պէտք է ընտրութիւն անել պարարտացնելու եղանակի մէջ, որ կատարելագէտ համապատասխան լինի այս կամ այն տեսակ հողի, ուրիշ խօսքով՝ պէտք է ի նկատի ունենալ երկրի բնական յատկութիւնները և թէ որքան ու ինչ ցանքսերից է նա ուժասպառ եղել, այլ և թէ ինչ սերմեր յատկապէս յարմար են ցանելու այդ հողի մէջ։ Այսպէս օրինակ, չպէտք է նոյն եղանակով պարարտացնել միմիայն ցանքսերից ուժասպառ եղած, բայց ի բնէ սեւահողով հարուստ կաւախոն հողը, և ըստ ինքեան անպողարբեր անլոր աւազը։ Առաջին տեսակի հողերը պէտք է միայն կազդուրել և ամրացնել, իսկ երկրորդը պէտք է բոլորովին փոխել, հարստացնելով այն ամէն տեսակ նիւթերով, որոնցից զուրկ է։ Սի դէպքում՝ բաւական է միայն պարարտացնել հասարակ աղբով, միւս դէպքում հարկաւոր է նաև հողածուխ* կաւ, խոտ, այլ և բազմաթիւ ուրիշ միջոցներ, որով այժմ աւաղահողը սեւահող են դարձնում, և այդպիսով պտղատու հող, որ ընդունակ է գիւմանալու, երաշտութեան, Մեծ տարբերու-

* Ըստ հայերէն սեպարտի ածուր՝ բազմաթիւ և խոտաւոր շատ սիրող բոյսեր։ Այս բոյսերը երբ բուսանում են, սկսում են սեւանալ, իրար ետ խճրւում և վերջապէս ընկնում են ճանձի յատակի և ծածկում սիւղով և ցիւղով։ Երկու ժամանակ անցնելուց յետոյ ճանձի յատակի վերայ փոքր առ փոքր ժողովում են այսպիսի բուսականութիւն կիս փսած բոյսերի մնացորդներ և կազմում են բաւար խաւ։ Եթէ ճանձի ջուրը ցամաքի, այն ժամանակ կերելայ, որ այդ խիս խաւը հողով ծածկուած է և այդ սեղից կստացուի հողածուխ (տորֆ), որը յի վառելու նիւր կարող է լինել և յի երկրի պարարտացնելու համար գործ դրուել։

թիւն է նկատում միևնոյն դաշտի պարարտութեան մէջ, նայած, օր, կանեփ թէ վարսակ էք ցանել, Արարակը այնքան էլ ուժասպառ չի անում հողը, մի տարի միայն հանգիստ տալ նրան բաւական է, Բայց կանեփից յետոյ, որը ծծում է երկրից նորա ունեցած ամենալաւ հիւթերը, անհրաժեշտ է առատ արգիւնաւոր պարարտացում։ Լաւ կլինի, եթէ կանեփից ուժասպառ եղած հողի հետ միմիայն չորացրած տիղմ խառնեն։

Այստեղ մենք կթուենք միայն հողեր պարարտացնելու այն բոլոր եղանակները, որոնք շատ զլուարութիւններ չեն պատճառում մեր գիւղացիներին։ Մենք կաշխատենք ցոյց տալ նաև այն, թէ ո՞ր տեսակ հողի համար առանձնապէս պիտանի է պարարտացման այս կամ այն եղանակը, Բայց որովհետև հողի կազմութիւնը շատ զանազանակերպ է լինում և իւրաքանչիւր մասում դաշտերն ունին իւրեանց առանձնայատկութիւնները, այդ պատճառով ոչ ոք, առանց երկար մտածելու, միմիայն գործի յարմարութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ չպէտք է գործադրէ պարարտացնելու այս կամ այն եղանակը։ Անպատճառ հարկաւոր է նախ և առաջ փորձ անել մի փոքրիկ կտոր հողի վերայ և եթէ յիւրախ երեւաց, որ այդ եղանակը նպատակաւորմար է, այն ժամանակ համարձակ կերպով պէտք է գործադրել նոյն յատկութիւններն ունեցող բոլոր դաշտերի համար ևս։

1. Գոմարի աղբը. սա պարարտացնելու ամենագործնական միջոցներից մէկն է և դաշտերի մեծ մասի համար անկասկած ամենալաւը։ Բայց աղբի խնայողութեան, դաշտ դուրս բերելու նախապատրաստութեան և դաշտում գործածութեան ժամանակ պէտք է որոշ կանոններ պահպանել, առանց որոնց աղբից ստացած օգուտը անկատար կլինի, նախ և առաջ հարկաւոր է յիշել, որ կովերի և ձիերի մէջը ամէնից լաւ է նպատարում յարդի և նոյն իսկ աղբի փախուլն։ Այս բանը գիւղացիներից շատերը չգիտեն և շատ անգամ մէղը չեն հաւաքում։ Պէտք է փարախները և գոմերը այնպէս շինել, որ բոլոր մէղը կամ ուղղակի հաւաքուի այն փոսի մէջ, որտեղ հաւաքում են աղբը, և կամ մի առանձին ամանի մէջ, որից յետոյ կրկին լցնեն աղբի կոյտի վերայ։ Մէղը աղբի վերայ պէտք է անպատճառ վերելից ածել և տարածել ամբողջ կոյտի վերայ, որպէս զի այդպիսով ժողոված աղբը շուտ շուտ թրջուի նրանով, եթէ այս կանոնը պահպանուի, փոռաւաքի յարդը ձմեռուայ ընթացքում բոլորովին կնքուի և ժամանակին հող պարարտացնելու համար ամենալաւ յատկութիւն ունեցող աղբ կստացուի։

Ապա հարկաւոր է իմանալ հաւաքած աղբի յատկութիւնը, որպէս զի ամենալաւ տեսակի աղբով պարարտացնելը ամենաուժեղ պարարտացման կարիք

ունեցող արտը, իսկ թոյլ տեսակի աղբը թողնենք աւելի քիչ կարիք ունեցող դաշտերի համար: Պարտաքննող ամենալաւ տեսակի աղբ կարելի է համարել ոչխարի և ձիու արտաթորութիւնները: աւելի թոյլ է խոզերինը, և ապա կովերինը: Լաւ կլինի աղբ հաւաքել յատկապէս պատրաստած երկու փոսերի մէջ. մէկի մէջ հաւաքել ձիերի, ոչխարի և խոզերի արտաթորութիւնները, իսկ միւսում կովերինը և անասունների տակի փռուածքը: Ապա աղբի քամուածքով (навозная жижа) թրջել այդ կոյտերը (աւելի յաճախ կովի աղբից յառաջացած քամուածքով): Ուժասպառ եղած դաշտերի և բանջարանոցների համար պէտք է գործ դնել առաջին տեսակից, որպէս կրկնակի ոյժ ունեցող աղբ, իսկ մնացածների համար երկրորդ տեսակից: Հաւաքած աղբի քամուածքը դաշտ արտահանելիս պէտք է գործադրել գրլխաւորապէս մարգագետինների այն տեղերի համար, որոնք մերկ են և զուրկ բուսականութիւնից: աղբի քամուածքով ջրած այդպիսի մերկ տեղերի վերայ թեթեւ կերպով պէտք է ցանել խոտի փշրանքներ, որից յետոյ կատարելապէս նորոգուում է մարգագետինը և ընդունակ դառնում բոյսեր արտադրելու:

Աղբի ամենաօգտակար մասերը օգի մէջ հեշտութեամբ ցնդելու յատկութիւն ունին: Որպէս զի արդիւք դառնանք այդպիսի գոլորշիացման, պէտք է մշտապէս աղբի կոյտերի վերայ ցանել թեթեւ կերպով չոր և փոշիացրած հողածուխ, բայց ոչ այնքան շատ: հարկաւոր է միայն, որ կոյտի վերայ իւրաքանչիւր անգամ աւելացած նոր խոնաւ մասերը ծածկուած լինին: Գորանից ստացած օգուտը անհամեմատ մեծ է, թէ լաւ տեսակի աղբ կլինի և թէ կոյտերից վատ հոտ չի տարածուի իսկ այդ խիստ կարեւոր է անասունների առողջութիւնը պահպանելու համար, որոնց վնասում է ամենայն գարշահոտութիւն: Ահա այդ նպատակով և շատ օգտակար է փարսիի և գոմի յատակի վերայ ցանել թեթեւ կերպով չոր հողածուխ, իսկ ժողովելու ժամանակ աւելել այդ հողածուխը աղբի հետ միասին և ապա փռել նորը:

Թէ որքան պէտք է փոխենք աղբը կոյտերի մէջ, կախումն ունի այն երկրի յատկութիւնից, որը պարարտացնելու պահանջ է զգում: Որքան երկիրը կարծր լինի (օրինակ կաւահողը), և ցուրտ կլիմայի տակ, այնքան աւելի քիչ պէտք է փոխենք աղբը, և ընդհակառակը: Այդ պատճառով ցուրտ երկրներում առհասարակ գործ են անում կիսով չափ նեխուած աղբ, իսկ շոգ երկրներում բոլորովին փտած և մինչև անգամ չորացած:

Պէտք է աշխատել աղբանոցները բացօդեայ տեղ չշինել, որպէսզի ցրտից չսառչի: Աղբանոցի պատերը պէտք է լաւ ծեփել չճեղքճեղքաւոր կաւով, որպէսզի աղբի հիւթը հողի մէջ չծծուի:

Ռուսաստանում առանձին աղբանոցներ չեն շինում: աղբը թողնում են անասունների ոտների տակ և միայն իւրաքանչիւր օր փռում են կոխկըտուածի վերայ նոր փռուածք: Այս ձեւը թէև վնասակար է անասունների համար, բայց դորանով ստացւում է աւելի լաւ տեսակի աղբ, այսպիսի փոխրում անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր անգամ բաւական չափով և ամենայն տեղ չոր փոշի դարձրած հողածուխ ցանել, իսկ չեղած տեղերում գոնէ չոր հող: Փարսիներում այդպէս չպէտք է անել, որովհետև ոչխարները քիչ են միգում և նոցա աղբը այնքան է չոր լինում, որ համարեա հոտ չի գալիս: Բացի դրանից ոչխարները աղբի վերայ երկար կանգնելով չեն հիւանդանում և նոցա վերայի բուրգն էլ չի փչանում: Չիերին երբէք չպէտք է պահել աղբի վերայ, որովհետև նոցա թոքերը թուլանում են և տեսողութիւնն էլ վատանում է: Խոզերին ևս չըպէտք է պահել աղբի վերայ, եթէ կամենում են առողջ և պարարտ խոզեր ունենալ:

Ամեն անգամ աղբանոցներում հաւաքած աղբի վերայ հողածուխ լցնելուց յետոյ (ուր հողածուխ չկայ, կարելի է հող գործածել) լաւ կլինի կոխկըտել, որպէս զի աղբը չայրուի և այդպիսով չկորցնէ իւր ոյժը: Աղբերի աղբի վերայ պէտք է հաւաքել ամեն տեսակ անպէտք համարուած բաներ, ինչպէս են օրինակ՝ թուռնների ծիւղեր, բակից, մարաքից և տներից աւելած անմաքրութիւնները, յոյնպէս և վառարանների մոխիրը: այդ խառնուրդից աւելի լաւ տեսակ աղբ կստացուի: Աղբը դաշա կարելի է դուրս բերել տարուայ մէջ երկու անգամ՝ դարնան սկզբին և աշնանը:

Միջակ ոյժ ունեցող վարելահողի մէկ սաժէն տարածութեան վերայ սովորաբար անհրաժեշտ է համարուում մէկ փութ աղբ: Նշանակում է մի դեսիատինի համար մօտաւորապէս 120 սայլ, եթէ ուժասպառ եղած հող է՝ արտահանած աղբի քանակութիւնը պէտք է հասնի մինչև 150 սայլի: Լաւ տեսակ հողի համար բաւական է 100 և մինչև անգամ 80 սայլ: Դաշտ արտահանած աղբը պէտք է իսկոյն փռել արտի երեսին հաւասար կերպով և փռելուն պէս հենց առաջին օրը (երբ եղանակը լաւ է լինում), պէտք է վարել: Աղբը այս և այն կողմ թափթփուած կոյտերով թողնելը ձեռնտու չէ, որովհետև խիստ չորանում և փչանում է:

Այս կերպ պէտք է վարուել, երբ հարկաւոր է աղբով պարարտացնել աւազահողը և կաւահողը: Սեւահողով առատ վարելահողերն ևս եթէ շատ ցանուելուց ուժասպառ են եղած, աղբով պարարտացնելով կարելի է նոյնպէս կարգի բերել: Բայց որպէսզի հացահատիկները չայրուին սեւահողի համար չափից դուրս ուժեղ աղբից, պէտք է աղբանոցներում աղբը երկար ժամանակ պահել, որպէս զի բոլորովին

նեխուի, ապա դաշտում փռել և միայն երեք շաբաթից յետոյ սկսել վարել սովորական եղանակով:

Եթէ գարնանացանի արտերը պարարտացնելու պահանջ ունենան, պէտք է աղբը դաշտ տանել աշնանը, հոկտեմբերին և փոխանակ մի քանի կոյտեր կազմելու և կամ փռելու: պէտք է հաւաքել բոլորը միատեղ դաշտում և աղբանոցների նման մի ահագին կոյտ կազմել: Ապա թեթեւ կերպով ամեն կողմից հողով ծածկել, որպէսզի ձմեռը աղբը իւր ոյժը չկորցնէ: Գարունն սկսելուն պէս իսկոյն ամբողջ դաշտի երեսին փռել և անմիջապէս վարել: Այս կերպ վարուելով, գարնանացանից կարելի է ըստանալ անհամեմատ աւելի մեծ արդիւնք, քան թէ աղբը գարնանը դաշտ կրէինք: որովհետեւ գարնանային աղբը նոյն ամառուայ մէջ անկարող է փռել, նեխուել, ուտի և քիչ օգնութիւն կարող է հասցնել գարնանային ցանքերին:

Այն երկրներում, որ աշնան ցանքերը յաճախ սակաւ ձևան և ցուրտ ձմեռն պատճառով մրսում, ցրտահար են լինում՝ լաւ կլինի աղբի մի մասը պահել մինչև աշուն և ապա թեթեւ կերպով ցանել նոր դուրս եկած ծիւրերի երեսին, որից յետոյ, իհարկէ, այլ ևս կարիք չի լինի կրկին վարելու: Այդպիսի «մակերեութային» պարարտացումով, եթէ աղբը բաւականին փռել է, կարելի է պահպանել աշնանանացանը ոչ միայն ձմեռնային ցրտերից, այլ և գարնանային քամիներից: Այնուամենայնիւ պարարտ սեահողով հարուստ արտերի վերաբերմամբ նոյնը չի կարելի գործադրել, որովհետեւ այդպիսով հացարոյսերը կթերուին և մինչև անգամ կփռուին արտի երեսին:



ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊՈՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.

(ՔՐԵԱԿԱՆԱՍՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակութիւն) *

Բ.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՄԷՋ.

(Ասել: — Վիպասանք: — Երգը վիպասանաց: — Ի թիւ ասել: — Թուել: — Թուելիացն երգը:)

Մի անգամ որ ասել բայն էմինը հա-

ւասարել է երգել բային, էլ այնուհետեւ խորհնացու մէջ ասել տեղի-անտեղի «երգել» կամ թէ «պատմել ասել» են թարգմանում ըստ քմահաճոյս. եթէ ուզում են երգ դուրս բերել՝ երգել, թէ չէ՝ ասել: Օրինակ, պ. Խալաթեան ըստ Էմինի՝ Վահագնի մասին «զորմէ ասին առասպելք» թարգմանում է. «սորա մասին լեզենդան ասում է» (ГЛАСИТЬ), իսկ մի փոքր ներքեւի կտորը «ասէին զսա և աստուածացեալ» թարգմանում է «երգում էին նաև նորա աստուածացումը» (воспѣвали его апоэозы): ¹

Սակայն «ասել» չէ նշանակում «երգել», այլ միայն մի բան «ասել» յայտնել, պատմել, ինչպէս և աշխարհաբարում: Թերեւս որեւէ մատենագրի մէջ «ասել» ձևաւոր առոււմով, լայնաբար ունենալ «երգելու» իմաստ, բայց այդ դեռ ապացոյց չէ կարող լինել, որ ինքն իրեն վերցրած «ասել» առ հինսն մեր նշանակէր երգել: ² Ինչպէս յայտնում է Էմինը և ասելին վերագրուած այդ իմաստն ապացուցելու համար բաւականանում է միայն զրեւով. «նաև յաշխարհիկ լեզուի մերում պահպանեալ տեսանի (իրեւ թէ զբարարում և զած լինելն արդէն ապացուցած է) ի սովորական բանիս «խաղ ասել», որ է «երգ երգել»: ³ «Խաղ ասելու» վրայ կաւերացնենք և «երգ ասել», «շարական ասել», «տաղ ասել»: Սակայն այդ օրինակներն ևս դեռ չեն հաստատում, որ «ասել» նշանակում է «երգել»:

Էմինը և նորան հետևողները մոռանում են, որ, եթէ երգ ասել, խաղ ասել և ինքնադարձ և և երբ մի բառով ասում ենք «երգել», այդ երգելու իմաստը ոչ թէ «ասել» բայն իւր մէջ ունի, այլ երգ, տաղ, խաղ բառերից է ստանում: Այնպէս ինչպէս, օրինակ, խորհնացու մէջ զրոյց(ս) տալ նշանակում է զրուցել, կամ ինչպէս աշխարհաբարում՝ ցոյց տալ նշանակում է ցուցնել, բայց երբեք «տալ մենակ առած չէ նշանակում «զրուցել», կամ թէ «ցուցնել», կամ ինչպէս ճառ ասել նշանակում է ճառել, քարոզ ասել՝ քարոզել, բայց

¹. Халат. Арм. эпос. եր. 201.

². Էմին, Վեպ շնոյն Հայաստ. եր. 93:

³. Նոյն. եր. 93:

ոչ երբեք «ասել» մենակ առած «քարոզել» «ծառել» — եթէ միայն լայնաբար ձեռնոր առնմով չէ դործածուած: — այսպէս և «խաղ տեսել» «երգ տեսել» ասացուածներն «ասել» բառը մենակ վերցրած կարող չէ նշանակել «երգել»:

Արդարեւ մի բան կարելի է ասել ոչ միայն պատմելով, այլ և երգելով. սակայն խորհնացու մէջ այնքան յաճախ է դործածուած «ասում» բայը պատմելու, յայտնելու, տեսնելու իմաստով որ դժուար է կործել իսկ որ — եթէ մինչև անգամ ասել նշանակէր էլ «երգել» — խորհնացին մի բանի երգուելով պատմուած, ասուած լինելը յայտնելու համար բառակաշանար միայն ասում բայով: Եւ իրօք տեսնում ենք, որ նա մի բանի երգուելով կամ երգի մէջ պատմուելը յայտնելու համար միշտ գրում է. «Ասէին յերգն» (Ա. լա): «Ի նուագըս բամբուսն և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք» (Ա. դ): «Զորմէ ասէին ի հինսն մեր» որք բամբուսն երգէին» (Ա. իդ): «Վիպասանքն յերգն իւրեանց ասին» (Բ. Ժ): «Առասպելեալ երգն» այսպէս ասելով» (Բ. Ժ): «Զայս կամելով երգել յառասպելսն Դոմեա զմն ասեն եկեալ» (Բ. Ժդ): — Նոյն իսկ այս բոլոր օրինակների մէջ, թէպէտ և երգի մասին է խօսքը, ասել բառը երգել չէ նշանակում և «երգել» բառով թարգմանել կարելի չէ, այլ միայն «ասել» պատմել, յայտնել» բառերով: Ինչպէս և բնականաբար թարգմանել է հ. Ստեփանէն:

Ս'ի անգամ որ ասում բայի կարծեցեալ երգում իմաստը գէն ենք գնում, ըստ քմահաճոյս երգ անուանած մի քանի կտորներ խորհնացու մէջ գտնուած են սոսկ պատմութիւն, պատմուածք, միանգամայն և հասկանալի է լինում վիպասանք բառի իսկական նշանակութիւնը:

«Ասել վէպս» չէ նշանակում «երգել վէպը», զպատմական երգս» ինչպէս գրում է Էմիլը: ¹ Այլ միայն «պատմութիւններ ասել տեսել», քանի որ ինչպէս տեսանք, «վէպ» պատմութիւն, պատմուածք է նշանակում: Ուստի և «վիպասանք» նշանակում է ոչ թէ «վէպ

երգողներ», կամ poètes épiques, ¹ այլ «վէպ ասողներ», այսինքն «պատմութիւն անողներ», կամ մի բառով «պատմողներ»: Միւս կողմից պէտք է դիտել, որ ինչպէս ճիշտ նկատել է պ. Փետտեր, ² վիպասանք ոչ միայն «պատմող» համար է դործածուած ինչպէս «վիպասանքն յերգն իւրեանց ասին» (Բ. Ժ), այլ և «պատմուածք» համար... «ի վիպասանացն որ պատմին ի Գողթան» (Բ. խթ):

«Վիպասանք» բարդ բառի թէ «պատմողի» և թէ «պատմուածքի» այսպիսի երկու նշանակութիւն ունենալը տարօրինակ բան չէ հայոց լեզուի մէջ. օրինակ հենց նոյն կազմութիւնն ունեցող «զովասանք» բառը նշանակում է թէ «զովք ասող» և թէ «տասած զովքը, զովեստը»: Ինչպէս վերջին իմաստով գործ է ածուած «զովասանութիւն» համանիշ «զովասանք» բառին, այդպէս և «վիպասանութիւն» համանիշ է «վիպասանք» բառին՝ երկրորդ իմաստով առած: «Երգք վիպասանաց» ասացուածի մէջ «վիպասանք» բառն առաջին (պատմողի) թէ երկրորդ (պատմուածքի) իմաստով առնուած լինի, նշանակութիւնը նոյն է մնում: Բայց հաւանական է, որ երկրորդ, այսինքն պատմուածքի իմաստով լինի, քանի որ այս երկրորդ իմաստով առնուած ժամանակն է համանիշ «վիպասանութիւն» բառին, իսկ «երգք վիպասանաց», ինչպէս տեսանք, Փաւստոսի մէջ կոչուած են «երգք վիպասանութեան»: Սակայն այս չէ մերժում որ առաջին «պատմողների երգ» իմաստով էլ առնուած լինի:

Այսպէս, հայոց վիպասանք (կամ վիպասանութիւն), ինչպէս բառի կազմութիւնը ցոյց է տալիս, և ինչպէս Բ. գրքի խթ. գլխի մէջ պարզապէս վկայում է խորհնացին (մի բան, որ Էմիլն աչքից փակցրել է) պատմուել են: Բայց քանի որ յիշում են և «երգք վիպասանաց» (վիպասանութեան) և թէ վիպասանքն (վէպ ասողները) երգում են, ինչպէս և «վիպասանաց» համար «երգիչք» բառն է դործածուած — ուստի պարզ է և այն, որ «վիպասանք» (վիպասանութիւն) ոչ միայն պատ-

1. Կոյն. եր. 93:

2. Էքքեր, Հայկ. Աշխատ. եր. 128. Ծան.:

1. Էմիլ. Վէպի հմ. Հայ. եր. 93:

մուկ էն՝ այլ և մասամբ երգուել ինչպէս և մեր արդի ժողովրդական վէպը մանրամասնօրէն պատմում է՝ բայց և տեղ-տեղ երգում է՝ ինչպէս և պատմելու և մէջէ մէջ երգելու նոյն ձևն եղել է և ուրիշ ազգերի՝ օրինակ՝ գերմանացւոց մէջ ևս։¹

«Վիպասանքի» (վիպասանութեան) երգում մասերը բնականօրէն չափաբերական պիտ եղած լինին՝ իսկ պատմութեամբ մասերի համար այդ ասել ապահովապէս չենք կարող, քանի որ կարող են այդ մասերն և արձակ եղած լինել։ Ուստի և Էմիլի սահմանումը «վէպ» բառի համար—թէ «վէպն հնոց ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ քերթողական պատմութիւն չափաքերթական, յորում զգործս քաջաց և թագաւորաց երգէին» որ և առ արդի Եւրոպացիս Έρως անուամբ սովորաբար յորջորջի— ոչ միայն վէպի համար գլխովին սխալ է, այլ և «վիպասանքի» համար չէ յարմարում։

Արդարեւ, «վիպասանքի» մէջ պատմութիւն է լինում, այսինքն որ և է բան է պատմութեամբ բայց այդ պատմութիւնը նեղ իմաստով կարելի չէ հասկանալ, ուստի սխալ է և պ. Փետտերի գրածը թէ «վիպասան» կընշանակէ նախ և գլխաւորաբար «պատմագիր»։² քանի որ «պատմագիր» անունը կարելի չէ տալ ժողովրդի մէջ պատմութիւններ անող մարդոց։ Այդպիսի ժողովրդական պատմութեանքների մէջ, անշուշտ, շատ բան «պատմական» կայ, պատմական անձերի և իրողութեանց շատ յիշողութիւններ են լինում, բայց աւելի շատ առասպելական, զիւցազնական և նոյն իսկ զիցաբանական է լինում անոնց մէջ, այնպէս որ

1. Wilhelm Grimm, Die deutsche Heldensage. Berlin, 1867, եր. 381: Գերմանացւոց մէջ եւս վիպն ասելու (vortragen) համար գործ եւս ասում են singen (երգել) եւ sagen (ասել) բայերը, իսկ դիցազնական վիպը, նման մեր վիպասանին, իւր կոչումը՝ Sage, Heldensage ասուցիւ է sagen (ասել) բայից, որովհետեւ նոցա վիպերը հսկգաւմանօրէն ասուել, պատմուել եւ ու որոշ մասամբ միայն երգուել:

2. Ֆեքթեր, Հայկ. Աշխ. եր. 128. ծան: Դժբախտաբար գերմաներէն քննադիր ձեռքի ասկ լուծիմք, որ քննեմք քե քննադիր մէջ «պատմագիր» բառի դիմաց իր բառն է: Հայերէն բառերը, շատ անգամ եւ քաղցմանի անփութութիւնից, յաճախ նոյն իմաստը չեն արտայայտում, ինչ որ օտար լեզուներէ մէջ կայ:

կարելի չէ ժողովրդական պատմութեամբը «պատմութիւն» և պատմողին՝ «պատմագիր» կոչել: Ժողովրդի աչքին միայն իսկական պատմութիւններ են այդպիսի պատմութեանքները, որոնց շատ անգամ առասպելական հերոսների մի ժամանակ իրապէս ապրած լինելուն և նոյա կատարած նոյն իսկ գերբնական արարքներին հաւատում է նա, ինչպէս և տեսնում ենք նոյնը մեր արդի ժողովրդական վէպի նրկատմութեամբը—

«Երգք վիպասանաց» Խորենացու մէջ մի տեղ (Ա. 1) կոչուած են «թուելեացն երգք» որ Էմիլը (նորան հետեւելով և հ. Ստեփանէ) «ժամանակագրական երգեր» է թարգմանում և մինչև իսկ հակառակ Խորենացու պարզապէս ասածին, «վիպասանաց երգերից» տարբերում է «թուելեաց երգերը»: Երկու էին տեսակք ազգային պատմական երգոց, յորոց ոմանք սոսկ երգ վիպասանաց, իսկ այլք՝ երգ թուելեաց կոչէին: Յետինքս այսօրիկ՝ որպէս անուանակոչութիւն իսկ նոցին ցուցանէ, թերեւ կարգի ժամանակագրութեան հետեւին, այն ինչ առաջինքն երեւակայութեան և եթ զնային զհետո: Այսպիսի տարբերումն ու բնութագրումը զուտ երեւակայական է, քանի որ Խորենացու մէջ «թուելեաց» և «վիպասանաց երգերը» մէջ բերած բովանդակութեամբ նոյնանում են, որով և ապահովապէս կարելի է ասել, որ նոյն «վիպասանաց երգերի» մի ուրիշ կոչումն է միայն՝ «թուելեաց երգեր»: Էմիլը նոյն տեղում ծանօթութեան մէջ գրած է. «Այդ բառ [թուելեաց երգ] ոչ այլ ինչ ցուցանէ, բայց եթէ զերգ «ժամանակագրական»։ Բայց այդ մեկնութիւնը, ինչպէս ընթերցողը կըտեսնէ, լոկ խօսքով է լինում: Այդ լոկ մեկնութիւնը չէ արդարանում Խորենացու թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ զբաւածով ևս: «Թուելեք» բառը ժամանակագրութիւն» թարգմանելով Էմիլը իւր տեսութիւնն է միայն ջանում հաստատել, «վէպի» ժամանակագրական կարգով դասաւորուած ընդարձակութիւնն ու ամբողջութիւնը ցոյց տալ:

Միւս կողմից պ. Խալաթեանն էլ, որպէս

1. Էմիլ, վիպք հե. Հայ. եր. 101:

2. Տեւ հ. Ստեփանի քաղցմ. Մ. Խոր. Հայ. պատմ. եր. 389 ծան. 169:

զի առաջ քշէ իւր տեսութիւնը թէ հայոց վէպը շինովի բան է, և որպէս զի իւր յաճախ գործածած գէնքը—այլաբանութիւն ունենայ, ասում է լոկ խօսքով՝ թէ ինքը խորենացին է կազմել «թուելեաց» բա՝ «թուել—считаться, казаться—բայից յոգնակի թիւ բայանունն ձեռով «թուելիք»—кажущися—որ ինքը պատմագիրը քացատրում է այլաբանութեան կամ որ նոյն է՝ ալլեգորիայի միտքով»¹։ Բայց աւանդ խորենացին ոչ մի տեղ չէ բացատրում թէ «թուելիք» նշանակում է «այլաբանութիւն», և կամ «թուելեաց երգեր» նշանակում են «այլաբանական երգեր»։ Այդ բացատրութիւնը հենց իրեն՝ պ. Սալաթեանին է, միայն խորենացու զգին կապած։

Մենք թուելիք բառը (որի սեռականն է «թուելեաց») կազմուած ենք համարում ոչ թէ «թուել» (երևալ) բայից, այլ թուել բայից, բայց վերջինս ոչ թէ համարել (համարել, համրել) իմաստով առած, այլ այն իմաստով, որ ունի այդ բայի թիւ արմատը «թիւ ասել» ձևի մէջ։

Մեր եկեղեցու մէջ մաղթանքները, ինչպէս և Առաքելոց Գործքի ու թղթերի ընթերցումածները, «թիւ են ասուում», իսկ աւետարան, մարգարէից ընթերցումները «ձայնիւ»։ Սաղմոսները, քարոզները երբեմն երգւում են, երբեմն «ձայնով» ասուում երբեմն էլ «թիւ»։ Եկեղեցական երգերն ևս որոշ ասուներին «թիւ» են ասուում օրինակ «Հոյս զուարթը»՝ Մեծ Պատին։²

«Ձայնիւ» կամ «ի ձայն ասելը», որ երբեմն իբրև երգ ասելու հետ շփոթում են, մի տեսակ եղանակաւոր ասելն է, որ երգելու և «թիւ ասելու» միջին տեղն է բռնում։³ Իսկ թիւ ասելն առանց որևէ եղանակի (հմտ. ծոր բառ. Հայկ. լիզ.), սովորական ասելն

է, որքան կարելի պարզ և հասկանալի մօտիկ սովորական կարգաւոր և պատմելու ձևին։ Մեր «թիւ ասելը» նոյն է, ինչ որ Փրանսիացիք récitation, réciter բառով արտայայտում են, այսինքն անգիր արած մի ճառ, առանաւոր կամ արձակ կտոր, իբրև սովորած դաս ասել, արտասանել, առողանումից (déclamation) ցած, իսկ սովորական խօսակցութիւնից կամ ընթերցումից բարձր ձայնով։⁴

«Թիւ ասելու» (réciter) այս նշանակութիւնը, որ այդ ձևն անշուշտ «թիւ» բառից է ստանում (հմտ. վերևում տալ ասել, երգ ասել և ին. ձևերի մասին), ինչպէս ընթերցողը կրթեսէ, նոյն է, ինչ որ սովորաբար «ասել» բայով ենք միայն յայտնում։ Սովորաբար չենք ասում «ճառ թիւ ասել», «քարոզ թիւ ասել», «դաս թիւ ասել», այլ միայն ճառ ասել, քարոզ ասել, դաս ասել, ոտանաւոր ասել, անգիր ասել և նմանները։ Արդ, եթէ «ասել» և «թիւ ասել» նոյն նշանակութիւնն ունին, էլ ինչո՞ւ է վերջին ձևը ստեղծուել։ Շատ հասկանալի է թէ ինչո՞ւ «Ասել» բայը շատ ընդարձակ գործածութիւն ունի։ Ասել կարելի է երգելով, «ձայնիւ» և սովորական ասելու, պատմելու (réciter ձևով։ Ուստի և «ասել» բայով միայն, օրինակ, եթէ լինի միայն՝ «Հոյս զուարթ», սաղմոս ասել» կարելի չէ, որոշ իմաստով թէ ինչպէս պէտք է ասել «ձայնիւ», «ի թիւ», «թէ» երգելով, Բանի որ «Հոյս զուարթ» ու սաղմոսները երգ են և սովորաբար երգւում են, ուստի և այդպիսի դէպքում սովորաբար երգել էլ կը հասկացուի, բայց եթէ կամենում ենք, որ սաղմոսը չերգուի, այլ «ձայնիւ», այսինքն «եղանակով» ասուի, «ձայնիւ» կամ «ի ձայն» բառն ենք աւելացնում։ Այդպէս և յաակապէս «սովորական ասելու, պատմելու» ձևը հասկացնելու համար՝ աւելանում է համանիշ «թիւ» բառը և կազմում է «ի թիւ ասել», որ բառացի նշանակում է «թուով, թուի ձևով ասել», որ նոյն է սովորական «ասել-պատմելու» ձևով ասել։

¹ Халат. Арм. Эносе ևր. 197:

² Տե՛ս. Տոնացոյց ևւ, օրինակ, 1899 թուի Օրացոյց Ս. Էջմիածնի փետ. 27, 28, մարտ 6, 13, 20, 27. Եւն. օրերի հրահանգը. «Լոյս զուարթ թիւ ասա»։ «Ասեն թիւ զսաղմոսն Օրհնեա անձն իմ գեղ»։ «Սարկաւազն թիւ ասապի գխարդան Վասն իվերուս... Վասն ի գիշերի» ևւն։ «Ասեն թիւ գիտիմ» ևւն։

³ «Ձայն» թուի նշանակութիւններից մէկն է և «երգելու եղանակ», որից և «շարականների ուր ձայները» ևւն։ Եւր բառ. հայկ. լիզուի։

⁴ Երբեմն սովորական ձայնով կամ սովորականից էլ ցած ձայնով են «թիւ ասում», բայց այդ միայն որոշ դէպքերում, երբ «թիւ ասածը» մտաւորային շնչի լինելու համար չէ։

Թիւ բառը սկզբնապէս «ասելու» պատմելու իմաստ ունի անշուշտ և «ի թիւ ուսանել» գիտել՝ ասացուածների մէջ, որ նշանակում են բերան ուսանել, գիտենալ: ¹ Այստեղ «թիւ» բառը կարող չէ իբրև nombre, այսինքն քանակի իմաստով առնուած լինել, այլ միայն «ասելու» պատմելու իմաստով: Այդ ասացուածները բառացի նշանակում են «թուի համար», այսինքն՝ թիւ ասելու պատմելու համար ուսանել, գիտենալ: Եւ որովհետեւ «թիւ ասելիս սովորաբար, սկզբնապէս անշուշտ միշտ, ոչ թէ կարգացում է, այլ բերան է ասում ուստի և հասկանալի է թէ ինչպէս «թուի», այսինքն (թիւ) «ասելու համար ուսանելը, ստացել է «բերան անելու» իմաստ:

Թիւ (=ասել, ասել) արմատից կազմւում է թուել բայը, որ կարող է նոյն իմաստն ունենալ ինչ որ ի թիւ ասել: Եւ յորինացին երեք տեղ այդ բայը գործ է ածում համանիշ ասել, պատմել բայերի: Բ. կդ. գրւում է. «Զոր (Տիգրանի հաստատած կրտսիրագոյն ազգերը) ոչ անուամբ պատմեցուք... այլ միայն զոր հաւաստի գիտեմք զլինիսն» իսկ Բ. Ժ. համանման գէպքում նոյն իմաստը նոյն բառերով միայն պատմելու փոխանակ «թուել» գործածելով. «Զորս (Արտաշէսի որդիներին) ոչ կարեւոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. քայց զլինիսն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք»: ² Իսկ Ա. Խ. «ասել» և «թուել» բայերը միեւնոյն պարբերութեան մէջ համանման տեղում իրար փոխանակում են. «Պատմէ մեզ զայսոսիկ յոյով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս» և ասէ այսպէս. Նինոս Արբէեղայ, Բայաղայ, Արբէեղայ, Անէեբայ, Բաբեայ, Բէլայ, Նոյնպէս և զմերն... թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ» ևլն: ³

1. Տեւ Նոր բառք. հայկ. լեզուի:

2. Հ. Սեփակեկ քարգնանում է. «Որովց անուններ յիշել կարեւոր չհամարեցիմք»:

3. «Թուել» քայք գործ ածած կայ եւ երկու տեղ, ուր դժուար է որոշել ասելու, թէ համարելու իմաստով է: Ա. Խ. «Ամբ ժամանակաց Յնկոյոց Քամայ միւլիւն ցնիւնոս ոչ ուրեմ գտանիմք թուէսը» — հաշուած, թէ պատշաճ է, ասացեալ: Հ. Սեփակեկ վերջին ձևով է հասկացած

Այնուհետեւ Բ. ը. կարգում ենք. «Քանի կարի իմն անյարմար թուէին նմա (Տորքին) երգ քանիցն վասն ուժեղութեանն և սրտայ լինելոյն» որում ոչ Սամսոնի և ոչ Երակելայ և ոչ Սագձկին յարմարեն այս զրոյցքս: Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել»... Պ. Խալաթեանն այս կտորը թարգմանում է. «Տորքի ուժի և անվախութեան մասին երգի խօսքերը (слова и песни о...) այնքան անյարմար էին, որ դժուարութեամբ կարելի է վերագրել անոնք (... до того нескладны, что с трудом рѣшились приписать их) Սամսոնին, կամ Հերակլէսին, կամ մինչև իսկ Սագձկին»: ¹ Թէ այս թարգմանութիւնն անճիշտ է, պարզ է: Դուրս է ձգած նմա բառը և թուէին դարձրած է էին. թողնելով զեռ մի կողմ այն, որ երգ քանիցն թարգմանած է երգի խօսքերը և որում շինած է «այնքան... որ դժուարութեամբ»: Նոյն կտորը հ. Ստեփանէն թարգմանում է. «Որովհետեւ շատ անյարմար քաներ էր թուում երգը նորա ուժեղ և քաջ լինելու մասին: Այս զրոյցները ոչ Սամսոնին, ոչ Հերակլէսին և ոչ Սագձկին են յարմարում: Այս թարգմանութիւնն ևս ճիշտ չէ. թուէին յոգնակի թիւը դարձրած է եզակի թուում էր, որպէս զի յարմարութի եզակի երգ բառին, որ ենթակայ է դարձրած: Կարի իմն անյարմար դարձրած է շատ անյարմար քաներ, մինչդեռ այդ բառերը կամ մակբայօրէն են գրուած թուէին բայի վրայ՝ «կարի իմն անյարմար թուէին», շատ անյարմար կերպով թուում էին, կամ շատ-շատ, իբրև ածական երգ բառին, միայն թուէին նմա բառերով բաժանուած երգ բառից, ուրեմն «կարի իմն անյարմար թուէին նմա երգ քանիցն» փոխանակ «թուէին նմա կարի իմն անյարմար երգ քանիցն»: ² Այնուհետեւ գուրս են ձգած «քանիցն», «նմա» և «որում» բառերը: ³

Եւ քարգնանում է «Ոչ մի տեղ չեն գտնուում յիշուած»: Իսկ միւս դեպքն է. «Որպէս եղիպացիք թուէին հաւատարմութիւն» (Ա. Խ.):

1. Халат. Арм. Эпосъ. кр. 326:

2. Հմմտ. «Պարսից աւյարմար եւ անոնք քանից»՝ «Անմիս եւ անհամար քանից յարմարումիք»: (Ա. գիրք, Յուդեոս):

3. Անշուշտ, «շատ անյարմար քաներ» քարգնա

Բնագրի այս բոլոր խեղումները թարգմանելիս՝ առաջանում են «թուեի» բայի իմաստը չհասկանալուց։ Որովհետեւ եթէ «թուէին» բառն իւր սովորական իմաստով իբրեւ թուիլ (երեւալ) կամ թէ ներգործաբար՝ համարել (համբարել, համբել) հասկանանք, այն ժամանակ այդ հատուածը բառացի գուրս կը գայ. «Որովհետեւ շատ անյարմար կերպով թուում էին (երեւում էին, համբարում էին) նորան (Տորքին, ար. հոլով) նորա (իրեն՝ Տորքի) ու ժեղութեան և սրտոտ լինելու մասին պատմութիւնների (կամ պատմող) երգ»¹ կամ թէ. «Որովհետեւ նորան (Տորքին, ար. հոլով) թուում էին (երեւում էին կամ համբարում էին) նորա (իրեն Տորքի) ու ժեղութեան և սրտոտ լինելու մասին պատմութիւնների (կամ պատմող) շատ անյարմար երգ»։ Սակայն այսպէս՝ անհեթեթութիւն է գուրս գալիս։ Ուստի՝ ոչ թէ պէտք է բնագիրն աղճատել, այլ «թուէին» բառի մէջ ուրիշ իմաստ պէտք է որոնել, և յատկապէս վերեւում քննած (թիւ) ասելու իմաստը։

Նկոյ՝ «քաներ» բառը քննարկ մէջ եղած «քանից» բառից չէ վերցրած, քանի որ կարելի չէ կարծել, որ բարգմանիչը «քուէին... երգ քանիցն» նախադասութեան մէջ «երգ» երբակցի, ըստ բարգմանիչի, յատկացուցիչը «քանիցն» դարձրած լինի միեւնոյն «քուէին» բայի գլխաւոր շրջանից։

1. Հմեմ. վերելում «երգ քանիցն» ասացումի բացատրութիւնը. «Երգ քանիցն վասն ուժեղութեան և արեւայ լինելոյն» բառացի բարգմանած՝ «նորա ուժեղութեան և արեւայ լինելու մասին պատմութիւնների երգ» աշխարհաբարում գեղեցիկ չէ դուրս գալիս աշխարհաբարի յատկութեան պատճառով։ Միևնոյն ձևով գրաբարին յատկ է գոյականի եզ. կամ յոգն. սեռական հոլովով, իրեւ ածականաբար սակումած որոշիչ բառ գործածուելը, և միաժամանակ միևնոյն որոշիչ իրեւ բայական և կարող է ետևից ունենալ իւր նախադասութեան խնդիրը [երգ քանիցն վասն... Հմեմ. «Չվասն ևնցա կշատբարեան յարմարել զբանս (Ա. Գ.)], աշխարհաբարում պէտք է գոյականի տեղ ածականի տեղ կամ երբ գոյականը իւր խնդիրն ունի, դերաց ու երկրորդական նախադասութեան գործածել է գրել. «նորա ուժեղութեան և արեւայ լինելու մասին պատմող երգ» կամ «երգ, որ պատմում էր նորա ուժեղութեան և արեւայ լինելու մասին»։ Այսպէս և «յորա շարին բանի երգն և գերաշխի էր որդւոց նորա» աշխարհաբարում աւելի բարեւաբարգմանել «նրոնց մէջ շարում են ևրաշխի և նորա որդւոց մասին երգում (խօսելը) պատմութիւնները», քան թէ... «ևրաշխի և ևնցա որդւոց մասին երգի խօսելը»։

Այդ նախադասութեան անմիջապէս հետեւում է. «Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել»... որ պ. Մալաթեանը թարգմանում է. «երգում էին նորա վրայ» (пѣли про него), իսկ հ. Ստեփանէն. «երգում էին նորա մասին»։ Թէ «թուէին նմա» նախադասութեան ենթական նոյնը պիտի լինի ինչ որ «երգէին նմա» նախադասութեան ենթական է, շատ պարզ երեւում է շարադրութեան կազմութիւնից, Արդ, «երգէին» յոգն. 3-րդ դէմք կամ իբրեւ անգէմ է վերցրած, կամ «երգէին ժողովրդի երգիչները» իմաստով։ Այսպէս և «թուէին» յոգնականի բայի ենթական ոչ թէ եզակի «երգ» բառն է, որ քերականորէն լինել կարող չէ, այլ նոյն ժողովրդական երգիչները պիտի լինին, կամ երգէին, ձեռն պէս և «թուէին» իբրեւ անգէմ առնուած։ Այսպիսի գործածութեան մէջ «թուէին նմա երգ» կարող չէ ունենալ «թուում էին (երեւում էին կամ համբարում, համբում էին) նորան (աւրապ. հոլ.) երգ» իմաստը, այլ մօտաւորապէս նոյն իմաստը կարող է ունենալ, ինչ որ «երգէին նմա երգ» կամ «ասէին նմա երգ» այսինքն «երգում կամ երգ էին ասում նորա վրայ»։ Թուէին բառն այս իմաստով ըմբռնելով վերեւում զրած Տորքի մասին հատուածը հասկանալու համար՝ այլ ևս անհուշտ կարիք չկայ բունագրօտաբար յեղաթիւրելու և խեղելու այն, ինչպէս արել են պ. Մալաթեան և հ. Ստեփանէն։

Արդ, եթէ «թիւ» արմատը և նորանից կազմուած «թուել» նշանակում է «ասել»՝ «պատմել» (reciter),¹ հեշտ է ասել թէ «թուել-

1. «Թիւ» արմատի և նորանից կազմած «քուել» բայի նշանակութիւնը «ասել, պատմել», մի տարօրինակ բան պիտի լերելի, քանի որ ուրիշ լեզուների մէջ եւս տեսնում ենք նոյն երկույնը առաջացած անշուշտ նոյն հոգեբանութեան, կամ թէ լեզուների իրար վրայ ունեցած ազդեցութեան։ Այսպէս յունարէն λέγω ասել, պատմել, կարգաւ, այլ բուէլ, համարել. λογος խօսք, բան(ք), պատմութիւն, գրոյց, այլ և բուէլը, հաշուելը, համարելը։ Լատներէն computare բուէլ, հաշուել, և ապա ծանր արասում է։ Նոյն բառը լատներէնի դուրս ժամանակում compteur բուէլ, հաշուել, և conter (գրութեան ձեռով միայն տարբեր, արասումութեան և computare բառից ծագումը հաշուար compteur բանի) ասել, պատմել. compte հաշիւ, համար, իսկ conte

ՀԱՅԵՐԸ

ՄԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ և ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ.

(Շարունակություն)*

Հայերը իւրեանց լեզուաւ Արեաց ազգերի կարգին են պատկանում: Պրոֆ. Բ. Պատկանանի կարծիքով Հայոց լեզուն միջին տեղն է բռնում գերմանական և սլաւ—լեթական խմբի և Հնդկա Եւրոպական լեզուների մէջ՝ ներկայացուցիչ է հանդիսանում ինքնուրոյն, անհետացած (գուցէ Փոքրասիական) խմբի: Նորագոյն լեզուագէտները Հայոց լեզուն սովորաբար վերագրում են Թրակիական—Փոնտական ճիւղին, հետեւելով այն դէպքում Հերոդոտին, որ Հայերին ազգակից է համարում Թրակացոց: Փոնտի գիւղում գտնուած հին գանգերի նմանութիւնը Հայոց հետ կարծես, հաստատում է այս ենթադրութիւնը: Սակայն, եթէ ի նկատի առնուի Հայերի հարաւային սեահեր տիպարը, որ բաւականին տարբերում սլաւ—լեթականից և գերմանականից, այն ժամանակ նոցա մէջ աւելի շուտ պէտք է տեսնել արիացած ցեղ (ըստ լեզուի) քան թէ զուտ արիական. թէև հարկ է նկատել, որ բազմաթիւ Յոյների և մինչև անգամ հարաւային սլաւ ազգերի տիպարը այնքան էլ խիստ չէ, զանազանում հայկականից: Իսկ եթէ ընդունելու լինինք Սեռլիի ենթադրութիւնը, թէ արիական տիպարը բրախեկեֆալական էր, այն ժամանակ Հայերին պիտի ճանաչենք այնպիսի մի ազգ, որ արիական լե-

խաւածանցուից էր բռնից բառը: Եւ այդ դեպքն է Տարֆուսին «բռնիկն նմաւ ևրց բանիցն» որ պ. Մառ բարգմանում է. «նորան (ս. հոյ. ի պասիւ հորա) առ ոգանում էին (δεκαετηροβαλν) շատ անյարմար բանաւոր ևրց»: Եւ այս անմիջապէս աւելացնում է. «Ձեռ պնդում այդ (առողանում էին) բառի վրայ, ինչպէս եւ մեռ լաւայ «բռնիկաց ևրցերի» միշտ իմաստը որոշել: Եւ կամեցայ միայն իրեն Մ. Խորենացու խօսքերի հիման վրայ ցոյց տալ, որ նշանակւածի եւ բռնիկ բայի միջեւ եղած ստուգաբանական ակնշարժի կապը:—Պ. Մառի եւ մեր բացատրությունների նմանությունը, եւ աւելի եւս արտաբերությունը, կրկնակի ընթերցողը:

* Տես. Արարես 1899 թ. համար Բ. եր. 87:

զուտ հանդերձ պահպանել է նաև արիական տիպարը և եկել է Փոքր Ասիա Փոնտիկայի և Թրակիայի վրայով Եւրոպայից:

Հայերի հին տիպարի մասին դատելու համար, անհրաժեշտ հարկաւոր էր ունենալ այդ տիպարի պատկերանկարը, որը դժբախտաբար, չի գտնուում: Մշմարիտ է, Լուշանը ակնարկում է Հետտիտների պատկերների վրայ, որոնց նա Հայերի ազգակից է համարում: Բայց, նախ՝ ո՞չք էին Հետտիտները ըստ լեզուի, մինչև այժմ չէ բացատրուած (ոմանք կարծում էին, թէ նոքա Ուրալ—Ալթայից էին, ինչպէս Բաբիլոնի հին բնակիչները Սումմեր—Ակկադացիք): Երկրորդ՝ Հետտիտների տիպարը, մի քանի հետազոտողների կարծիքով, յիշատակարանների վրայ մեծ տարբերութիւններ է ներկայացնում: Երբեմն նմանելով Բուշիաներին և Սեմիտներին: Բերտին՝ ուսումնասիրելով Բաբիլոնի և Ասորեստանի յիշատակարաններից յատկապէս տոհմական տիպարները, հնարաւոր է դատում գտնել նոցա մէջ հայկական տիպար, այն է երկու դասպանների պատկերանկարը Ասուրբանիպատի թագաւորի առաջ՝ Էլամում (տես Bertin, The races of the Babylonian Empire, Journal of the Anthropol. Institute London 1888. vol. XVIII): Այդ երկու անհատները խիստ տարբերում են Ասորեստանցիներից իւրեանց երկար երեսի գծաւորութեամբ, երկար ծուռ քթով, հաստ շրթութուններով, բարձր հասակով, առհասարակ հրէական տիպարի նշաններով, որ ըստ Բերտինի, բնորոշում է նաև Հայերին: Սակայն յիշեալ արդի Հայաստանի նահանգից (Վանից) գնացած դասպանների մէջ հազիւ թէ կարելի լինի տեսնել բնիկ Հայերին, վասն զի Հայաստանը այն ժամանակ Ուրարտուի թագաւորութեան մասն էր և բնակիչները ոչ թէ Հայեր էին, այլ Խալտիք (Xaldy): Իսկ ինչ վերաբերում է հրէական տիպարին, պէտք է տեսլ, որ Բերտին ենթադրում է մինչև անգամ՝ թէ այդ տիպարը սեմիտական է, վասն զի մենք չենք գտնում Ասորեստանցիների և Արաբների մօտ, այլ թէ Հրէայք սեպհականն են այն, իբր տակաւին բնակուելիս են եղել հին Հայաստանի հողի վրայ: այդ տիպարը յիտոյ փոփոխուել է Պաղեստինում և Եգիպտոսում:

Ստեփաննայն կարծիքը հաւանական չէ թուում մեզ, որովհետեւ այն հին ժամանակներում Հայերը չէին կարող լինել Հայաստանի սահմաններում: Աւելի շուտ կարելի է թոյլ տալ Հայերի ազգեցութիւնը Հրէից վրայ և ընդհակառակն: Սակաւ ինչ ուշ, Բաբելոնեան գերութեան օրերից սկսած՝ VI—V-րդ. դարերում Բրիտանից առաջ, և մանաւանդ քրիստոնէութեան առաջին դարերում, երբ Հրէայք նշանաւոր բազմութեամբ տարածուեցան Հայաստանում ձեռք ձգեցին առուաուրը, առին քանի մի պետական անձինք և Բագրատունեաց թագաւորութեան հարստութիւնը* (?) ինչ և իցէ, բայց Կովկասու լեռնական Հրէայք և մինչև անգամ Եւրոպական Հրէից մեծագոյն մասն (որպէս և Ղրիմի Բարախմները) ներկայումս շատ քիչ նմանութիւն ունին սեփական հին տիպարի հետ և Հայերի չափ: և դուցէ նոցանից էլ աւելի բրախիկեֆեական են. իսկ այդ հանգամանքը ցուցանում է, թէ տակաւին Փոքր Ասիայում և Ասորիքում եղած միջոցին նոքա ընդունել են նշանաւոր մասն բրախիկեֆեական տարրի խառնուրդից: (տե՛ս Ikow. Zur Anthropologie der Juden, «Archiv für Anthropologie», Bd. XV; Luschen—Correspondenz-Blatt der d. anthr. Ges. 1892. S. Weissenberg, Die südrussischen Juden—Archiv für Anthropologie Bd. XVIII).

Ստեփաննայն գառնանք Հայերին և տեսնենք, թէ ի՞նչ է յայտնի կամ թէ, ի՞նչ են ենթադրում գիտնականները նոցա բնակչութեան մասին Փոքր Ասիայում և Հայաստանում: Վերը մենք արդէն ասացինք, թէ, Հայոց լեզուն վերադրում են Հնդկա—եւրոպական լեզուների թրակափոխութեան խմբին: Բեկ ենթադրութիւն է անում, թէ Հնդկա—եւրոպական Հայերի հնագոյն գաղթականութիւնը (Հայկ — Հայերի առասպելական նահապետի և ազգի անունն է) գէպի Փոքր Ասիա կապուած էր Կիմմերացիների գաղթելու հետ հարաւային Ռուսիայից (որոնց յիշատակը պահպանուել է Կիմմերական Բոսփորի—Կերչի նեղուց յունական անունն մէջ. Կիմմերացիք

հալածուած էին արիական Սկիւթացւոց կողմից: Բեկ տրամադիր է մինչև անգամ Կիմմերացիներին նմանեցնել հին Հայերին (ինչպէս որ Բրդերին նա Սկիւթացւոց սերունդ է համարում) և կարծում է, թէ Փռիւզիայից Հայերը անցել են Մակեդոնիայի կենդրոնը և բնակութիւն են հաստատել) Կապադոկիայում և Կիլիկիայում ուր հաւանական է, որ նոցա են պատկանում մինչև այժմ տեղ տեղ մնացած յայտնի սուտ — Հետտիտական արձանագրութիւնները: Այստեղից նոքա տարածուեցան Տիգրիս գետի դաշտավայրերում (արդի Դիարբեկիր), յետոյ խաղացին գնացին գէպի հիւսիս և հիւսիսային-արեւելք, դուրս մղելով տեղական բնակիչներին—Պոնտոսի Մստատեաց — և, վերջապէս, տիրեցին նոցա մայրաքաղաք Վան-Տոսպին: Մստատեաց (Վանի) թագաւորները Ուրարտու աշխարհից հարկադրուած էին իւրեանց արքայանիստը տեղափոխել Երասիի հովիտը, ուր նոքա տիրապիտեցին դրացի ազգերի երկիրներին և իւրեանց մայրաքաղաքը հաստատեցին հին դաւառական Արմաւիր քաղաքում*: Հայոց աւանդութիւնը մեծ հնութիւն է բաշխում այս քաղաքին (որ իբր թէ չինել է Արմայիսը, Հայաստանի Նահապետ Հայկի թոռն և Արմենակի որդին, 2000 տարի Բրիտանից առաջ) բայց պատմական տեղեկութիւնները Արմաւրի մասին, իբրև Հայաստանի մայրաքաղաքի, վերաբերում են միայն քրիստոնէութեան առաջին դարուն. իսկ դորանից առաջ Պարթևացի (Արշակունի) թագաւորների բնակութեան տեղը, որոնք կառավարում էին Հայաստանը, աւելի հարաւ էր, Մծբնում (Նիսիբիս): Արդ՝ Հայոց աւանդութիւնը Արմաւրի հնութեան մասին, իբրև մայրաքաղաքի, կարելի է բացատրել սոյն քաղաքի նշանակութեամբ աւելի հին Ուրարտուցիկ օրերում և նախ քան այս երկրի Հայերի ձեռքով նուաճուիլն (որ ապացուցանում է բազմաթիւ բեռնագիր արձանագրութիւններով, գտնուած յիշեալ տեղի շրջակայքում), իսկ Հայերի ժամանակ դա երբէք նշանաւոր կեն-

* Ըստ վիսյուրեան Մ. Խաւեանցու, յայտնի բուն է: (skn. Պատմ. Գիտ. Բ. Գ.):

Ծան. քաղգ:

* Skn Մ. Վ. Նիկոլսկու Киммерийская надпись Занавазы, 1896 г. և նոյնք մեր քաղաքականութեամբ «Քիւրսագիր Արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում». Վեկնէսկի. 1897 г.

Ծան. քաղգ.

զրոն չէ եղած և շուտով տեղի է տուել Երևանդաշատի Արտաշատի և Անեոյ առաջ: Հայերը աններե և, որ տիրեցին Արմաւիրն պոռոյտ անելով Արարատի արեւելեան կողմից և անցնելով Երասխ գետը: Յաղթուած Մախաթ (Ханды) հարկադրուած էին յետ նահանջել Երասխի հոսանքով, դէպի արեւմուտք: Սարկիավիշի վրայից Հասան-գալայի կողմը, այն երկիրը, որ երկար ժամանակ պահպանել էր Մալղի անունը: Այսպէս ուրեմն, Հայերին յաջողուեցաւ հաստատուել այսպէս ասած Հայաստանում միայն երկարատեւ, բուռն պատերազմներ մղելուց յետոյ Ուրարտեան ցեղի կամ Պոնտոսի Մախատեաց հետ, մի ցեղի, որի լեզուն տակաւին չէ որոշուած, բայց որով հասանական է մասամբ հնթադեր, թէ խօսում էին Բարթուլեան կամ Վրաց ցեղի նախահայրերը: Հայերի շարժումը դէպի հիւսիսային արեւելք Փոքր Ասիայից Անդրկովկաս, ինչպէս յայտնի է, շարունակուում էր նաեւ պատմական ժամանակներում և մանաւանդ արտայայտուեցաւ ներկայ դարում, այն է 1829 թ. և ապա 1877-1878 թ. ուսս—տաճկական պատերազմի միջոցին և վերջին գաղանթ թիւնների ժամանակ 1896 թ.:

Ներկայումս Հայերի մեծագոյն մասն բնակու մէ Ռուսաց Անդրկովկասում, Տաճկաց Հայաստանում և Բուրգստանում: Ճշտութիւն որոշել նոցա թիւը առ այժմ անհնարին է: Անդրկովկասու վերաբերութեամբ կարելի է յուսալ, որ 1897 թ. Յունվարի 28-ին կատարուած առաջին Ռուսաց համաժողովը ղական աշխարհագրի մանրամասն մշակութիւնը կայ մեզ շուտով Հայերի ճիշտ թուահամար՝ այս երկրի (Անդրկովկասու) զանազան նահանգների և գաւառների նկատմամբ: Տարակոյս չկայ, որ այդ թուահամարները մինչև այժմ ենթադրուածից աւելի կլինին: 1886 թ. ժողոված բնամեկայ ցուցակներից, որ մշակել է կովկասեան Ստատիստիկական կոմիտեը, երևում է, որ Անդրկովկասու ազգաբնակչութեան թիւը հաւասար է 4,782,458, որոնցից 958,371, կամ 20% Հայեր են: Ըստ 1897 թուականի աշխարհագրի (перенес) Անդրկովկասու բնակիչների թիւը 5,994,363

էր, այսինքն 1,211,905 կամ 25%ով աւելի թիւ ընդունենք, թէ Հայերի թիւը նոյնպէս պիտի աւելանայ 25%ով, ապա ուրեմն նոցա ընդհանուր թիւը լինելու է 1,200,000: 1886 թ. ձեռք բերած տեղեկութիւններին նայելով, Հայերը մեծաւ մասամբ բնակուում են Երևանի նահանգում (56% ընդհանուր թիւից), ապա Գանձակի (35,4%), Թիֆլիզի (24,2%) և Ղարսի (21,3%): Նահանգներում պակաս են Բագուի նահանգում (78%), աւելի Սև ծովի գաւառում (6,8%) և Բուլթայի նահանգում (1,8%): Իսկ Դաղստանում և Զաքաթալի գաւառում նոքա 1% ից պակաս են: Անդրկովկասու քաղաքների բնակչութեան մէջ Հայերը (յեւելով նոյն 1886 թ. տեղեկութիւնների վրայ) նշանաւոր դեր են խաղում կազմելով բնակիչների կէսը Ղարսում (54,3%) և Թիֆլիզում (45,2%), $\frac{2}{3}$ չափ Զաքաթալում (40%) և Գանձակում (39,4%), $\frac{1}{3}$ Երևանում (33,1%) և $\frac{1}{5}$ Բագուում (21,3%) և Բուլթայում (21,5%):

Ինչ որ վերաբերում է Ասիական Թուրքիային, պէտք է նկատել, որ ստատիստիկական ճիշտ աշխարհագրի բացակայութեան շնորհիւ, Հայերի թիւը աւելի սակաւ յայտնի է: Հաւագոյն տեղեկութիւնները գտնուում են Vital Guinet-ի „La Turquie d'Asie“ գրքում, որ երկրի 12-ամեայ ուսումնասիրութեան արդասիք է: հեղինակը իւր ստատիստիկ տեղեկութիւնները քաղել է մի կողմից տաճկական պաշտօնական հրատարակութիւններից (այժմանախ „Salnameh“, Nufuss indarassi—ստատիստիկական բերրոյի հաշիւներից—մի քանի վերայլթիւների համար կազմած), միւս կողմից բազմաթիւ թղթակիցների հաղորդածներից: Կինէի տեղեկութիւնները կարելի է համեմատել նաեւ Արզրումի անգլիական հիւպատոս մայոր Տրոտտերի 1880 թ. հաւաքածի, որպէս և Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի նոյն 1880 թ. տեղեկութիւնների հետ: Նորագոյն ժամանակում (1895 թ.) այս բոլոր աղբիւրները զննելու Յենյի մշակութեան ենթարկեց և դորա արդասիքը հրատարակուեցաւ Записки кавказ. отдѣла И. Г. Географическаго Общества հանդիսի XVIII հատորում: Իսկ յետոյ դորա եզրակացութիւնը, աշխարհացոյ-

ցով հանդերձ, լոյս ընծայեց պրոֆ. Զուպան (Зупанъ) յայտնի աշխարհագրական հանդիսում որ կոչուում է Petermann's geographische Mittheilungen, 1896. I: Վերոյիշեալ թուերի ուսումնասիրութիւնից երևում է, որ Փոքր Ասիայի (Կրետէ կղզու հետ) բնակիչների ընդհանուր թիւը կարելի է որոշել 13,241,000, որոնց թւում հայերը կազմում են 1,144,000, այսինքն 8,7⁰/₀: Դսկ եթէ ի նկատի առնենք Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասն, հայաստանը և Բուրգիստանը, այն ժամանակ բնակիչների ընդհանուր թուից — 6,898,000, հայերը կըլինեն 938,000, այսինքն 13,6⁰/₀: Զանազան վիլայէթներում այս տոկոսը տարբերուում է, 4, 5-ից (Տրապիզոնի վիլայէթ) մինչև 33⁰/₀ (Բիթլիսի վիլայէթ) և առ առաւելն հասնում հետեւեալ սանձակներում՝ Վանում (50⁰/₀), Ղոզանում (47⁰/₀), Մուշում (45⁰/₀), Բիթլիսում (30⁰/₀), Սղերդում (30⁰/₀), Ադանայում (29⁰/₀), Արզրումում (23⁰/₀), Կեսարիայում (23⁰/₀), Դիարբեկիրում (22,5⁰/₀): Զարակղից երևում է, թէ հայերի ամենաշատ բնակչութիւնը ընկնում է նոյն սանձակների վրայ, որոնք շրջապատում են Վան լիճը (բացի Հեկկիարի սանձ.): ապա այնտեղից գէպի արեւմուտք: Արզրումի և Դիարբեկիրի միջի տարածութեան վրայ: Սև ծովի հարաւային ափերում և աւելի արեւմուտք Սիվասի և Հալեպի վիլայէթներում հայերը սակաւութիւ են, բայց աւելի արեւմուտք՝ Ղոզանի, Ադանայի, Կեսարիայի սանձակներում նոքա դարձեալ նշանաւոր տեղ են բռնում բնակիչների թրւում: Համեմատելով վերը բերած տեղեկութիւնները հայերի քանակութեան մասին՝ Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում կարելի է ենթադրել, որ այդ քանակութիւնը մօտաւորապէս հաւասար բաժանուում է Ռուսիայի և Թուրքիայի մէջ, և հաւանական է, թէ ընդհանուր թիւը կազմում է ոչ պակաս 2,400,000-ից, իսկ աւելացնելով դորա վրայ Պարսկաստանում (50,000) չափ, Հնդկաստանում (Յոյների և Ասորոց հետ մինչև 200,000), Եւրոպական Ռուսիայում և Եգիպտոսում Արեւմտեան Եւրոպայում և այլ տեղերում ցրուած հայերին, կատանա՞ք 2,700,000, ից ոչ պակաս անհատներ, որոնք պատկանում են հայոց ազգին:

Մ. Շովրեան

ԶԱՐԶԱՐԱՆՔԻ ՇԱԲԱԹ.

(Շերակի գիւղական կեանքից)

Ա.

Ձիք-չորեքշաբթի, Աւագ-հինգշաբթի, Երեք-ուրբաթ, Հատկի-շաբաթ.

Ձիք-չորեքշաբթի է. Աստու իրան օրը մեր տունը մի կտոր ալիւր ջուրն էր լցում, խմոր էղնում, հմայ էսօր հացի չէն մերսնք: Էսօրուայ պաշարը երեկուանից են տուել, Թնդիւրը վառելուն պէս կերակրի պղնձի հետ խէչերկաթներու վրայ շարուած են մոյսպղնձները, լիքը ջրով, որ սաքցնում էին աման-չաման լուսնալուս, սրբելու՝ աղայ, աղջկայ դուլիս լուսնալուս ու լուսացք էնելու: Պաի սրբուել ու սրբել, մաքրել ամէն կեղտոտութիւն, որ վերանայ ու չքուի Ձիք-չորեքշաբթու հետ աման տեղի վրէցէն ու էն տեսակ զուլալ աչքով, հալալ սրտով, յիստակ շորով դիմաւորել սուրբ Յարութեանը: Թափփայ հարսն ու Մադթաղ աճիս ձեռ առան օղէն, խսիլ քաչայ, խալի ու բարձ քուլի դուրս քցին ու փռեցին արեւիոյդ, պատ-պատատակ սկսին աւել ու սրբել: Հարս խաթունն ու հարս ապլան ձեռ առան աման կճուճ-բղուղն ու պղզնձեղէնը աւել ու շիւել: Պիջի անան ու Զանան մարկիլը լուսացն սկսին: Մենձ անան էլ աղջիկ ու աղայ, ինչ որ կայնիք տունը, նոր ոտ ելածէն ինչարի չիպուղ բռնող՝ դիւտեն թով էրաւ ու թոմաւ օխչի օխչու պէս քշեց, լցաւ գոմը, մենձ աղջկներուն թամբայ տուաւ քուչէքով տաք-տաք ջուրը կրել, ու ինքը թեւերը քաշած սկսաւ մէկ մէկ դիւններս թրջել, լուալ ու բաց թողնել: Լաւ էլ չէինք ուղղմ դիւններուս լուսնալուս, ճնկճնկում ու լաց էլնք էղնում: Հմայ մէր պալ պղծնէինք մենձ անայի փօլատ ձեռներէն, որիս որ դամաուկը վրայ բերէր՝ տեղն ու տեղը ապակցներ, գետնին կը հաւորէր: Ահեւրում՝ մեղնէն օրը սուս ու փուս գլուխն էր սանրում, որն էլ ձէնք լիւրը քցած, նոր էղած քուռակի պէս սնկաւում: Հմայ ճարն ինչ՝ շատ էլ սրտերով չէ, ի՞նչ կրնանք էնէ, մենձ անայի բաւանցքը ֆլի չաքուճի պէս դիւններուս վերեւ բռնած է: Ձիք-չորեքշաբթի է, բաւանքը ջան, դիւնները լուսնամ, նոր-նոր շորերը հազցնեմ որ մաքուր, շորհքով աղէք էղնէք, սուրը հաղորդութեանն արժանանաք, Քրիստոս Տիրոջ գերեզմանը համբուրէք ու էման կարմիր հուլիթն ուտէք, ըսում էր մենձ անան մեզի դուր-գուրելով, հմայ որս որ անկանջ չէինք էնում ու էլի շարունակում ճնկճնկալ՝ էս անգամ՝ ձեռը

վերև էր վերցնում, որ բամբէր գլխներուս՝ էն սհաթը ստիւմ էինք:

Չը-շարեքշարթին չքուի էրթայ ու յետ չը դայ: Մենք անայի ձեռնէն պրծանք, Սարօ ամուս ձեռն ընկանք, ինչդ կըսեն՝ մրէն էլանք, մըջուրն ընկանք, Հւայ մաղիւս չէր չարցել, որ Սարօ ամուս չորս-հինգ հաւա չափուի, մէ ցախաւ-ւելմ՝ ու մէ թխմ՝ ձեռնն ներս մտաւ դամբ, Ասյն էկաւ մեր օրին, հմի էլ դամի քեօշէն սաղ ձմեռը թաի էդամ օղի օճղի միսինն ու զիպիւր պաի թափենք: — «Իէ, աղէք, գլխներդ լուացիք, պըր-ծաք, արէք, ամէն մէկդ մէ չապուք վերցրէք, որ էս ային-օյին զիպիւր թափենք, մէջ աեղէ վերցնենք: Գալադն աղիդ օրեր են, պաի ըստոնք մաքրուի, որ խոսի կը ծխուի, մեղք է: Էլ վէ՛վ կրնար Սարօ-ամուսն հախառակել, թէ զլուխս թայ է, մնայ յետև: Աւելի թէզ գլխներէն ձեռ-կը վերցնէինք, քան թէ էդ աեսակ ըսն մաքրէն կը անցնէր:

Հմայ մենք էլ էդ օրը հայիֆներս ախաաի-ղէն հանեցինք, Օխաը շաբաթ գլխներուս վերևը կախաւած մեղի սհ էր տալըմ: Ասյ էր թէ մէ քիչ խաղայինք, ճվճուայինք՝ մամս կը կանչէր, «սուսէք» ախաաիկը քարը կը քցէ գլխներուդ, էն սհաթը տեղնուտեղը կը լուկուէինք: Մենք պատի էրկուշաթի բարիկենդանից մնացած կըռ-ճանն էնելու էլ չը թողաւ: Թէդմ՝ մամս քարը վրէն գրել երթիէն կախել էր, որ ֆռֆռալով պտտում էր ու քարը մէջը հաղը պահում, որ պատ ուսողի հմա թափինն սալ, Գլուխս սոխի վրայ շարուած էր օխաը բմբուլ՝ էրկուսը ճեր-մակ, էրկուսը խէտակի, յերեքն էլ սև: Էրկու ճերմակը ձեռն նշան են, որ մենք պատի առջի էրկու շաբաթներն են, էրկու խէտակները՝ մի-ջուրի ու ընդուրէն առջի շաբաթն են, որ նշա-նակում է ձեռնը պաի սկսէ հալուիլ ու դըղերը ալաճէն ընկնիլ, յերէք սեն էլ Լուսաուորչի, Ծառաղարդարի ու Չարչարանքի շաբաթներն են, որ դուդ ու դուրան սև պաի էղնի: Սկսած առ-ջի շաբթուց ամէն շաբթուն սրով մէ մէ բմբուլ քաշըմ, շարդըմ ու էն կողմ էինք քցըմ՝ էս ըսե-լով՝ «Ճիճու» ճիճուարանքը դուրս ցորեն, գարին ներս: Զատիկը մօտեցել է, էգուց Աւաղ-հինգ-շաթի է, պաի մնացածն էլ ջուրը քցենք, Էդ կրուտները մամիցս առնելուն պէս, աղայ թա-խումս բոլու կով ամսն երթիկը կտրեցինք ու սկը-սանք կախած տեղէն դուրս քաշել ախաաիկը, որ մնացել էր մէ՝ սև բմբուլմ, սոխի գլուխը, թէն ու քարը: Յառաջ քարի տակը դրինք մէ լաւ ծեծինք, ընդից յետև ամէն մէկս մէ ծէրէն բռնած, ինչդ որ անօթի գիւնը անաէր մնացած դաւի վաղինք զիպայ Արփաշայը, թապլինք, քցինք ջուրն ու հետն ըսինք:

Զմեռն անցաւ, դարունն էկաւ,

Պատը դնաց, ուախն էկաւ,

Քաշուի կորի՝ Զատիկն էկաւ:

Աւաղ-հինգշաթնօրն պաի ճաշակուէինք, Ինչարի ցորեկ ծամ ինք պահել: Յորեկուայ ժամը զարկելուն պէս ինչդ որ հաւի ճաղերը թխսի չորս կողմը փաթթեն, էն աեսակ էլ մենք պա-պին մէջ առանք:

— Բա՛ւ ըսաւ մամս, աղէքը ախր պաի ճա-շակուին, Զե՛ն աեսնում, որ ծիծեռնաակի անօթի ճաղերու պէս չորս բոլորդ սվալըմ են:

— Հա՛, դառներս էրթանք, ես էլ դանդի քաշելուն էի աշում, ըսաւ պապս ու մեղի յե-տեէն քցնծ շիտխաւու գիպայ ժամ:

Ներս մտանք ժամն, որ հւայ աէրաէրը խոտալմանցըմ է որբեւերի մարդկանց ու կընդ-կանց, Գեղն ինչ որ որբեւերի կայ Աւաղ — հինգշաթի է ճաշակըմ, չունքի էսօր ճաշակըմ են երկնքում բոլոր որբերն, հրեշտակներն ու ճգնաւորները, բգուր հմար էլ բղնց օրինակին հետեւելով որբեւերները էս օրն են ճաշակըմ: Խոտալմանքը պրծնելուց յետ աէրաէրը սկսեց յարձակում տալ սաղ մենք պատը միաժում պահողներուն, ընդից յետև սկսեց ժամասացու-թենք:

Ժամը երբ արձակուաւ ու մենք սրբութեն ստանք, բերաններս խփած՝ պապին հետ սուս ու փուս դառանք տուն: Պապս ճաշին խրտա էր տալըմ, որ յերեք չորս օր հեշ դետինը չը պաի թրենք, նոր հաղորդուած ենք, մեղք է, Բիւֆուր, սուս խօսք մեր բերնէն չը պաի էլնի, կրար հետ անուշ պաի էղնիք, որ սուրբ հա-ղորդութեան զօրքին արժանանանք: Տուններս մտանք, ոք մերոնք խնոցին ու ձնու մը ճօպաննե-լով առքէն կախել են ու սաղ մենք պապին թափ էղած կովի մածունն ու հում սերը, ծափերով յառաջ բերած խնոցու քովն են շարել, մատիկ հումն էլ — ձնումի:

— Մամի՛ ջան, ախր էսօր կիրակի է, ճա-շակուելու օր, էս դուք խնոցի էք հարում, մեղք չէ, հարցրաւ Վարօն:

— Հա՛, բալայ ջան, ըսաւ մամս, էսօր շատ ծանդը կիրակի է, տարուայ միջի ամենաաղիկ կիրակին է, հմայ խնոցի հարելը մեղք չէ, Պաի հարենք, որ Ոսնկուային կարազ հասցնենք, համ էլ, որ էսօրուայ խէրն ու բարաքեաթը շատ է, թէ որ էսօր խնոցի հարենք, մածուն մերենք, եղ ու պանրի մայայ բռնենք, սաղ տարուայ մասիլը, թան ու թացանը խէրով, բարաքաթով կէղնի: — Հա՛, գիտե՛ն, Շո՛ղեր ջան, դառաւ մամս զիպայ հարս խաթունը, — խնոցու վրայ կը նստեցնէք էրե-խաներէն Թորոյին, էնիկ գէր ու ամբըջիկ է, որ

ընդունւր քաշով եղ ելին. ձձումի վրայ էլ—Աւանոյին: Ահան էս մենծ խէշերկաթը կը քցեմ խնայու տակը պղտիկն էլ ձձումի, որ ոտտանէքը եղին չը մօտենան, ըսաւ մամս ու «Յիսուս ու Քրիստոս» սատանէն ընկնի փոսէ փոս» էնելով խէշերկաթները քցեց՝ մէկը խնոցու տակ, մէկէն էլ ձձումի:

Մագթող ածիս ու Հերիքնաղը ձեռ առան խնոյին, Թորոյին նոտեցրին խնոցու փորին, մենծ սնաս էլ թեւէն ամուր բռնեց, որ վէր չընկնի, Խնոյին սկսին ժափ տալ, հարել ու հեան ըսել բարձր ձէնով. «Գնդակի Թորո» կշեռքով մէկ եղ ելին խէն ու բարաբաթը մէջն էղնի»:

Հարս խաթունն ու խաթուն մարկին էլ էն կողմը ձձումն էին հարում ու Աւանոյին վրէն դրած էդ տեսակ ըսում: Ամէն մէկ ձեռքը երկու անգամ դարգելել ու մէկ մէկ քուչայ եղ էր դուրս բերել, որ իրկուայ զանգերն սկսին քաշել: Մամս էն սհաթն էկաւ փետէ դուշը ձեռէն, հոխեցէն աւել կարադ դրաւ մէջը, կաթմ' էլ մանած բամբակէ թել վերցրաւ հեան, որ տանի Աանլուային հասցնէ: Պապս էլ կէս ուրը ցորեն լցած, մէջն էլ տասը հաւկիթ, առաւ դնաց, որ սերմացու ցորենը Աւագ-հինգշաբթի էլ օրհնել ապ: Ըսենք մենք ցանք ելնելու էինք սերմը օրհնել առել տէրախէրին, հմայ էդ օրուայ օրհնել աւալը աւելի լաւ էր:

Էս գիշեր խաւարում էր Քրիստոս Տիրոջ չարչարանքի գիշերը, կապիւր պաի կարգան, Հաւանքն մեր գեղում սրբալուստ բաց աչքով լուս են հանում գիշերը: Մենք էլ առան-տնորդովի նստած զանգերու քաշելուն էինք աշում: Մամս որբերու պաամութենն էր էնում պղտիկներս էլ քներս փախցրած, լիզած աչքերով, ակնջներս սրած, անկանջ էինք դնում, որ զանգերու ձէնն եկաւ, Դարդիւ աշխի խաղի էր նման էդ ձէնը: Տխուր տրտում քաշում էր ու մարդու սիրտը մի տեսակ ցաւով լցնում: Մարքսորած մենծ ու պղտիկ դուրս էկանք տնէն դիպայ ժամ: Դուրսը ամպ էր ու մըլկած, աստղի նշլթուն չէր երեւում: Սուս ու փուս գեղի միջէն բաղի բաղի մարդու ակնջին էր հասնում դռները ճռռոցն ու ոտները քթթթոց-թիթփոցն: Զանգակատան չորս բոլորն ու ժամի դուռը կայնել էին յերեք չորս բոլորի տղամարդ ու կինարմատ: Ինչարի տէրախէր ժամի դուռն բանալն ու մոմերը վառելն, ժամը կիսով չափ լցուաւ: Մամիս փեշը բռնած էս էլ մենծ կնդկանց որէն կայնայ: Փառք ի բարձունս ըսելուս բոլոր մոմերն հանդցրին բացի մի մոմից, որ տիրացու Օհաննէսը ձեռնն առած մտաւ խորանն ու սկսեց Փառք ի բարձունսը: Անչ մի տիրացու չէր կրնում էնքան պարզ

կարգայ ու հաւկանքէ կապիւր, ինչդ որ տիրացու Օհաննէսը: Ինիկ հատոր հատոր էր դուրս բերում խոռքերն ու ինչդ որ հաւած եղը մարդու անկաջը լցնում: Ըդուր համար էլ դեղացիք միշտ ընդուր էին կարգաւ տալում կապիւր, Ես չեմ կրնայ պատմէ էդ գիշերուայ ողբն ու լացը, որ կար մեր ժամի մէջ կապիւր կարգաւ: Անթարս աչքս քցած մամիս ու մենծ կնդկանց երեսին պէլացել, մնացել էի, որ արատունքը աչքեւէն կարը-կարը թափում էր ու կրծկալներն թըջում: Աւելի շատ էն տեղն, որ Քրիստոս Տիրոջ չարչարանքի լուսն հասնում է Մայր Առաքաւածանուն ու Տիրամայր Եօթվերբը ու շաթաի ընկնում է իրա խաչուած Որդու առաջն ու ողբն սկսում: . . .

Լուսացաւ Յուդի-ուրբաթ գիշերը: Կրտս թէ գեղի վրայ մոխր էր մաղուել: Առանց ձէն ու ձուկի ամէն մարդ իրա խոին ու հարօրն էր տարքում ու դիպայ արա էրթում: Արեւ նոր էր ծէր տուել: Ինչարի դօտիւր ճերմակ սաւանով զուգում Աւագեաղի դուռը պոպղում էր ինչդ որ նոր հարսի ճակալն օսկին ու մարգարիտը: Գօտիէն ցած փեշերն էլ մութ կանչին էր դարկում, կըսէս թէ կանանչ մովի դայրայ ունէր հաղին ճերմակ չարտաֆի առկէն: Առաւոտայ հովին խորունկ ձորէն Արփաչայի խշոցն հեռու սարերուն ու արտերուն էր ձէն տալում: Էդ սարերու միջին չօպանն իրա օգխարն է պահում մածկալն իրա արաք վարում վարում, վարում սուր խոինով Յուդի աչքը փորում: Ինչքան լաւ է էդ սհաթին, էդ հովին ու ձէնին լծին նստել, հօրիւր քշել, մածը բռնել, հօռովել կանչել, ինչարի իրկուն սե հողի հեռ կուել—վարել, փորել Յուդի-ուրբաթ, մասնիչ Յուդի աչքը հանել, ու իրկուն դինջ ու դադար, խաղող սրտով, հանգիստ հոգով հարօրը քցած եղանց ուսին, ինքն էլ շալկած սերմի ջուալը՝ վառք տալով Առաքունն առն դառնալ ու խաչուած Տիրոջ գերեզմանը համբուրելու արժանանալ:

Զատիկ շաբաթ, կարմիր հաւկիթ, կարմիր արեւ, կանանչ են սար ու ձորեր: Խոտալանքի զանգերն իրար յետեւէ զընի-տընի քաշում—զարկում, հին հին մեղքերն մարդկան միաքն են քցում: Բարի գաւալներն հօրն ու մօր հոգու խաթեր ինչարի իրկուն ծումից նուաղած տէրտէրի «օրհնեալ եղբորքին» են աշում, որ Աւագ-հինգշաբթուան էրկոմ ոտկացաւի հաւկիթովն թաթախուին: Արեւ գնաց՝ ցորեկ կտրուաւ: Հը, հը, պատարագի ժամն էլ մօտ է: Հմի ուրտեղ որ է ժամիւջ Գարօն զանգի թելը ձեռ կտանի: Թնդներու մոխր յերթիէն բիւրում-բիւրում վեր եկաւ, կրակն էլ յետեւէն գիշերուր-գիշեր-

բուր աւարաց: Խէչմէրուկ խէչերկաթներու վերայ պղնձներու ջուրն է թշուամ: Հարս աղջիկ—փեշ ի գօտիկ՝ քարաքօսով, աւելուկով, դաղձով ու սոխի կպէճով փէտակի-մէտակի հաւիկթներն ներկել սկսան: Մենձ կնդիքն էլ անթարս փեշերն մէջքին ծալած, սալէն ձեռքն իջաւ ըրինձքն են քամքմ, ձուկը խաշքմ: Ահա՛ն, պատարագի դանդի ձէնը—ճըքնի պատը իրա փոսոց փուսէն քաշեց: Ձեռ ու ոտ խառնուաւ իրար: Էլ ձերմակ չարաֆ, կանանչ դայրայ, կապտա խոշայ մէջ տեղ էկաւ: Արաւ-թափալ, վառա՛մաղ հագան, պրծան ու փամի ճամիլէն գտան:

Բ.

Ախառի կիրակի, մեռելոցի էրկուշաբթի.

«Քրիստոնէք արթնեն կայէք... արթնեն կայէք... Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց... մեղի, ձեղի մէժ աւետիս»... քնիս մէջը անուշէն անջիկ հոտաւ: Աչքերս բացի ու քցի դեպայ երթիկը—կրօնս թէ ինքը դաս հրեշտակներն էին մեր երթիկն կայնած երգում ու ամէն տան վերջը կրկնում. «մեղի, ձեղի մէժ աւետիս», Տունը մութն էր ու սուս ու փուս, ամէն գիշերուայ մշտն ու խռոցն էլ էր կարած. Տիրացուներու ձէնը դադարելուն պէս յերթիկէն քուղէն պատելով իջաւ ցած: «Դէ, ե՛լ, քուղէն իջաւ, թէ՛ք էրս» լսուաւ պապիս ձէնը: Մութ տեղը, առանց շորերն հաղնելու, մամս մօտ հօխէմ՝ եղ, տատկեղ էլ աւել հաւիկթ, որ իրի ուրէ հաղրէ քովն էր գրել, կոխեց քուղէն, որն էլ պատելով, Ֆուռ-Ֆուռ գալով բարձրացաւ յերթիկէն դուրս: Մեր տան յերթիկէն անբացունքն անցան Սարգսրենց յերթիկը ու ընտեղ էլ սկսին աւետիս. ինչը որ ինկի ծուխը բերում քիւրում բարձրանայ բուրվառէն դեպայ մարդու քիթ ու բերանն ու փառաւորէ հոգին, էն տասի էլ ընդունց ձէնը ներս էր թափում յերթիկէն ու մեր սրտերը խաղս հանում: Ձէները քանի գնացին հուաղան ու հանդարտան: Վերջը, վերջը էլ չը լսուաւ: Մէ քիչ յետե Ժամի գանդերը սկսան քաշել: Ա՛խ, էն ինչքան անուշէն էր քաշում, կրօնս սրախ թելերուն էր դեպնում: Սկսաւ փորկո մէջ թռվաւում էր, ու զբէն էլ մէ աղունիկ՝ դառնալ թռնել, թռնել յերթիկէն դուրս դեպայ գանդախառուն, փաթթուէն գանդի թելերուն ու հետը կանչէ. Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց, Աստուած սիրող, Ժամ հրամայեց:

Մութը տեղ մամս սկսաւ շորերը հաղնել: Ինչարի ճրայ կպցնելը ես էլ շորերս հագել, աւելս մէջը նստել էի: Մամս ընծի տեսներուն պէս

կանչեց. «Ե՛հ, արեւոյ մատաղ էղնիմ, դու զարթել ես»:

—Ըբայ չեմ զարթնի... էն ինչքան անուշէն էին ըսում, մամի՛ ջան, աւետիս...

—Ես քու չարդ տանիմ, դո՛ւ երբ պոկ ընես աւետիս: Ա՛խ, սուրբ պաշտում, պատարագներ, ետեղ պոկ տեսնիմ, ետեղ էս խառնալու անկշնքոս պոկ իմանան քու էլ ձէնդ յերթիկէն. «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց, մեղի, ձեղի մէժ աւետիս», ըսաւ մամս լալալներով ու փաթթուաւ ընծի: Ո՛նչ, անչ մի փամանակ ես մամիս էդ տեսակ լցուած չէի տեսել, կրօնս թէ աչքերէն պէճեր էին թափում, սիրալ ուրախութենէն ելնում, իջնում էր կրծկալի տակէն: Ընծի թողաւ ու սրով սկսաւ տան մէջը պատել, ձէն տալ քուլքին, մենձ հօրօղքոս տեղէն սկսած: Պապս էնքան սուս քուն տուաւ, տեղի մէջը տափաւ, ինչարի որ հարս ու աղջիկ ամէն մէկը մի սեան տակ քաշուած հաղնում: Ընդից սկսան հաղնել աղամարդ թախումը: Ահա սհաթից աղամարդ, օղլուշաղ, մենձ պղտիկ ոտայ հաղր էլնք:

—Դէ, էրթանք, ձագօներս, փառաւոր մնայ աէրաէրը, լաւ վաղթ սկսեց, խօրօղոս մօտիկ է՝ լսուաւ ասաղը ծէր է տուել—ըսաւ. պապս գրեհն ներս գալով ու դադիւնակը ձեռքն քոթքոթացնելով ընկաւ առաջ:

Ժամը լուսով լցուած էր. Տաճարն ու սրբաբնու առաջը մոմերով լի, Նշանած աղջիկներն ալ քօղերն երեսներուն, ձերմակ մարմէքը ձեռներուն քաշած բռնել էին վառած ջուխտ կերօններն, որոնց չորս կողմէն ինչը որ ծառի ձիւղները, կպցած էին մանր մոմեր: Աերօնները կեսրանց առածն էր, մոմերն էլ բարեկամներու: Էս գիշեր ողջում առնելու գիշերն էր, Ամէն մէկը, աղամարդ թէ օղլուշաղ, իրա ողջում—աղբէրն ես ողջում—քուրը բռնած՝ հաղր կայնել էր, որ Ժամը վերջանալուն խաչն ու աւետարանը համբուրէ, կարմիր հաւիկթն խաչհամբուր էնէ ու ողջում—աղբերութիւնը թաղղացնէ:

Ժամի դուռը մայայ պղնձներով զլգլըմլգլըր էփում էր ախառի մատաղը: Էս տարի սաղ գեղը մէկ էղած մէ տեղ էր մորթել ախառը: Գեղամիջի տուն գլօխ, ինչքան որ սրտերէն կանցնէր, իրանց կարողութեան չափ, մէկ մէկ, էրկու էրկու կոտ ցորեն ժողվելով՝ ընդուր գնով էրկու մատղցու եղ առան: Իրկուան էդ եղներու կոտոշներուն չալ ու չառպատա մոմերը զարկած, վառելով, հետն էլ մի չանաղ աղ բերին Ժամի դուռը: Տէրաէրն էկաւ օրհնեց աղն ու մատղցուները, Աղը տուին եղներուն ու տուն գլուխ մէ մարդ թոփ էկած տարան մատղները կարելու:

—Օգործմի՛ Աստուած, հայր Աբրահամու ընդունակ մատաղն էղնի՛ ըստ մ էր ամէն մի ժամէն ելնող աղամարդ մարդներու պղնձներուն մօտենալով:

—Օգործմի՛ հոգուդ, ծնողացդ, Աստուած ձեզի երկար կեանք տայ, ջուղար էր ամէն մ Սարգիս ամին, որը մատղի քէյվանին էր:

—Քաւոր Սարգիս, մատաղը վէ՛վ կարեց, հարցրաւ Մարգարենց Խաչօն:

—Օհանը, Օհանը, սանհէ՛ր Խաչօ, եարպգանին զուրբան, էնքան ձեռը թեթեւ է, որ արեւնը աչքերը կոխած եղն էլ ընդուր ձեռաց տակ Աստծու գառը կը դառնայ, ըստ Սարգիս ամին նշանց տալով Օհանին, որ քշառապնդուած, թեւերն ինչարեւ արմունկներն վեր քաշած, կարմիր չուզէն մէջքին փաթթած կայնել էր:

—Օհան ջան, քանի՛ անգամ ես քու որ եղել:

—Յիւրեք անգամ ջրօրհնէրին խաչն եմ ջրէն հանել, հինգ անգամ պտակի քաւոր էղել՝ խաչը բռնելը ինն անգամ էլ էրեխայ գրկելը, մկրտել:

Աստուած քեզի զօրացնէ, սրտիդ խորհուրդը կատարէ, էդքան քաւոր էղնելուց յետո՛ւ հալածութիւն արեւմտի մատաղ մորթելն քեզի արժան է:

—Ըբայ չէ՛ս ըսեմ թէ ինչքան ձեռը թեթեւ է, սանհէ՛ր Սաքօ, ու ձեռաց մորթը համով: Էն ոտրի պէս եղներու շինքը դիպոյ արեւելք դարձնելն, դանկի վրայ դալ, խռալուսի կտրելն ու տեղն ու տեղը դադարելն մէկ էղաւ: Էլ ճապկալ, էս կողմ, էն կողմ թապալալ ու չարչարուել մէջ տեղը չը կար:

—Այ, ես քու գլխուդ գուրբան, իզի՛ տղայ, կերածդ հալալ էղնի, ձեռներդ դալար—տօ ի՛նչ կէզնէք քու մէրդ քեզի պէս մէ վեց օխան էլ լուս աշխարհ բերէր, ըստ Խաչօն ձեռները արտրելով:—Աստծով, Աստծով էս տաւրի մեր հորերը ցորեն գարով պտի տըսն, հերկ, հերկերան արտերու մէջ, ցորենը սաղի պէս թումբ պտի տայ կայնի: Էդ լաւ նշան է, որ արեւմտի մատաղը, տարուաց միջն մատղներէն ամենէն աղիզը, թեթեւ ձեռով է մորթուել:

—Դէ, զուրբան աղոցը, ձէն տուտ քէյվանին իրա օգնականներուն, պղնձներու տակը արթար լցէք, կրակը գիւռըրէք, Գալօ ու Պետօ, դուք ձեռներդ մէկ մէկ փէտ գեղի ճամիւէքը կտրէք, անցող, դուրծող՝ հայ, թուրք, քուրդ, զպտի, տտրի, ինչ ջինս մկրտութ էլ էղնի, ձեռնէ բաց մեք թողնի, ժամի դուռը կանչէք մատաղ ու տելու: Դուք էլ Վանօ ու Սարօ, էլ մի՛ք աշէ, գեղի էս ծէրէն բռնած մէկ մէկ տները ման արէք, մէ հօլլուկմ՝ բաց չը թողնիք, մատղի աման բերելու իմաց տուէք, Շաա աղքատ մարդիկ կան, որ հորը ցորեն չունին, ջուալն ալիւր

ախառն մաս չեն տուել, Յիցուն օրուայ ծում ու պատէն ելած, ամէն ընչէն գուրի, չոր ու ցամաք, արառի մոէն էլ կը զրկուին:—ամենալուց մատղի աման չեն զրկէ: Դուք էլ, Ալէք ու Մելիք, մէկ մէկ աման հալած, մատաղն օրհնելուն պէս հանդը չօպաներուն ու նախընթացն տաք տաք բաժին հասցրէք:

Պատարագի ժամէն ելնելուն տէրաէրը խաչ ու խաչվառով, բուրվառ քցելով մատաղն օրհնեց ու էս խօսքերն ըստ. «Հայր Աբրահամ, ընդունելի մատաղն էղնի, առ Աստուած բարձրանայ, Ամենակալի գութն ու աչքը ձեր տան տեղի, հանդի-հանդաստանի, կալի-կալի վրայ դարձնէ, ինձմք տանի»:

«Ամէն, ամէն», դռուս գոչու մով միտքերան ձէն տուեցին գեղ-գեղովի:

Շրջիկ, թրջիկ, աման չամանի ձէնն ելաւ: Փալուդ շերտիներն գործի մտան ու էրկունկանի պղնձներէն մատղի միւր եղն երեւին քուղայ, կծու՛, բզուտ, չանաղ լցնել ոխտան, Դուռ ու երթիկ, պատ-պատատակ մատղի բուղով բըռնուաւ: Մենք ու պղտիկ ուրախ ուրախ ժամի դունէն հաւկթի խաղը թողած տուն էրթալ ոխտան:

Ախառն ու տելէն մէկ էլ ինչարեւ Մեռելոցի էրկուշարթի թէ օրս ինչդ եմ անցրել, ես էլ չիտեմ: Էդքանն է միտս, որ աչքերս մեննակ կարմիր հաւկթ էր տեսնում, անկջներս ընդանց չեկրացը իմանում ու խելք ու միտս ընդանց վրայ բանում:

Էրկուշարթի արեւը էրկու գող լանձրացել էր, որ անթի փոքիս վեց վեց էնէն իմացայ, թողի հաւկթ խաղալն ու տուն վազիկ:

—Մամի՛ ջան, անթի եմ, ընծի հայ, կանչի տուն մանելուն պէս:

—Ահա՛ն պատարագի դանդը դարկին, էսօր Մեռելոցի էրկուշարթի է, ծում պտի պահէք, ժամէն ելնին, հայ կուտամ:

—Ձեմ, ես ըգման բաներ չիտեմ, դարդակ փոքիս մէջը դրածն են զուգուում, ընծի հայ, ըսի ու սաներս գեաններուն ծեծիկ:

—Թէկուդ պատուիս, արաքիս, տեղն ու տեղդ տասներկու կար էղնիս՝ տասներկու սրբի յանուն էրգում ու տեմ, որ ինչարեւ պատարագի ժամէն չելնին, հին ու նոր ննջեցելոց դերեգ-մանները օրհնել չը տամ ու ընդանց խէրին ժամը հայ չղրկեմ, քեզի մէ թիքէմ՝ բան չեմ տայ, որ լուսդ կոխեմ, ըստ մամս ու շալը գլխուն առաւ ժամ գնաց: Տեսայ, որ գուր է լաց ու կոծօ: Ինչքան էլ աչքերէս արատունք քամեմ, գլուխս պատերուն դարկեմ ու վեր վեր թռնիմ՝ արաղ խմցրած փիտիկ պէս, էլի հեչ մէկի պէտքը չէ, տեղոստեղ ոտապ, ուռած ախի պէս

վրձս իջայ ու էլի իմ հաւկթներս առայ ժամի
գուռը վազկեցի:

Պատարապէն արձակուաւ, գերեզմաններն
օրհնել սկսան: Տնէն մէ սեղան հացերու հետ
կաթնով, մածուն, սէր, կարագ, դալ ու հաւ-
կիթ՝ չանաղ չանդի գիղած ժամի գուռն էկաւ:
Գեղախուռի մեռելներու խէրին հաց են սալըմ:
Ում որ սիրան ուզըմ է, առանց հրաւերի, վէժ
կուզէ էղնի, ժամի գուռը թող դայ բազմէ:
Գեղի ջահէներէն վեց օխտը հողի քշտապնդուած
քէյլանի են: Ճերմակ բոյով լաւաշները, երկնա-
յին լուսւ շարած են ծալ-ծալ, փմիրուշ-փմիրուշ
բողմաներն էլ իրար վրայ դարձած: Աստուած
սիրող առանց քաշուելու, իրան տան պէս,
փռած, կարպետներու վրայ նստի, ինչքան որ
կրնայ, անուշ էնէ, հեշ որ չէ, թիքէմ՝ էլ առա-
նի: Գեղի կիսէն աւելի մենծ ու պզտիկ ժամի
գուռը հացի են նստել:

Հացիկերոյթը պրծանք. ջահէ-ջահուլի մէջ
փոխառնն ընկաւ. «Մատուռի կողերը գեղի
չէնլիկը թոփ էզած պար են բռնել, եայլի ըրըմ
ու խաղըմ: Էլ հաւկիթ խաղող, կրել կրուի
ո՞ւմ աչքին կուգայ: Սող ձմեռը դուռնի ձէնը
ախնջներս տփփացրաւ, անձախ որ մէ ան-
ձախ կաննչներու վրայ եայլի կանչել պաի իմա-
նանք: Գեղն ինչ որ հարս ու աղջիկ կայ, գերեզ-
մաններու էն կողմը, Մատուռի կողերը ձեռ ձե-
ռի տուած ծանդը պար են բռնել, խաղում են
ու կանչում:

—Ա՛խ, մէրիկ ջան, ես որմո՞նն էրթամ,
ջան մէրիկ ջան, ձէն էրա, ես դամ:

—Էս սարէն մէկ քոչ անցաւ,

Քոչ քոչի միջէն անցաւ.

Սիրտս մէկ կրակ ընկաւ,

Ոչ էրեցաւ, ոչ հանդաւ:

Ա՛խ, մէրիկ ջան...

—Ծառներ, դուք ծիրան միք տայ,

Ճղներդ իրար միք տայ.

Ես մի դարիք զոնտիս եմ,

Դարդերս իրար միք տայ:

—Կանանչ արտը գարի է,

Էս ինչ բարի տարի է.

Կանանչել են արտերս,

Թաղացել են դարդերս:

—Ալադեաղու կողէն եմ,

Հորադեաղու հողէն եմ,

Հորադեաղ հողիդ մեռնիմ,

Մենծ բաղի խնձորէն եմ:

—Ա՛յ աղայ բաղմիջին,

Ոտներդ շաղամիջին.

Կանչէ՛, կանչելուդ՝ մեռնիմ,

Ես եմ քու խաղամիջին:

Ծանուր պարը փոխին շորորի.

—Սա՛ր, սա՛ր, սարսփն արի,

Քուրիկ ջան, շաղսփն արի.

—Էս սարը բանձր սար է,

Տակը չենկելլի քար է.

Քար խաթերս մի՛ գիպնի,

Աղբէրս մէկ ու ճար է,

Սար, սար...

—Սարէն կուգան էրկու դոչ

Մինը փնջած, մինը ոչ,—

Աստուած, դարդեայլիդ մեռնիմ,

Մինին կուտաս, մինին ոչ,

—Երևան բաղ եմ արել,

Ջիգարս դաղ եմ արել,

Դոստ ու դուշմանի միջին

Լացս ծիծաղ եմ արել:

—Գեղի բողոր կծղել է,

Գեղը վարդով լցուել է.

Խաբար արէք իմ նանին,

Բալէն դարդով լցուել է:

Շորորէն յետեւ սկսին թեթեւ պար խաղալ.

—Ծիրան եմ ծառի ծէրին,

Կէրեքամ հետ թերերին

Գիւլ կը քաղեմ ձեր արախն,

Ելնիմ կորիմ ձեր դարախն:

—Ա՛յ հեւա՛, հեւա՛ սիրտս,

Ճնճղի թե ա սիրտս.

Պուտպուտէն ալը չը կայ,

Բաց արա՛, սե ա սիրտս:

Գիւլ կը քաղեմ...

—Բարդի կըլնի, բար չիւլնի,

Առանց քեօլկայ ծառ չիւլնի.

Սիրան որ կայ շուշայ է,

Կտարած ուրտին ճար չի ըլնի.

—Երկանքը աղի վերայ,

Համամը թաղի վերայ.

Ես մի սինամ դուշպետ եմ,

Հէրանցս բաղի վերայ:

Եր. Մովսիսեան

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Բերլինի մարդարանական — Նախապատմա-
կան — ազգագրական գիտնական ընկերութեան
գեկտ. նիստի օրագիրը ցոյց է տալիս, որ ըն-
կերութիւնը, պատուոյ և թղթակից անդամ-

ներից զառ՝ 521 իսկական անգամ ունի՝ 32,000 մարկի կարողութեամբ։ 1898 թ. եկամուտ է ունեցել 24,493 մարկ, իսկ ծախս 24,012 մ. Ընկերութիւնը նախապատմական ժամանակի ուսումնասիրութեան համար երկու ուսումնական ճանապարհորդութիւն է կազմած, մէկը Բելյու ջիստանում, միւսը Հայաստանում։ Վերջին ճանապարհորդութեան համար ընտրուած են Բէլլէ և Լէման գիտնականները։ Բէլլէ արդէն երրորդ անգամն է, որ ճանապարհորդում է Հայաստանում՝ բեւեռադիր արձանագրութիւններ գտնելու համար. այժմ նորան միացել է Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետ Լ.մանը, որ երիտասարդ հասակում արդէն յայտնի է դարձել Հայաստանի բեւեռագրութեան շրջանի պատմութեան ուսումնասիրութեամբ։

Մայր Աթոռ հասած նամակներից տեղեկանում ենք, որ յարգելի գիտնականները առանձին ուսումնասիրութեան վայր են ընտրել Ուրմիա և Վանի լճերի շրջակայքը այստեղ Բելլէ սառնասիրտ քաջութեամբ հաղիւ կարողացել է փրկել իւր կեանքը՝ երբ մի անգամ քրդերի ձեռքն էր ընկել և վիրաւորուել։*

Թարգելի գիտնականները Վանի ափերին վաթսուներորդ արձանագրութիւն են գտել, շատ կարեւոր Հայաստանի բեւեռագրութեան շրջանի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար։ Արձանագրութիւններից նշանաւոր են Թակղաթ Փաղասար Ա-ի յաղթութեան արձանագրութիւնը Բրիտոսից հազար տարի առաջ։ Գտնուած է նաև Արգիստիս Բ-ի գիտնականը մեծամեծ կարասներով և անօթներով, բեւեռադիր արձանագրութեամբ ծածկուած։ Հետաքրքրական նորութիւն է մանաւանդ մի նոր արձանագրութեան գիւտը հայոց անհայտութեան շրջանից՝ միակ յայտնի արձանագրութիւնը այդ շրջանի։ (Մենեղայ գիտութեան համաձայն մեր նախնիք այս երկրում հաստատուել են Զ. դարում կամ առաջաւելն Է. դարու վերջում Բրիտոսից առաջ)։ Գտնուել են յաղթական թագաւորների շինութիւններ, ջրանցք-

ներ և նրանց վերաբերեալ արձանագրութիւններ։ Բազմաթիւ արձանագրութիւններ են գտել մանաւանդ Վանի Հայոց եկեղեցիների պատերի մէջ հաստատուած մեծ քարերի վերայ, որ Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարք Ամենապատիւ Սրբազան Օրմանեանցի թոյլտուութեամբ հանուել և ընդօրինակել են Հայաստանի և ընդհանրապէս նախնի քաղաքակրթութեան պատմութեան համար։ Եւրոպական նշանակութիւն ունին նորագիտ արձանագրութիւնները։ Ծոքա յոյս ունին որ նոր արձանագրութիւններով կարող կլինին պարզել Հայաստանի հնագոյն շրջանի պատմութեան ժամանակագրական և աշխարհագրական շատ մանրէ կէտեր։ Թարգելի գիտնականները մտադիր են ուսումնական հետազոտութեան ենթարկել նաև Վանայ լճի արևմտեան ափերը, Եփրատի և Տիգրիսի ափերը, որտեղից նոքա Դիարբէքլի, Մոսուլի և Նինուէի վերայ յով դարձեալ Ռուս-Հայաստան կգան՝ հայրենիք վերադառնալու համար։ Մինչև այժմ դեռ ևս լիովին դործ ունին կատարելու։

Իսկ երբ պէտք է մեր վանքերը, մեր նախնաց արուեստի և քաղաքակրթութեան մնացորդները, արձանագրութիւնները գիտութեան պահանջների համեմատ ուսումնասիրութեան ենթարկուին։ Դարձեալ օտարազգի գիտնականների գաղտնի անգամ է սպասելք։ Բայց ժամանակը չի սպասում նախը աւերման գործողութիւնը առաջ է տանում։

»ԱՐԱՐԱՏ«-ի անցեալ տարու այ հոգա համարում հրատարակուեցաւ Վաթնասի նորագիտ արձանագրութիւնը։ Այժմ լուծւ ենք, որ պաշտառաւ Բովհաննիսեան յունուտը 14-ին մի առանձին գեղարու մը է կարգացել Մոսկուայի հնագիտական ընկերութեան արևելեան բաժնի հերթական նիստում։ Պ. Բովհաննիսեանը հազար գելով «Արարատ»-ի յօդուածի բովանդակութիւնը՝ ուշադրութեան է առել՝ արձանագրութիւնները ուղղագրութեան և հնագրութեան համար ունեցած նշանակութիւնը։ Բացառել է նաև միւս նորագիտ արձանագրութեան մէջ յիշուած անսովոր բառերը՝ համեմատելով Անիի արձանագրութիւնների մէջ յիշուած նման բառերի հետ։

* Համիլիի գործի սպանելու եւ կղեր քրդերը՝ Հիւսիսի և Թեմուր փաշաների որդիքն ու սպանակները։

պեա՝ հայադէտ Կոնբերը (Konybear) նորեւս The American journal of Theology, vol. II. 1898 թերթի մէջ հրատարակել է ու Սահակ Պարթևի անունով մեզ հասած Կանոնական թղթերը The armenian Kanons of St. Sahak Katholikos of Armenian վերնագրով: Գրքը ձեռքի տակ չունինք, այլ այս անգեղութիւնը քաղում ենք գերասկան թերթերէն: Ճարարողաբար չենք անգեղանում հեղինակի այս թղթերի վաւերականութեան և պատմական արժէքի մասին ունեցած հարձեաց վերաբերութեամբ: Միայն Հանդէս Ամսօրեան (վեար) յայտնում է, որ Կոնբերը մտադիր է գրել, յատկապէս հայոց յատուկ՝ մատաղի սովորութեան մասին օգտուելով Շնորհաւոր թղթերէն, և յոյս տալ այս կանոնները կապը յունականներ հետ:

Կոնբերը նոր գործերն մէկն է Անանիա Շիրակացու ինքնակենսագրութեան թարգմանութիւնը, Ananias of Shirak (A. D. 600—650) վերնագրով: Այս մասին անգեղութիւն է յայտնում Byzantinische Zeitschrift 1897, B. VI. Heft 3—4. Славяне въ рречіи մենագրութեան մէջ. А. Васильев օգտուում է կենսագրութիւնէն և շեշտում է նորա պատմական հարեւոր նշանակութիւնը: *

Հայադէտութեան համար շատ աւելի կարեւոր և ծանրակշիռ նշանակութիւն ունեցող երկուք է Մարբուրգի համալսարանի երեսօտարգ ուսուցչապետ Ենսենի գրքը: Iensen, Hittiter und Armenier, Strassburg, 1898: Յառաջադասեց զատ գրքը հետեւեալ գլուխներէն է բաղկացած. 1. Das Volk und das Land der Hatio Hayk. 2. Die hatisch-armenischen Inschriften. 3. Das hatisch armenische Schriftsystem 4. Die Sprache der Hatier und das Armenische. 5. Zur hatisch—armenischen Religion. 6. Zur hatisch—armenischen Geschichte. ¹

Այս գլուխներն կցուած են մի յաւելումով, ցանկ և նշանագրերի 10 տախտակ բաւարան:

Հետեւեալ աղբյուրով կը կամենայինք «Արարատ»-ի քննադատներին զաղափար ասլ այդ գրքի բովանդակութեան մասին, որքան մի ոչ մասնագէտ ըմբռնել և հակերձ կերպիւ. մալ կարող է, յուսալով որ շատ հետաքրքրական կլինի հայոց նախադասութեամբ հետաքրքրուող իր բաժանւելի անձի համար:

ԺԵ գարնից ի վեր Ք. ա. Եզիպացի-

* Шу. Византийскій Временникъ Т. V. вып. 4. 1898, стр. 649—650.

1. ա Հատիո—Հայոց ժողովուրդն ու երկիրը. բ. հատիւն—հայկական արձանագրութիւնները. գ. Հատիւն—հայկական գրերի հատկագրութիւնը. դ. Հատիւն յիշումն և հայերէնը. ե. Հատիւն—հայկական կրօնի մասին. զ. Հատիւն—հայկական պատմութեան մասին:

ներքին մի ժողովուրդ էր յայտնի ին անունով, որ բնակում էր հիւսիսային Ասորիքում: Նոյն ժամանակու անկը Ասորեստանցիներին այդ երկիրը Hate—Hatte անունով էր յայտնի, ինչպէս ստուգւում է 1400-ին գրուած թղթերէն: Հին կառավարանի մէջ այդ ժողովուրդը ԿԻՊ (Խիտայ) եւս երկիրը ԾԻԽԻՊ ԿԻՊ (երեց հալիստալմ, երկիր Քեաացոյ) է կոչւում: Նոյն անունը յետոյ կրում է և Ասորեստանեայց թագաւորները՝ Թագղաթ—Փաղատար Ա-ի (ԺԱ գար), Ասիրնատիւրալուի (Թ. գար), Սաղմոնտար Բ-ի և Էն. արձանագրութիւններէ մէջ: Այդ ժողովուրդի անհամար պէտք է Hatio կոչուէր, որ կարող էր և Khatio տրամադնուել: Այս անունն հետ կապ ունի Փոքր-Ասիայի Kataonien կոչուած երկիրը, ինչպէս Lykaonien—Լիւկացոյ, այնպէս էլ Kataonien Սատացոյ կամ Հատացոյ երկիր է նշանակում:

Առաջաւոր Ասիայում՝ Կիլիկիայի, Հայաստանի և Փոքր-Ասիայի սահմանակից դաւառնելում, մի շարք անընթեռնելի նշաններով արձանագրութիւններ էին գտնուած, և որովհետեւ նոյն անգը նոյն սահմաններն ունի, ինչ որ Հատի կոչուած երկիրը, ուստի և հատեալ կամ, հին կառավարանի աղբյուրութեամբ՝ հիսիսիստալմ արձանագրութիւններ կոչուեցան: Wright և Sayce անգլիացի դոմնականները այն ենթադրութիւնն աւելին, որ ԺԳ. դարում Ք. ա. Հեաիտեան մի մեծ պետութիւն կար Եզիպացիներին և Ասորեստանցիներին մէջ: Մինչև այժմ անյայտ էր, թէ արձանագրութիւնները մի լեզուով են գրուած և մի ժողովուրդի ձեռքով. Պ. Ենսենը վերալիշեալ գրքով՝ երկարամեայ ուսումնասիրութիւնէն յետոյ, մեծ համարձակութեամբ հանդէս է եկել պնդելու, թէ Արեւիտեան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր-Ասիայի արեւելեան գաւառներում գտնուած՝ հատեալ կոչուած արձանագրութիւնները հայերէն են, հին հայոց լեզուով և հայ բաղադրութիւնով գրուած:

Ենսենի դիւտի բանալին Հատիւ և Հայ-ի բառերի նմանութիւնն է եղել: Հայոց հնչիւնների փոփոխութեան օրէնքով երկու ձայնաւորներէ մէջ եղած s կարող է յ դառնալ, ինչպէս mater—մայր, ուրեմն և Hatio ն էլ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Հայ: Միանգամ այս միտքը նորա գլխում ծագելուց յետոյ, հետամուտ է լինում ոտուգելու ճշմարտութիւնը: Չանագան երկրներում գտնուած հատեան արձանագրութիւններէն 7-ի մէջ յիշուում է Հատիւ բառը, յիշուում է և Կիլիկիա բառը, որ Հատերի երկրի մասն է և հեղբունը, այստեղից այն միտքն է հաստատուում, թէ լոյրն էլ մի լեզուով և մի ժողովուրդէն են ծագում: Նա փորձում է կարգաւ հայերէնով, և այդ յաջողում է նորան գեղեցիկ կերպով: Այս մասնադէտ մարդը ի հարկէ անկարող է որ և է կար-

ծիք յայտնել ճշգույթեան կամ ոչ ճշգույթեան մասին՝ բայց նորա բերած փաստերը ըստ մեծի մասին համոզեցուցին են թուում:

Ստիպյն Հայաստանը և նորա ժողովուրդը ունին և մի արիւշ անուն. Գարեհի արձանագրութիւններէ մէջ Armina կամ Armaniya են կոչուած իսկ հին յոյները Ἀρμεία կամ Ἀρμένιοι, սեմականները Ուրարտու կամ Արարատ (Արարատ): Այս անուանադրութիւնը յարգելի հեղինակը այսպէս է բացատրում. Տիգրիսի և Զաղրոս լեռների մէջ ապրում էր հայոց աղգակից Արմէն կամ Արման ցեղը: Ինչպէս Քրանսիացիք Ալեմանների անունով կոչում են ըստը գերմանացիներին՝ այնպէս էլ Արմէն կամ Արման անունով է կոչուել ամբողջ հայութիւնը:

Ա. գլխի մէջ հեղինակը այս ընդհանուր նըկատողութիւններն անելուց և Բ. գլխի մէջ հատեան արձանագրութիւններն ու միւս մնացորդները թուելուց և նոցա ընթերցուածն ու թարգմանութիւնը տալուց յետոյ՝ Գ. Գ. և Ն. գլուխներում ձգտում է պարզել փաստերով իւր ատեւութեան ճշմարտութիւնը՝ այնպիսի սրամատութեամբ և խորը գիտնականութեամբ, որ ընթերցողի մէջ դարմացման և յարգանաց զգացումն է վարթեցնում:

Գ. Գլխի մէջ հեղինակը հատեան դրութեան համակարգութիւնն է բացատրում. հատեան դրերը կազմուած են եզրապատկան նշանագրերի նմանութեամբ: Ժ. դարից արձանագրութիւններ կան մնացած, ուրեմն դրերի ծագումը պէտք է լինէր հաւանաբէն ԺԱ. կամ ԺԲ. դարում: Իսկ այդ ժամանակ Առաջաւոր-Ասիայում զօրեղ էր եզրապատկան բաղադրակրթութեան ազդեցութիւնը, Հեղինակը կարծում է, որ սեմական գրերն ևս պէտք է առնչութիւն ունենան հատեան դրերի հետ, և նմանութիւններ է դնում մի քանի գրերի վերաբերութեամբ, բայց խնդրից դուրս լինելով՝ խորը չէ մտնում: Հատեան գրերի ծագումը հայերէնով է բացատրում և կարգում. նշանագիրը գաղափար արտայայտող բառի սկզբնագիրն է, և նա մի քանի օրինակներով ցոյց է տալիս այս սեմութեան ստուգութիւնը: Հայերէնի մէջ արմատով և իմաստով նման բառերը նոյն տեսակ են հնչում, ինչպէս և նշանագրերը:

Դ. գլխի մէջ հեղինակը պարզում է հատեան արձանագրութիւնների բերականութիւնը, համեմատելով հայերէնի հետ: Այս մասի մէջ ընդարձակ է մանաւանդ բառապննութիւնը: Առանց լեզուաբանական մասը քննութիւններին հետևելու՝ մէջ բերենք մի քանի գիտողութիւններ:

Արձանագրութիւնների մէջ ձ-ի-ի կամ Է-ի-ի=skr բառին՝ ինչպէս հայերէն ծայր և ծառայ բա-

ռերը նման են հնչում, այնպէս էլ նման են արձանագրութիւնների մէջ: Սուր, բարձր, վեղաւանման զլխարկով գլուխը թաղաւոր=ծայր է նշանակում, իսկ աւելի ցած զլխարկով ծառայ: Կապագովիկայի հին դրամների վերայ թաղաւորները պատուանունը dsari—ծայր է, գլուխ. որից պէտք է եզրակացնել, թէ Կապագովիկայում ևս հատերէն—հայերէն էին խօսում:

Արձանագրութիւնների մէջ որդի կամ աղայ բառը որ յաճախ կրկնում է, նշանագրերով s't'r է կարգացում, որ ճիշդ հայերէնն nur բառն է: Կրկնում է նոյն նշանակութիւնն ունեցող մի ուրիշ բառ. s'-x-i=swi, որ հայոց զաւակ բառն է:

Երբեմն արձանագրութիւնների մէջ str-բառը ծառայ պէտք է հասկանալ, և յերաւի հայոց լեզուի մէջ կայ նոյնարմատ urak բառը:

Աստուած կամ թագուհի բառի հետ յաճախ կրկնում են այն նշանները, որ mt'r է կարգացում, և հայոց մայր—matir կամ mater բառն է:

R հնչիւնը արձանագրութիւնների մէջ կարելի է կարգաւ և a-r-o=արու, արական՝ այր, Տիր-այր բառերի արմատն է:

S=ես

a'-i'-s'=այս

Եւ այնպէս բազմաթիւ օրինակներով ցոյց է տալիս, որ հատեան արձանագրութիւնները հայերէն են գրուած և հայերն են նրանց գրողը:

Ե. գլուխը վերաբերում է հատ-հայկական կրօնին՝ հայոց դիցաբանութեամբ հետաքրքրուողներին համար վերին աստիճանի շահեկան մի դրուիս: Գլխաւոր աստուածն է Սանդա—Շանք՝ ուրոտուների աստուածը. նորա կինն է «մեծ մայր» մեծ թագուհին» և երրորդը արեգակի աստուածը: Հատեան կրօնը հեղինակը համեմատում է ասորա-բաբելոնական, իրանական և հայոց դիցաբանութիւնների հետ և այնպիսի նորութիւններ է հաղորդում, որ մենք հեշտ կերպով դրբերից քաղել չենք կարող:

Զ. և վերջին գլխով Ենսէնը հատ-հայկական պատմութիւնն է տալիս. շատ սեղ իրական փաստերի բացահայտութեան պատճառով ստիպուած է հեղինակը ենթագրութիւններ անել. բայց ինչ որ էլ սովորում ենք նորանից, շատ թանգազին է մեզ համար: Կիլիկիայում և Կար-կեսթոսում՝ Եփրատի հովտում, 1400 թ. արդէն Hatio—Հայ թագաւորներ են իշխում. առաջաւոր Ասիայում նոքա պէտք է հաստատուած լինին ոչ ուշ քան 1500 թ.: Բամսէն Բ-ի ժամանակ (1350 թ.) հայոց թագաւորներից մէկը՝ որի բանակի մեծագոյն մասը հատերից է բաղկացած, յիշեալ թագաւորի ախայեանն էր: Արձանագրութիւնների ծագման ժամանակ (ԺԱ.

դարձ հեղինակը ուրիշ աղբյուր է մտանոցոյց անում, որ մենք ձեռքի տակ չունենք) Hama-Hamath քաղաքի հիւսիսային Ասորիքում, թագաւորներ են յիշում Հաա աղբյուր, որոնք Նիւ-հիայի նոյն աղբի թագաւորներից էին ծագել հաւանորէն: 1400 թ. Tarhundarus (Տարխուդարուշ) թագաւորի ժամանակ նոքա հաստատուած էին այդ երկրում: Թ. դարու արձանագրութիւններից երեւում է, որ Նիւհիայի Տաւրոսի և Եփրատի մէջ եղած երկրը, Hate-ն՝ մի քանի պետութիւնների է բաժանուած: Ը. դարու վերջերից մի արձանագրութիւն նոյնն է հաստատում ինչ որ Սարգոնի (Սարգոնը՝ Գ? 722—06)* այսինքն թէ Mutalun իշխում էր Մելիտինէում և Կոմագենում: Սարգոնը նուաճեց Տաւրոսից արեւելք եղած երկրները մինչև Նիւհիայ: Բայց Տաւրոսի արեւմտեան մասը մնացել էր դարձեալ հատերի ձեռքը: 850—800 Տաւրոսի արեւմտեան կողմը մի նշանաւոր թագաւոր է յիշում Yasilikaya անունով: Հաւանորէն 1200 թ. հատեան մի ուրիշ թագաւոր իւր իշխանութիւնը հաստատել էր Զմիռնիայի շրջակայքում:

Երբ Ասորեստանը ընկճուեցաւ Մեդացիների և Բաբելոնացիների զօրութեան առաջ, հատեան թագաւորութիւնը դարձեալ նորոգուեցաւ Նիւհիայի Հաա թագաւորներից մէկի ձեռքով, որ թագաւոր Նիւհիայի և Տաւրոսի է կոչւում: Մի ուրիշ արձանագրութեան մէջ Sy(u)ennesi(s) թագաւորը Հատերի կամ Հատէ երկրի տէր է անունում իրեն, որ իշխում էր Նիւհիայի արեւմտեան, Մելիտինէի հիւսիսային և Կարկեմիսի արեւելեան կողմերը գտնուած երկրների վերայ: Սորանից պէտք է եղբայրացնել, որ Զ. դարում Նիւհիայի թագաւորները իշխում էին և Լիւիանիայի վերայ: Հերոդոտի տեղեկութիւնը, որ Սիւենեսին՝ Բաբելոնի թագաւորի հետ միջնորդ է դառնում Լիւիացոյց Alyates և Մեդացոյց Նիւքարէս թագաւորների մէջ, հաւանալի է դառնում, որովհետեւ ինքն էլ Փոքր-Ասիայի գերիշխաններից մէկն էր: Կարկեմիսի մօտ եղած նշանաւոր պատերազմը, երբ Նաբուգոդոնոսոր յաղթեց Եզրիպատի նկատ թագաւորին (605 թ.), աւելի լաւ է լուսաբանում: Նաբուգոդոնոսոր Կարկեմիսի և Նիւհիայի տիրոջ, իւր դաշնակից Սիւենեզիսին՝ օգնութեան էր եկել:

Արձանագրութիւնների պատմութիւնը խզ-

ւում է Զ. դարու կիսում, այն ժամանակ, երբ յոյները ծանոթանում են Նիւհիայի հետ: Յայտնի է թէ Նիւհիայի ընտելութիւնը ինչ չափով այդ ժամանակ հատերից էր բաղկացած: Հատերի պատմութեան շարունակութիւնը Հայոց պատմութիւնն է, երբ նորա հաստատուած են ներկայ Հայաստանում: Գուցէ Հայոց գաղթը իրենց ընկի երկրից կապ ունենայ Նիւքարէսի արշաւանքի հետ, որ 668—629 թ. եղաւ: Հերոդոտի տեղեկով Հայերը եկել են Փոքր-Ասիայից, ներկայ Գիւսիսայիններից ոմանք էլ ցեղակցութիւն են դրանում Փոքր-Ասիայից և Հայոց լեզուների մէջ: Թէև Խնոնը հակառակ է վերջին կարծեաց, Հընդ-Երոպական լեզուների ընդհանուր նմանութեամբ բացատրելով մի քանի բառերի մէջ նկատուած առ ընչու թիւնը, քանի որ Փոքր-Ասիայից լեզուի մասին շատ քիչ նիւթ է հասած գիտութեան, բայց հաւանաւոր է համարում այդ տեղեկութիւնը, միայն այլ կերպ բացատրելով: Հատերի իշխանութիւնը տաւրածուած էր և Փոքր-Ասիայի վերայ. գուցէ նոքա այնտեղ հաստատուած էին մեծ բազմութեամբ, որ Նիւքարէսի արշաւանքներից միում Նախ փոքր Հայք և ապա մեծ Հայք են մտնում: Հատեան արձանագրութիւնների մէջ յիշում է և մի ուրիշ աղբ, որ Խնոնը Լիւիացիք և Լիւիսիոնացիք է կարգում: Նա կարծում է, որ այդ աղբը Hate երկրի նախկին ընտելիներն են, որոնց նուաճեցին Հատերը, երբ հիւսիս-արեւելքից կամ արեւմտեքից այդ երկիրը մտան: Հատերի նախահայրերն էր և գաղթի ճանապարհը որոշ չէ. կարող էր և արեւմուտքից լինել: Սորաբանի յիշատակութեամբ Արմենիոն քաղաք կար Թեսաղիայում, որ երբեմն էլ Օրմենիոն—Օրմենիոն է կոչւում: Իսկ Օրմենիոն օրոք յիշում է Բիւթինիայի արեւելեան կողմը՝ Արմենիոն նաւահանգիստ յիշում է Սորաբան Սինոպի մօտ: Մի ուրիշ Արմենիոն օրոք յիշում է փոքր Հայքում: Ալիւս գետի ափերընքում: Այս կետերը կարող են փաստեր համարուել հայոց գաղթի ճանապարհը որոշելու համար:

Հատերը հաստատուելով իրենց նոր հայրենիքում ենթարկւում են ընկիների քաղաքակրթութեան աղդեցութեան. դորանով է բացատրւում նա հաա թագաւորների մի քանի անունների ոչ հատեան ծագումը, Հայոց նախնեաց լեզուի մէջ նա մի ուրիշ լեզուի խառնուրդ է նկատում, այսինքն Hate երկրի նախկին ընտելիների լեզուն, և դորանով է բացատրւում, որ ներկայ հայոց լեզուն Հընդ-Երոպական լեզուների ընտանիքի մէջ այնպիսի բացառիկ տեղ է զուճում:

Այսպիսով հեղինակը հայոց ծագման մի նոր պատմութիւն է տալիս, թէև կցկատւել, բայց ինչպէս ասում է նա՝ գոնէ Թ. դարից հաստատ

* Shu Kautsch-ի հին հնդկական քաղ. պատմական իրողութիւնների ժամանակագրական դասաւորութիւնը, եր. 123. Ս. գրքի մէջ եւ. 1. յիշուած քաղաւորն է: Կարկեմիսի Հաշանի քաղաւորութիւնը հուանից 717 թ. եր. 124.

կարելի է տեսլ որ Փոքր-Ասիայում և հիւսիսային Ասորիքում ապրել է քաղաքակրթութիւն մի ժողովուրդի որ առաջին անգամ դուրս ել և դործադրել է ասորա-փոքրասիական պատկերապիւրը։ Հրեայ-եռնպական ազգերի յիշատակի մէջ ամենաինքնիշխանը հայերն են մնացած։ Արձանապրութիւնների հիման վերայ՝ կարելի է նախնի Հայոց պատմութեան ամենաքիչը 500 տարուայ շրջան բացատրել, եթէ չստենք հազար՝ մի պատմութիւն, որ Հայոց ուրիշ ազգերի վերայ ունեցած փառաւոր իշխանութեան նկարագրութիւնն է ապրի։ Հեղինակը գրքի վերջում այն յոյսն է յայտնում, թէ կարճ ժամանակից յետոյ՝ նախնի հայոց պատմութիւնը նոյնպէս կըստաբանուի, ինչպէս Ասորեստանեայց, Բաբելոնի և Եգիպտոսի պատմութիւնները։

Դ. Վ. Յովսէփիան.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻՔ

Քիմիկոս Ժորժի արդեսական օլը. — Ֆրանսիական թերթերն իրեն հաւատարմ լուր հաղորդում են, որ Քիմիկոս Ժորժը փակ բնակարաններն օդի թարմութիւնը վերականգնելու նոր միջոց է գտել և եթէ հարկը պահանջելու լինի, կարող է միշտ էլ, ոչ թէ ըստ սովորականին դուռ ու լուսամուտ բանալով, այլ իւր հնարած քիմիական առանձին նիւթի օգնութեամբ վերադարձնել օդին թթւածնի անհրաժեշտ քանակութիւնը և հեռացնել նրա միջոց անխառն ու զանազան գոլորշիները։

Իւլաբորգը այս նոր գիւտի տուրի ներկայացրել է Պարիզի բժշկական ձեմարանի վարչութեան ժողովին հետեւեալ ղեկուցումը. «Յայտնի է որ մեր ներշնչած օդը բաղկացած է 790/0 բորականից և 210/0 թթւածնից։ Մարդ շնչառութեամբ կլանելով օդի թթւածնը և փոխարէնը անխառն և ուրիշ գոլորշիներ արտաշնչելով, այն աստիճան լիցայնում ու ծանրացում է որնեաների օդը, որ այլևս անասնելի է դառնում այնտեղ ապրելը։ Քիմիկոս Ժորժը, երբ ուսումնասիրում էր այդ կարճը ինքիւրը, առանձին ուշադրութիւն դարձրեց հետեւեալ հանգամանքների վրայ, թէ սրտի օք ապականուած օդի բորականի յարաբերական քանակութիւնը նոյնն է մնում և թէ հնարաւորութիւն կայ որեւիցէ միջոցով հեռացնել անխառն ու մարմնի արտադրուած գոլորշիները, Երկար ժամանակի փորձերից յետոյ Ժորժը վերջապէս այն եզրակա-

ցութեան հասաւ, որ օդի 790/0 բորականից լիովին մնում է և թէ նրա թարմութեան համար անհրաժեշտ է միմիայն վերականգնել պակասորդ թթւածնը։ Եւ նա գտաւ այն հնարը, որի շնորհիւ կատարելապէս լուծւում է ինքիւրը, այսինքն ապականուած օդը Ժորժի քիմիական նիւթով ամենամեծ ճշգրտութեամբ յետ է ստանում վատնուած թթւածնը։ Այդ նիւթը շփուելով միայն օդի հետ՝ վերանորոգում է այն ու դարձնում նրան իր կորցրած բնական յատկութիւնները։ Ժորժն առ այժմ չի ուզում իր գիւտի դադարէրը յայտնել, աչքի առաջ ունենալով թէ ինչ դեր կարող է խաղալ այն Ֆրանսիայի պաշտպանութեան գործում, որովհետեւ այս նոր եղանակով կարելի է ամենայն հեշտութեամբ ջրի տակից լողացող նաւերի փակ օդը նորոգել։ Անցեալ տարի ծովային վարչութեան մէջ, հրամանատար Բենարի կարգադրութեամբ, փորձեր կատարուեցան, որոնց հետեւանքն հրաշալի էր։ Այդ քիմիական նիւթից 4 հազարադրամ (95/4 դր) բաւական է, որ մի չափահաս մարդ կարողանայ 24 ժամ ապրել այնպիսի փակ խոցի մէջ, որն ոչ մի անցք չունենայ օդի փոփոխութեան համար։ Այսպիսով ուրեմն հնարաւորութիւն է ստացւում օդ մատակարարելու ջրաօդաներէն հանք-փորոցներէն և կամ առհասարակ այն մարդկանց, որոնք այնպիսի միջավայրերում են աշխատում, որ օդափոխութեան միջոցներ չկան։

Տպագրութիւն առանց տպագրական մրի. — Անգղիական լրագրները շատ են գրում մի ուրիշ նոր գիւտի մասին, որն անշուշտ մեծ դարի կտայ տպագրութեան։ Պարոն Վրէնը, այդ նոր գիւտի հեղինակը, շատ ժամանակ չէ, ինչ փորձեր արու և ցոյց տուեց, որ կարելի է, առանց տպագրական մրի, ելեքտրականութեան միջոցաւ գրքեր տպագրել։ Այդ փորձերը կատարուեցան Անգլիայի Վրոյդոն քաղաքում բազմաթիւ հանգիստաւաններն ներկայութեամբ։ Պարոն Վրէնն ինքն անձամբ ցոյց էր տալիս իր հնարած գործիքները, իսկ նրա կատարած փորձերն իրօք հիացրին ներկայ գրանուողներին։ Տպագրութեան համար գործադրուող թուղթը նախօրօք ենթարկում է քիմիական նիւթերի ազդեցութեան, իսկ երբ մամուլի տալին է գրւում և հպւում է շարուած գրերին, իսկոյն ելեքտրական հոսանքին է հանգիստում։ Վերջինս վերլուծում է քիմիական նիւթերը և իբրեւ դրա հետեւանք ստացւում է շատ պայծառ, ու գոյնի անշնչելի ակալ։ Թէև տպագրութեան այս նոր եղանակը դեռ ևս կատարելութեան կարօտ է, սակայն այժմ արդէն գործադրւում է և շարունակ նորանով փորձեր են կատարւում։

Մարդու մարմնի պարունակած սկզբնական նիւթերը։

—Մի գերմանացի գիտնական, որ վաղուց է վեր առաժմանախնամ է առողջ մարդկանց մարմնի ընտելութեան հաղմութիւնը, որոշել է որ նորա տարրական մասերը համապատասխան են իրենց քանակական չափով 1200 ձուկ ուղիտակուցին ու գեղնուցին: Եթէ կարելի լինէր նրան գաղափար դրութիւն տալ, այն ժամանակ կոտանայինք 98 խորանարդ մէտր գանաղան գաղեր և այնքան ջրածին, որով հնարաւոր կլինէր լցնել 70 հազար րոպրամ (մօտ 4 մ. 11 դր.) ծանրութիւն բարձրացնող մի օգտաւարիկ: Մարդու մարմինը, երբ կանոնաւոր վիճակի մէջ է գտնուում, պարունակում է իր մէջ այնքան երկաթ, որից կէսը կլինի 7 մեծ մեխ շինել, այնքան ճարպ, որից կարելի կլինի 6½ հազարաբարմ (15 դր.) մօմ թափել, այնքան ածխածին, որից կարելի կլինի 65 հատ հատա մատիտ պատրաստել, և այնքան լուսակիր, որի մէջ 820,000 լուցիկ դուլա կարելի կլինի թաթախել: Սոցա վերայ պէտք է աւելացնել 20 թէյի գդալ գործածական աղ, 50 սովորական կտոր շաքար և 42 լիտր (3½ վեզոյ) ջուր:

Միևեւ 100 տարի ապրելու հնարք. — Արուեստան վերջը, կեանքը կարճ՝ ասում է լատինական առածը, և ահա գիտնականները շատերն աշխատում են դանել այն արուեստը, որով կարելի լինի մարդուս կեանքը հնար եղածին չափ երկարացնել: Այսպէս, անգղիացի բժիշկ Ջեմս-Մայքլն առաջարկում է հետեւեալ բոլորովին պարզ խորհուրդները, որոնք, նրա համոզմունքով՝ կարող են միջոց տալ մինչև հարիւր տարի ապրելու: — Ա. 8 ժամ քնել, Բ. աջ կողքի վրայ պառկել, Գ. գիշերները ննջարանի դռներն ու լուսամուտները բաց թողնել, Դ. ոտները սրբելու համար ննջարանի դռներն առաջ գորգեր փռել, Ե. առաւօտները շատ սառը ջրում չլողանալ (առ նուազը ջրի տաքութեան աստիճանը համապատասխան պիտի լինի սենեակի օդի բարեխառնութեան), Զ. մահճակալը պատին կից չդնել, Է. նախաճաշից առաջ թեթեւ մարմնամարզութիւն անել, Ը. սրբան կարելի է քիչ միտ գործ ածել և հոգ տանել, որ լաւ եփուած լինի, Թ. կաթ չխմել, Ժ. կերակուրներ պատրաստել ապրիլ շատ ճարպ բանեցնել, որովհետև ճարպը գանաղան հիւսնդութիւններից ազատ է պահում մարմինը, ԺԱ. զգուշանալ թունաւոր նիւթերից, որոնք կարող են մարմնի կազմութեան քայքայել, ԺԲ. մաքուր օդում օրական մի քանի անգամ մարմնամարզութիւն անել, ԺԳ. սենեակում ոչ մի կենդանի չպահել, ԺԴ. եթէ հնարաւոր է գիւղում բնակուել, ԺԵ. միայն ջուր խմել և պաշտպանուել խոնաւութիւնից, ԺԶ. փոխտեղը զբաղմունքները, ԺԷ. ժամանակ առ ժամանակ

հանգիստ առնել, ԺԸ. սահմանափակել փողոսերու թիւերը և ԺԹ. ընտելութեան հաստատութիւնը պահպանել:

Ռօս արքան. — Մօտ օրերս Լոնդոն է գնացել մի թագաւոր, որի շքախումբը կազմում է ընդամենը մի սենեկապետ, Դա Նորին արքայական մեծութիւն Գէորգ Յիւնիէօ Ռօսն է, Անգղիայի հովանաւորութեան տակ գտնուող Կոկոսի կղզիների գահակալը և Նոտալ փոքրիկ կղզու նահապետապետը: Այդ կղզիները ճաւայից 938 վերստ հարաւ են ընկնում:

Ռօս արքան աղղով շտաւանքացի է և մի ժամանակ Գլազգովի համալսարանում ուսանող էր:

Ծերունի ծովագնաց Ռօսը, այս համեստ թագաւորի պապը, գաւա Կոկոսի 18 կղզիները և իբրեւ լիազօր տէր սկսեց կառավարել: Անգղիան այն ժամանակ առանձին նշանակութիւն չուուա այդ կղզիներին և ծերունի Ռօսի ու նրա որդու իրաւասութեան թողեց: Բայց 1840 թուին յանկարծ կարգադրուեցաւ, որ այդ կղզիներից մէկը Նոտալ կոչուի, Անգղիայի գերշտիկը ծածանի այգաեղ և թէ կղզիները կառավարութիւնը Անգղիայի կողմից Ռօսին ու նրա ժառանգին յանձնուի, Ներկայ միապետը 58 տարեկան է և գահ է բարձրացել 1864 թուին, հօր մահուանից յետոյ: Այժմ 2ամբերէքնը նրան Լոնդոն է հրաւիրել և մտադիր է հարկաւոր միջոցներ ձեռք առնել, որպէս զի ապահով վիճակի մէջ դնէ նրա թագաւորութիւնը: Մամուլի ներկայացուցչներն Ռօսը պատմել է, որ իւր հարաւանները խիտ աչքի են ընկնում իրանց խաղող ընտելութեամբ, և իբրեւ ապացոյց յիշել է, որ վերջին 16 տարուայ ընթացքում ոչ մի չարագործութիւն չի կատարուել այնտեղ: Կոկոսի կղզիների ընտելները երկրագործութեամբ են պարապում, բարեբախտ վիճակի մէջ են և կարեք չեն զգում դրանց որ և է բան ընդունելու:

Չարհասակի քարեարներ. — Լոնդոնի Պատինդաւան կոչուած երկաթուղու կայարանում ճանապարհորդները յաճախ պատահում են վերդաւեան ցեղին պատկանող մի շան, որը շարունակ հետեւում է այս ու այն լաւ հագնուած ուղևորին և սկսում է այնքան փաղաքել ու քծնել նրան, մինչև ստանում է իր խնդրած մի քանի կապէկն ու տանում մօտակայ գանձանալին է ձգում: Տիմը, այսպէս են անուանում այդ նորեկ մուրացիանին, երկաթուղու կայարանի կառավարչին է պատկանում: Տիմի այդ միջոցով ժողոված փողը բաժանում են երկաթուղու թշուառացած ծառայողներին որոնց այրենք:

Մի ուրիշ կայարանի կառավարիչ ունի էլի

մի այդպիսի շուն, ժաղ անունով, որը Տիմի ար-
ժանատի ակտիվները կարող է համարուել: Ե՛րբ
և ի՛նչ եղանակ ուղում է լինի, ժաղին միշտ
երկաթուղու կայարանում կարելի է տեսնել:
Նրա խնամքի տակ են գտնուում հարու—արե—
մըտեան երկաթուղու գծի ստորին կարգի պաշ-
տոնեաների բոլոր որբերն ու այրիները: Վերջերս
ժաղը հակառակ իր ցանկութեան, ստիպում
էր երկարատե հանգիստ վայելելու: Հոկտեմբերին
նրան Զէրսէյ ուղարկեցին, որպէս զի այնտեղի
վարակում հիւանդների համար ժողովարարու-
թիւն անէ: Եւ երբ Լոնդոն վերադարձաւ, երեք
ամսուայ կարանտինի ենթարկեցին, որ չլինի թէ
վարակէ մարդկանց:

Սակայն չորքոտանի մուրացիկներին թագա-
ւոր պէտք է ճանաչել «Լէօ» անունով շանը,
որ «Սէն-Բերնարդէն» ցեղին է պատկանում և
ընտիր ծաղումն ունի: 1892 թուից սկսած այս
խնամաւոր կենդանին Կորի քաղաքի հիւանդանո-
ցի որբերի ու այրիների օգտին է ծառայում:
Լէօն իւր անխոնջ աշխատութեամբ այս ժամանա-
կամիջոցում կարողացել է 50 000 մարկ (25,000
ռուբ.) ժողովել: Նա սովորաբար իր ժողոված
փողերը միենայն դանձարանն է տանում և երբեք
չի պատահել, որ սխալուի: Նրա ներկայացրած
փողերի համար ասանձին հաշուեմատեան է պահ-
ւում: Այդ շան ժողոված փողերի հաշուն հի-
ւանդանոցում երկու ձրի մահճակալ է դրուած և
դեռ էլի կգրուի:

Լոնդոնի հիւսիսային արուարձաններից մէ-
կի հիւանդանոցում երեխաների համար մի ձրի
մահճակալ գնելու կարիք զգացուեցաւ. բայց
զրա համար 14,000 մարկ ծախս էր հարկաւոր:
Եւ ահա այդ փողը ձեռք բերելու պարտաւո-
րութիւնը դրին «Շնագլխի» անունով մի թաւա-
մազ շան վերայ: Այդպիսի նպատակների համար
նա արդէն շատ անգամ է խոշոր դամարներ
հաւաքել: Եւ որովհետեւ կամաց կամաց նրա
գործունէութեան ասպարէզը շատ ընդարձակ-
ուեցաւ և մենակ չէր կարող ամէն տեղ հասնել,
զրա համար նրան օգնական առին «Միկադօ»
անունով մի ուրիշ շան, որ մի մանկական պա-
րահանդիսի ժամանակ ժողովեց 60 մարկ:

Ու շագրու թեան արժանի է և «Շարտ» անու-
նով շանը, որն երկու տարուայ մէջ դանադան
բարեգործական երեկոյթների ու հանդէսների
ժամանակ հաւաքել է 25,166 տարբեր դնի փո-
ղեր, որ սաացել է իր մատուցած ծառայու-
թեան համար և հետզհետէ դեղել է մի ասանձին
տիկ մէջ:

Եօրիկ այդպիսի գործով պարապող շներէց
մէկը «Կենսիգամն Գուկը» ժողովարարութեան
էր գնում պարի շոր հագած և ներկայացումն

էր տալիս ու պարում «սերպանտին» տառած
պարը: Այդպիսով նա կարողացաւ շատ կարճ
ժամանակում մի հիւանդանոցի համար 2000
մարկ հաւաքել: Անցեալ տարի վերոյիշեալ մու-
րացիան շներ խմբին աւելացան էլի երկու չոր-
քոտանի բարերարներ. Փոլիստոնում—«Եօկ» ա-
նունով շանը, որը, չնայելով իւր կարճատե
գործունէութեան, հայրենի քաղաքի հիւանդա-
նոցի օգտին հաւաքել է 1620 մարկ, և «Լուլու» ն:

Այսպէս ուրեմն այս հաւատարիմ ու խե-
լօք կենդանիները իրենց բոլոր ու ժերը մարդու
ծառայութեան են նուիրում, և զարմանելին այն
է, որ ամբողջ Անգղիայում միայն մի շուն կայ,
որն իր նմանների համար է աշխատում: «Պատ-
է կոչում այդ անձնուէր անասունը և իր ժողո-
ված բոլոր փողերը «կենդանիների տպահալու-
թեան» նուիրում թաղաւորական ընկերութեան
դանձարանն է տանում:

Մ. Հ.



ՅԱՆՆԱԿՈՒՄ ԱՐԱՐԱՅԻ 1899 թ. ՄԱՐՏ և ԱՊՐԷԼ

ՄԻԻԹԱՐ ՍԱՍՆԵՅԻ

12607-1337

(ԿԵՐՄԱՆԵՅԻ)

ՄԻԻԹԱՐ Սասնեյին ԺԴ. դարի լու-
սաւոր աստղերից չէ, բայց իւրովսանն աշխա-
տել է մեր եկեղեցու պայծառութեան հա-
մար՝ զրական երկերով և վարժապետական գոր-
ծունէութեամբ: Որքան և աննշան լինին նո-
րա գրական երկերը, որքան և համեստ լինի
նորա վարդապետական և վարժապետական
գործունէութիւնը, հարկ ենք համարում մի
քանի խօսքով տեղեկութիւն տալ նորա ան-
ձի և գործունէութեան մասին: Համոզուած
լինելով, որ ի զուր չեն նոյն իսկ ամենաչնչին
տեղեկութիւնները, որ մեր անցեալ պատմու-
թեան կամ մասնագրութեան հետ որ և է
աննշան լինին ունին: Իսկ Միթիթար Սասնե-
յին իւր անցեալով, իւր գործունէութեամբ մի
օղակ է Միթիթայ վանքի և ընդհանրապէս

ԺԴ. դարու վարդապետարանների պատմութեան համար: ԺԴ. դարու Հայոց հոգևոր և քաղաքակրթական կեանքը, թէև համեստ, աղօտ իւր լուսաւորութեամբ, ամփոփուած է ամբողջապէս մի քանի վանքերի մէջ, որոնցից մէկն է Մեծօփայ վանքը: Մխիթար Սասնեցին այս վանքի վարժապետներից մէկն է, որ ժամանակակիցներից կոչուել է «աստուածաշնորհ և բանիբուն վարդապետ», «քաջ հռետոր Հայոց», «տիեզերալոյս վարդապետ»: Ի հարկ է շատ մեծահնչիւն են այս բառերը մի անձի վերաբերութեամբ, որ շատ քիչ է յայտնի մեր եկեղեցու և մատենադրութեան պատմութեան մէջ, բայց ամէն մի գաղափար և աստղուած պարտաւոր ենք իւր ժամանակի համեմատ չափել և հասկանալ: Երկու ժամանակակից և՛ ականատես անձինք՝ Մկրտիչ և Դանիէլ Մեծօփեցիները, մեծ գովասանքով են խօսում իրենց վարդապետի կեանքի և գիտութեան մասին: Մկրտիչ արեղան գրել է իւր վարժապետի համառօտ կենսագրութիւնը՝ Պատմութիւն հաւատարմի եւ համաճօտ Մխիթար վարդապետի վերնագրով, որ մենք հրատարակում ենք կցելով այս յօդուածին՝* իսկ Դանիէլ մի ներքող ունի նուիրած նորա յիշատակին, որ գրուած է Եայմաւուրքի մէջ փետր՝ ժա-ին. «Եայսմ աւուր յիշատակ սուրբ հօրն մերոյ վարդապետին Մխիթարայ, զորոյ զհանգէս ճշնութեանն զմտաւածեալ ումեմ վարդապետի Դանիէլ անուն և ասացեալ բանս գովեստի վասն սրբասեալ վարուց ատաքինութեան գովելի առն Աստուծոյ Մխիթարայ վարդապետի»: Այս վերնագիրը հաւանօրէն հանուած է նոյն իսկ ներքողից, որի վերջում յիշուած է, թէ գրողը Դանիէլն է և սրբագրողը Գրիգոր վարդապետը (Խլաթեցին?): Յիշեալ աղբիւրներից զատ մենք օգտուում ենք նաև Մխիթարի իւր մասին տուած տեղեկութիւններից և նորա ԺԵ. ճառերից՝* բաղկացած ժողովա-

ծուի հնագոյն օրինակի յիշատակարանից, զեռ ևս նորա կենդանութեան ժամանակ գրուած:

Մխիթար յայտնի է Սասնեցի, Կերմանեցի և Բանահիւս մականուններով: Սասնեցի կոչուած է նա այն պատճառով, որովհետև իսկապէս էր նա ի գաւառէն Սասնոյ: Հօր մահուանից յետոյ, մօր և քրոջ հետ տեղափոխուած է «յերկիրն Ապահոնեաց ի գիւղն, որ կոչի Կերմանց», ուստի երբեմն Սասնեցի և երբեմն Կերմանեցի է կոչուում: Ժամանակակիցների մէջ յայտնի էր Մխիթար նաև Բանահիւս մականունով, ինչպէս երևում է նորա մի քանի ճառերի և յիշատակարանի վերնագրից: Ինքն էլ իրեն անուանում է «կրտսեր վարժապետաց և յետին բանահիւսաց»:

Մխիթարի ծննդեան ճիշդ տարին մեզ յայտնի չէ. բայց կարող ենք մօտաւորապէս որոշել նորա ծննդեան ժամանակը, հիմնուելով ուրիշ ժամանակագրական տեղեկութիւնների վերայ: Մկրտիչ արեղայի պատմական յիշատակարանի համաձայն՝ Մխիթար շատ երիտասարդ հասակում երբ «գեռ ևս մօրուք ոչ ևս էին բուսեալ յերեսս նորա զնում է, Գլաձոր՝ նշանաւ որ Եերսէս Մշեցու մօտ ուսանելու: Երեք տարի նորան աշակերտելուց յետոյ՝ մեռնում է Եերսէս և յաջորդում է Եսայիաս: Հայր Ալիշանի՝* հաւաքած տեղեկութիւնների համեմատ՝ Եերսէս վախճանուել է 1284 թ. ուրեմն Մխիթար նորան աշակերտել է 1281 թուից: Աչքի առաջ ունենալով կենսագրի վերոյիշեալ խօսքը Մխիթարի հասակի մասին, թէ գեռ ևս մօրուք ոչ ևս էին բուսեալ յերեսս նորա», պէտք է ենթադրել, թէ նա Գլաձոր գալիս՝ եղել է առ առաւելն 20 տարեկան, որով և ծննդեան տարին մօտաւորապէս 1260 թ կլինի:

Մկրտիչ արեղայի ասելով՝ նա բարեպաշտ ծնողաց զաւակ էր, այն ինչ Դանիէլ նորան

Մնացած ճառերից իւրաքանչիւրը առանձին վերնագիր ունի և ընդանդակութեամբն ամբողջութիւն է կազմում:

*Սխառն էր 131.

* Արտագրուած է Մայր ցուցակի № 933 մասագրից, որում էր նորա ԺԵ. ճառերի ժողովածուի սկզբում:

* Առաջինն սխառն է այս վերնագրով.

Առաջեալ Մխիթարայ վարդապետի քի զմէն է պատճառ մաղբերութեան քանիև Աստուծոյ օրհնութիւն:

համարում է որդի առն ամբարշտի անասնամիտ և գաղանարարի արիւնահեղի»։ Հօր մահուանից յետոյ իւր մօր և քրոջ հետ տեղափոխուել է Ապահոնեայ Կերմանից գիւղը։ Տասը տարեկան հասակում զրկուելով ծնողներից, որդեգրուել է իւր ազգական Անդրէաս կրօնաւորից, որի մօտ և գիր ու գարուելին է ուսեր։ Մխիթար դեռ ևս մանկութեան օրերից Վարի յոյժ մտադիւրութեամբ և յօժարութեամբ ընթեռնոյր զսուրբ գիրս և մինչդեռ անկատար գործ ի հասակ մարմնոյ ժամանէ յիմաստ գիտութեան։ Քաջբերունեայ Խաչատուր եպիսկոպոսը, որի անունը յիշում է և Թովմա Մեծօփեցին, չնայելով նորա պատանեկութեան, քահանայ է ձեռնադրում հայեցեալ ընդ նորա ամենաշնորհ յաջողութիւնն։ Բայց Մխիթար չէ բաւականանում իւր ստացած կրթութեամբ, նա կամենում է աւելի ևս կատարելագործուել սատուածային գիտութիւնների մէջ։ «Եռայր հոգի նորա ինմա և խնդրէր ուսուցիչ և վարդապետ զի վարժեցի նոքօք»։ Ինչպէս հայրդրում է Մկրտիչ իւր վարդապետի տուած տեղեկութեան համաձայն, բայց Քաջբերունեայ երկրում այդ ժամանակ վարդապետ չկար։ Նա յորդորում իւր Ստեփաննոս և Յովհաննէս ուսումնակիցներից, Այրարատեան գաւառի վերայով՝ ս. Էջմիածնում իւր ուխտը կատարելուց յետոյ՝ անցնում է Վայոց Ձորի Գլաձոր կոչուած վանքը, «գերակատար» և «սուրբ վարդապետ» Ներսիսի մօտ ուսանելու։ Մեղ համար շատ թանկագին, պատմական նշանակութիւն ունին ձեռագրի այն խօսքերը, որ վերաբերում են ս. Էջմիածնին։ Չնայելով հայրապետական աթոռ Կիլիկիա է փոխադրուած, բայց Հայաստանեայց եկեղեցու ԺԳ. գարու հաւատարիմ վանականների համար ս. Էջմիածինը դարձեալ համարւում է մայր հաւատոյ և զուխ ամենայն եկեղեցեայ Հայկազանց, յորում էջ Որդին Միածին և սկի ուռածին բախեայ զսանգարամետս անդնդոյ։ Մի ուրիշ կողմից ևս մեղ համար արժէք ունի այս տեղեկութիւնը Էջմիածնի պատմութեան համար. ԺԳ. գարու վերջին քառօրդին Էջմիածինը որքան և անշուք և խեղճ վիճակում, բայց բոլորովին ա-

մայի չէր ինչպէս Մխիթարի և ապա 20 տարի յետոյ՝ Ստեփաննոս Օրբէլեանի ուխտագր. նացութիւնից մականերել կարելի է։

Մխիթար Գլաձոր է հասնում 1281 թ., ինչպէս ցոյց տուինք առաջ։ Այս վանքը, որ Մխիթարի խօսքերի համաձայն՝ շինուած էր յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի ԺԳ. գարի վերջերից սկսած, մանաւանդ ԺԳ. գարում Հայոց դիտութեան կեդրոններից մէկն էր Ներսիսի և նորա յաջորդ Նսայի Նչեցու վարժապետութեան ժամանակ։ Ժամանակակիցներից մէկը «Երկրորդ Աթէնք», մէկ ուրիշը՝ «մայրաքաղաք ամենայն իմաստից», մի երրորդը «համալսարան» է կոչում այս վարդապետականը։ Արդարեւ այս երկու վարդապետի աշակերտներն են ԺԳ. գարու Հայոց նշանաւորագոյն վարդապետները՝ Յովհան Որոտնեցի, Մխիթար Սասնեցի, Յովհաննէս Արճիշեցի, Յովհաննէս Նրզնկացի և ուրիշ շատերը։ Գլաձորն էլ եղել Ունիթոսների ախոյեանների առաջին որդանը։ Այդ վանքը դառնում է Պաշտօնաւոր զիւղի հիւսիսարեւելեան կողմը մի ձորագոգի մէջ, Քիւլապինա կոչուած զոմանոցից փքը ինչ դէպի արեւելք։ Հրաշալի է այն ձորակը, որ այս գոմանոցից գէպի Գլաձորի աւերակներն է ձգւում։ Ծաղկաւէտ ձորի հարաւային լեռան լանջերը պուրակներով են ծածկուած. ստունորակ աղբիւրները բոխում են երկու կողմից և մի կարկաչահաս վճիռ առուակ կազմում լի կարմրախայտներով։ Նոյն իսկ Գլաձորի թերակղզու հարաւային և հիւսիսային կողերից աղբիւրներ են բոխում ուստի և երբեմն Աղբերց վանք ևս կոչուել է։—Անցեալ ամառ Ճեմարանի լսարանական մի խումբ ուսանողներով այցելեցինք Գլաձորի աւերակները. իզուր էր որոնել նոյն իսկ Ներսէս և Նսայի մեծ վարժապետների դամբարանների հետքն անգամ։

Մխիթար երեք տարի ուսանում է Ներսիսի մօտ, այս ժամանակի ընթացքում նորան ընկերացել էին Ստեփաննոս և Յովհաննէս ուսումնակիցները։ Վերջինս Մխիթարի հետ աշակերտում է երկար տարիներ և Նսայի Նչեցուն, որ 1284 թ. Ներսիսի մահուանից յետոյ նորա տեղն էր բռնել։ Մխիթարին նուիրած ներբողի հեղինակը՝ Դանիէլ, միայն

Ներսիսի աշակերտ է համարում նորան և ուսումնականը Շապի Նչեցուն. Ներսիսի մահուանից յետոյ՝ իբր թէ հայրենիք է գարձել: «Եւ յետ վախճանի մեծ վարդապետին Ներսիսի եկեալ սուրբ վարդապետն Մխիթար՝ բընակեցաւ ի վանս Կերմանից և ապա գնաց ի վանս Մեծօփայ» պատմում է նա: Սակայն ճիշդ չէ այս տեղեկութիւնը, որովհետեւ ամենաստույգ աղբիւրներից զիտենք, որ նա Ներսիսի մահուանից յետոյ՝ երկար տարիներ աշակերտում է իւր ժամանակի ամենանշանաւոր ուսուցիչ՝ Շապի Նչեցուն, որ Ներսիսի աշակերտն էր, բայց իւր փառքով գերազանցեց վարժապետին: Այս մասին տեղեկանում ենք ոչ միայն Մխիթարի աշակերտ Մկրտիչ արեղայի ստուգապատում կենսագրութիւնից, այլ նոյն իսկ Մխիթարից: Նա իւր ծառերից մէկի մէջ * հետեւեալն է պատմում Գլաձորի կեանքից. «Ես ուրան յայնոսիկ՝ յորս էաք առ վարդապետին մերոյ ընտրելոյ յուսումն հագեւորական աստուածաշունչ մատենից, որոյ անուն Շապիաս առձայնիւր: Եւ յաւուր միում ընդ եղբոր միում հաւատարմի և ուսումնակցի՝ անուն Թովհանէս կոչեցելոյ՝ այսպիսի ինչորի եղև ի միջի երկուցս առ մարմնաւոր սեղանին նստելով՝ վասն խառնման ջրոյ ի բաժակն տէրունական: Քանզի ասէր նա թէ, որք արկանեն ջուր ի բաժակ արեան ծեառն, եթէ յԱսորոց և թէ յայլոց ազգաց իցեն, ընդ բամբասանօք են այնպիսիքն և այն նոցա ի մեզս համարեալ, իսկ ես հակառակէի ընդդէմ՝ գնելով նմա, եթէ աւանդութիւն է նոցա այն, ըստ նախնեացն սովորութեան, զոր առեալ ունին, և ոչ են ընդ բամբասանօք մեղանաց: Այլ թէ մեք խոնարհիմք ի կրօնս նոցա, ջուր արկանել ի բաժակ արեան ծեառն, ընդ բամբասանօք եմք այնուհետև և ընդ մեղադրանօք, զի ոչ է ըստ աւանդից սրբոց հարցն մերոց, զոր առեալ ունիմք առ ի նոցանէ: Ապա Մխիթար տեսեան մէջ իմանում է, որ ճշմարտութիւնը իւր ուսումնակցի կողմն է, և բաժակի մէջ ջուր չպէտք է խառնել: Այս դէպքը չեղև յառաջ քան զամս երե-

սուն, այսինքն զրելուց 30 տարի առաջ. իսկ արդ, Մխիթարի յիշատակարանի համաձայն՝ որ նա գրել է իւր ժողովածուի վերջում, այս մատեանը գրւած է 22=1321 թ: Ուրեմն և 1291 թ նա իւր Թովհանէս ուսումնակցի հետ դեռ ևս Գլաձորումն էր և ուսանում էր առ ռոս Շապիայ Նչեցու:

Մէջ բերւած հատուածը մի ուրիշ ինչորի համար ևս նշանակութիւն ունի: Ո՞վ է Մխիթարի Թովհանէս անունով ուսումնակցը, որին յիշում է և իւր յիշատակարանի մէջ՝ յայտնելով, թէ գրել է «գործակցութեամբ ընտրեալ և սրբազան Թահանու բարունաց և մերում հարազատի հոգևոր եղբոր»: Այս Թովհանէսը Արժիշեցին է, որ հետևում է Մխիթարին ուսանելու Գլաձորում, նախ Ներսիսի և ապա, ինչպէս տեսանք, Նչեցու մօտ: Դանիէլ Մեծօփեցու ներբողի մէջ Մխիթարի ուսումնակիցների մէջ յիշւում է և Թովհանէս Արժիշեցին, «որ ոսպնակեր կոչեցաւ, վասն զի զամս ժէ. ի հացե եկաց և թրջեալ ոսպնով շատացաւ»: Նա մեր մատենագրութեան մէջ յայտնի է իւր պատարագի մեկնութեան գրքով՝ քաղուածք Խորով Անձևացու և Ներսէս Լամբրոնացու նման երկերից: Վերև յիշուած Ստեփանոս և Արժիշեցին, Մխիթարի ուսումնակիցները, ապագայում ևս նորա գործակիցները դարձան Քաջբերունեաց գաւառում:

Ի՞նչ էին ուսանում և ի՞նչպէս Որբան հետաքրքրական լինին այս հարցերը վարդապետարանների պատմութեան համար, տեղի և ինչորի սղութեան պատճառով, մենք ստիպուած ենք բաւականաւ մի երկու փոքրիկ վկայութեամբ, որ քաղում ենք Մկրտիչ արեղայի պատմութիւնից: Նա յայտնում է Մխիթարի համար, թէ շատ ուրախացաւ «ի գալ ընկերաց իւրոց և լինիլ նմա օգնական և լծակից յամենայն գործս բարութեան և ի հարցաքննութիւնս Աստուածաշունչ մատենից: Վասն զի ի հարցաքննութեանց անտի ոչ միայն աստուածային խորք իմաստիցն յայտնեալ երևին, այլ առաւել ևս ի միտս և ի հոգիս հաստատեալ և միացեալ լինին. զի ուր ոչ է քննութիւն, և ոչ կատարեալ իմաստութիւն: Ապա երկար տարիներ իւր վարդապե-

* Առ այնուսիկ, որք իմեաւ ևս չորս արկանել յառաջ, խոհեաւոր սրոյ պատարագին:

տի մօտ «ուսեալ զՏին եւ զնոր Կտակարանս եւ յոյժ հմուտ եղեալ փիլիսոփայական արհեստից, և քան զյոքունս գերազանցեալ շնորհօք գիտութեան վերադառնում է հայրենիք, այսինքն Բաջբերունեաց գաւառը, Թէ արդարեւ նա շատ լաւ ծանօթ էր հին և նոր Կտակարանի ուսմանց, նկատելի է նորա մեր ձեռքը հասած գրուածքից, բայց հնարաւորութիւն չունինք ստուգելու նորա փիլիսոփայական հրմտութեան չափը, եթէ այդ բառի տակ նորա գաւառարանական-տեսական հմտութիւնը չբահանանք: Յիշեալ երկի մէջ նա վկայութիւններ է բերում Թէոդիմոսից, Պղիտարքոսից, Արիստոտելից, Դիմոսթենէսից և Պիւթագորասից, բայց գծուար թէ նա ծանօթ լինէր յունաց մատենագրութեան, այն էլ բնագիրներով: Եկեղեցու հայրերից վկայութիւններ է բերում Եւագրիտից (Պոնտացի) Դրիգոր Աստուածաբանից, Դիոնիսիոս Աթենացուց՝ հաւանօրէն նախնեաց թարգմանութիւններից օգտուելով: Իսկ Հայոց մատենագիրներից՝ Լուսաւորչից, Դաւիթ մեծ փիլիսոփայից, Դրիգոր նարեկացուց և Երեսէս Շնորհաւուց:

Ե՛րբ է եղել նորա վերադարձը, հաստատ չգիտենք, յամենայն դէպս 1291 թ. յետոյ Սկզբում նա կամենում էր «հեռանալ յաշխարհէ և առանձնական կեանս ստանալ և ոչ վարդապետական անուամբ ձոխանալ» բայց Թագէոս անունով մի վարդապետ համոզում է նորան քարոզել եկեղեցու մէջ: Նա անարգար համարելով՝ որ Եսայի վարժապետի մօտ է ուսել, և Թագէոսից պէտք է վարդապետական իրաւունք ստանայ, կրկին անգամ Գլաձոր է գնում և վարդապետական գաւազան ստանում: Ապա վերադառնում և իւր բնակութիւնը հաստատում է նախ Կերմանից և քիչ յետոյ Մեծօփայ վանքում: Դանիէլի տակելով «և շրջեալ ի վանորայսն Արձիշոյ և կեցեալ յամենայն տեղիս տարւով և կէս տարւով և ամսով, և զամենեւեան լուսաւորէր բարի ձեռով ուղղակի կարգաւ և ուղղամիտ խրատով»: Երկու աղբիւրների համեմատ ևս Միսիթարի իւր քարոզչական գործունէութեամբ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել ժողովրդի վերայ, սիրելի և յարգուած եղել Ար-

ձիշի բնակիչներէր: Երկու աղբիւրներն էլ շեշտում են նորա առաքինի և բարեգործութեամբ լի կեանքը, մանաւանդ աղքատասիրութիւնը: Որպէս «քարտուղար ճարտար, գեղեցկագիր և ստուգաբան» շարունակ ձեռագիրներ էր պատրաստում «և զահ գրելոյն բաշխէր աղքատաց և կարօտելոց»: Նա խնամում էր օտարներին, պանդուխտներին, որոց հայր և այրեաց դատաւոր էր: Սկրտչի տակելով՝ շատ վարժ է եղել «և ի ծաղկագարդ նկարակերտութիւնս գրոց», այսինքն մանրանկարչութեան մէջ: Տարաբաղդաբար մեր մատենագրարանում Միսիթարի ձեռքով գրած կամ մանրանկարչութեամբ զարդարած ձեռագիր գանել չկարողացանք, որ ստուգել կարողանայինք նորա արուեստագիտութեան չափը:

1321 թ. նա գրում է իւր 15 ճառերի ժողովածուն, այն ժամանակի սովորութեան համաձայն յիշատակարան ևս գնելով վերջում: * Մեր մատենագրարանում միայն երկու ձեռագիր գտանք, որ բովանդակում են նորա 15 ճառերի ամբողջութիւնը: Մայր ցուցակի № 933 բոլորագիր և № 1654 նօտրագիր ձեռագիրներն են: Առաջինը գրուած է Սկրտիչ արեղայի ձեռքով: Իսկ երկրորդը գրուած է Ղունկիանոս Կրօնաւորի ձեռքով, Երուսաղէմում՝ 1786 թ.: ** Ծառերը գաւառաբանական են մեծ մասամբ կամ քարոզներ ողորմածութեան և աղքատասիրութեան մասին: Թէ գաւառաբանական և թէ աղքատասիրութեան ճառերը այնպիսիներութիւններ կամ կէտեր չունին, որ ժամանակի ուսու մասիրութեան համար որ և է նշանակութիւն ունենային: Բայց է՝—Առայ-

* Ի քոյի 26. երոյդի հայկազեան տնի տնարի եւ անպիսանս ի ծառայս Տեսակ Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի Միսիթար անուն, կրտսեր վարժապետաց և յիշին բաւականաց կարգից և իմանացեալ կառուցի գայս մասեան հոգեւորական տանից շանուն և ի փառս արքայ երոյդութեան Զօր և Ռոյշոյ եւ Զարոյցի արքայ, յուսումն հոգեւոր օգտից մանկանց եկեղեցւոյ արքայ, գործակցութեամբ ընտրեալ և արքայական Յոնանոս բարեւոյց և մերում հորուզաքի հոգեւոր եղբոր: Այլ և օգնականութեամբ աղօթից Բարսեղ արեղայի

Ի վերջոյ ընթերցողներից խնդրում է յիշատակել իրեն:

** Գ. ց.-ի № 94 եւ 246 ձեռագիրները միայն մի քանի ձևեր եւ հաստատմեր ունին:

տարիկ՝ որք խմոր եւ ջուր արկանեն յահաւոր խորհուրդ սրբոյ պատարագին» և Ը.—, «Ասան քահանայական զգեստուց» — գլուխները զուրկ չեն մասնաւոր նշանակութիւնից։ Եւ գլխից արդէն մի հատուած բերինք, որ կենսադրական նշանակութիւն ունէր իսկ Ը. գլուխը վերաբերում է մի խնդրի, որի համար վիճարանութիւն էր սխառած Լամբրոնացու ժամանակներէրից։* Մխիթարի ժամանակակիցներից ոմանք պնդում են, թէ պարտ է բառ հնոց օրինացն աւանդութեանց բառ Ահարոնեան քահանայութեանն... այնպէս զարգարել զանձինս» իսկ ոմանք «Թէ հինն էանց և ահա ամենայն ինչ նոր եղև։ Մխիթար, որպէս խիստ հայեացքների տէր անձն, որպէս վանական՝ գէմ է քահանայական զգեստի շքեղութեան։ Յանկալի է հոգւոյ առաքինութիւններով զարգարուիլ և ոչ արտաքին պատմութեաններով։ «Եւ թէ որ ասիցէ՝ անմոքուր և զազրատեսակ զգեստիւ ոչ է արժան մատչել ի սպասարարութիւն ահաւոր խորհրդոյն, ասեմք. եթէ՝ զինչ արդեօք այլ ինչ իցէ զազրագոյն և ի պղծութիւն համարեալ, քան զներկուածս մեռաքսից և կերպասուց և կամ թէ՝ նոքա զազրագոյնից որդանց յառաջ գան արուեստիւք հնարից։ Ապա ս. Գրքի և Հարց վկայութիւններով այլաբանօրէն բացատրում է քահանայական զգեստի հոգեւոր նշանակութիւնը և իւր պատճառաբանութիւնը վերջացնում է հետեւեալ եզրակացութեամբ. «Ուրեմն տղայոց իրք և բաջազանք պատառնց են, որք հակառակին զճմարտութիւնն ջատագով ունել, թէ պարտ է զարդարել զանձինս ի կերպարանս երեւելի և ի սպաս պաշտաման մատչել տէրունական անձառ խորհրդոյն»։ № 933 Մ. ց. և № 94 (Գ. ց.) ձեռագիրների յիշատակարանների համաձայն հեղինակի առաջին զիրքն էր այս։

Մխիթար բացի այս ճառերից գրել է Յովհաննու կաթուղիկեայց երեք թղթերի և Հանգստեան մեկնութիւնները և մի գրութիւն Լեոնի տոմարի դէմ։ Ձեռագիրների մէջ չենք

հանգիպել մինչև այժմ առաջիններին, բայց Մայր ցուցակի № 732 ձեռագրի մէջ Մխիթարի մի երկը կայ, որ նոյնը պէտք է լինի վերջին հետ։ Այդ երկի վերնագիրն է. «Մխիթար վարդապետի ասացեալ յաղագս միութեանն քնութեան եւ ներգործութեան կրից մարդացելոյ քանին Աստուծոյ Տեսնոն Յիսուսի Բրիտոսի ուղղափառ դաւանութեամբ ըստ սրբոց հարցն աւանդից եւ եթէ ոչ է երկու քնութիւն կամ երկուս ներգործութիւն կրից որոշեալ ըստ երկարակաց ոմանց»։ Ծիշոյց վերնագիրն ունի և նորա 15 ճառերից երկրորդը, որի մէջ հեղինակն իւր խօսքն յաճախ ուղղում է Լեոնի տոմարի դէմ։ Բնականաբար մարդու մէջ կասկած է յառաջ գալիս, թէ մի դուրս, այս երկու գրութիւնները վերնագիրների նոյնութեան պատճառով շփոթուած լինին և Լեոնի տոմարի դէմ ուղղուած ճառը յիշեալ երկրորդ ճառը լինի։ Կարող է և այնպէս լինել, որ Մկրտիչ ընդհանուր բովանդակութիւնն աչքի առաջ ունենալով միայն համարել է Լեոնի տոմարի դէմ ուղղուած, Յամենայն գէպս այս թղթի բովանդակութիւնը համապատասխան է Մխիթար Սասնեցու ժամանակին և դործունեութեան և ուրիշ Մխիթարի վերագրել չենք կարող։ № 732 ձեռագրի թուղթն ուղղուած է երկու քնութեան վարդապետութեան և միարարների նոր սկսած շարժման դէմ։

Յայտնի է, որ միարարները հաստատուում են Հայաստանում ԺԴ. դարու սկզբում երեսնական թուականներին արդէն մեծ շփոթութիւն էին ձգել Հայոց ժողովրդի մէջ։ Բնական է, որ ժամանակի հայ վարդապետները փորձեր անէին այս վտանգաւոր շարժման առաջնաւորները, առաջին վարդապետները, որ զգուշաւոր կերպով աշխատում են մաքառել միարարութեան դէմ՝ Եսայի Նչեցին + 1339 և Մխիթար Սասնեցին են։ Միարարութեան դէմ՝ ցոյց տուած գործունէութեան ազդեցոյց էր այն ամբաստանութիւնը, որ Որմիոյ Ներսէս Պաղոսը արել էր պապին, որպէս թէ «Մխիթար վարդապետ Հայոց Սասունցի սերմանեալ իցէ ի դաւառին Արժիշոյ զազանդ հոգեծնութեան»։ Մխիթար կաթուղիկոսի օրով դուրսուած Սոյ ժողովը հերքում է այդ ամ-

* Ներսիսի Լամբրոնացոյ բնագր առ Կեոն. տպուած Գրիգոր Տրաշի քրդերի կես. Վենետիկ. 1865. եր. 218 և 240.

բաստանութիւնը: * Եւ ահա արդարեւ № 732 ձեռագրի թուղթը՝ ապացուցանում է, որ Մխիթար ամենայն զգուշութեամբ աշխատում էր, թէ միարարներին և թէ մոլորութեաներին խելքի բերել:

Համառօտ կերպով մէջ բերենք այն մասերի բովանդակութիւնը, որ փոքր ի շատեւ պատմական նշանակութիւն կարող են ունենալ: Հեղինակը յառաջաբանի մէջ յիշում է, որ սուտ եղբայրներ են յառաջ եկել, որ զրպարտում են Հայ ազգը, սակայն չկայ մէկը, որ բարձրացնէ իւր ձայնը պաշտպանելու առաջին հայրապետաց և հարց կանոնները: «Ձի բազում զրպարտեցաք ի սուտ եղբարց և ի հերձուածողաց, յանդիմանեցաք և հայհոյեցաք, վասն որոյ և ես պահանջեալ ի սրտմտութենէ մտաց գրեցի»: Ծոքա նախատում են «զպարզամիտ և զյստակ խորհուրդ ազգս Հայոց», բայց Հայ ժողովուրդը չպէտք է ուշադրութիւն դարձնէ նոցա նախատանաց վերայ. «որպէս նեաք աղայոց համարիմ գնախառնս նոցա»: Փռանդ վարդապետները բամբասում են Հայոց, բայց իրենք մեծ թերութիւններ ունին. առաքելական ժողովի վճռի հակառակ «ուսնն զհեղձուցիչ մեռելոտին», և «անխափր պոռնկին», լուծում են պահքը՝ պատարաբիչ քահանային համբուրելը հաղորդութիւն են համարում, մկրտում են մի անգամ ջրի մէջ ընկղմելով և ոչ երբեք անգամ առաքելական կանոնադրութեան համաձայն՝ յանուն սուրբ Ծրրորդութեան: «Այլ և լուաք թէ զհայոց մկրտեալսն վերստին մկրտեն», բայց հայերը նրանց հետ եղբայրաբար են վարուել. «Այլ ամենայն ոք քաջ գիտէ, զի յորժամ առաքեցան յաշխարհս մեր հաւանեալքդ Քաղկեդոնի, ընկալաք պատուով իբրեւ զեղբայրս և ծառայակիցս ի Քրիստոս... Այլ գոքա իբրեւ զօձտողս և կեղեցւոյ և հակառակորդ ճշմարտութեան և իբրեւ զգայլս ծածկեալ ստեղծ դառանց, ձեղքեցին զօմանս ի մէնջ, դառնալով յառաջնորդ և յեկեղեցւոյ իւրեանց, և անդուռն բերանով հայհոյեն զկրօնս Հայաստանեայց»:

Ըստ կեղծոնականները պարզ երկու բնու-

թիւն են խոստովանում, որիշ որիշ, իսկ այս նոր ուրացողները «որոց աղթարմայ և հաւատրթոյ (ձեռագրի մէջ այսպէս) ասեն այնքան փոփոխական են և անորոշ, որ ցերեկը խոստովանածը գիշերը ուրանում են: Ապա խօսքը դարձնում է հերձուած քարոզողներին՝ «Քննեցէք եղբարք, զգործս և զգնացս ձեր, զի հերձուածոց հրապուրանօք և զհոգի զմարմին կորուսանէք»: Մինչև այժմ եթէ Հայոց մէջ թոյլեր և վատեր կային, բայց գոնէ ամաչում էին մարդկանցից և Աստուծուց փախենում, ուստի և համարձակ չէին իրենց գործերի մէջ, իսկ այժմ խրախուսուած իրենց թիւրեալ ազգակիցների կողմից՝ «քահանայք և ժողովուրդք շրջեն անառակութեամբ և արբեցութեամբ և լուծանեն զպնդութիւն պահոյ, շնան անխափր և խառնակին ընդ ազգականս և ընդ կնքաւորս», և եթէ իբրեւ վարդապետ յանդիմանեմք և սաստեմք կամ խրատեմք... յաւելուն ի թշնամանս և ասեն՝ Փռանդ եմք»: Հեղինակը գիշեր ցերեկ սգում և արտաւում է, որովհետև շատերը աղիտաբար թուլանում են կրօնի մէջ, «մերթ յայտնոյ շրջին և մերթ յայնկոյս... և անդէպ խրհրդով անցուցանեն, թէ ո՛ր է ճշմարիտ, և մնան դատարկ և ունայն յամենայն բարի գործոց»: Աստուած այս բոլորի հաշիւը «ի գայթակղեցուցանողացդ է խնդրելոց»՝ դառնում է դէպի հաւատորսները:

Փռանդ վարդապետները կարող են քարոզել, ինչ որ ուսել են իրենց վարդապետներից. «գուք զի՞ աղչափ շնորհաց հասէք, քահանայք և ժողովուրդք, և կանայքդ, լրբենի երեսօք բամբասէք զհայոց կրօնս և զվարդապետս և զքահանայս և ասէք. Ձինչ Հայոց վարդապետ և քահանայ և գիրք կայ, թոյ զուղլափառքն (իմա ունիթոններին և կաթօլիկներին) անիծէ, նոցա ոչ օրհնութիւնն է ի բանի և ոչ անէծքն»:

Հեղինակը մեղմ է գրում իւր թուղթը, որպէս զի հակառակութեան առիթ չլինի. նորա ցանկութիւնն է, որ մոլորութեաները զղջան և դարձի գան: *

* Չառնելուն Պատմ. Հայոց, Կ. 344:

* Այս թուղթը ունի և մասնաւոր մատենագրական նշանակութիւն մէջ է բերուած ա) հաւա-

Այս համառօտ նկարագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ շարժումը դեռ ևս նոր է սկըսուած. երկպառակութիւնն ու թշնամութիւնը դեռ այնպէս չէ զօրացել, ինչպէս մի երկու տասնեակ տարի յետոյ եղաւ: Միւթար հաւանօրէն բերանացի քարոզութեամբ ևս պէտք է մաքառած լինէր միարարների ազգակործան շարժման դէմ: ապա թէ ոչ անհասկանալի կլինէր այն ամբաստանութիւնը, որ Պազոնց անում է նորա անձի դէմ:

Մահուանից երեք տարի առաջ դարձեալ մի յիշատակութիւն ունինք նորա մասին. Գ. ցուցակի № 94 ձեռագրի մէջ Միւթարի ծառերի վերջում դրուած յիշատակարանից երևում է, որ արտագրուած է Գրիգոր արեղայի համար պատրաստուած և հեղինակի մականգրութեամբ վաւերացրած օրինակից: Միւթար № 94 ձեռագրի օրինակի մէջ մի փոքրիկ յիշատակարանով յայտնում է նախ իւր ծառերի գրութեան թիւը՝ 23, ապա աւելացնում է. «Իսկ յետոյ մականգրեալ եղև իմով ձեռամբ ի դէմս քարափսի Գրիգորի արեղայի և սուտանուն կրօնաւորի ի թվի Հայոց 22Գ. երորդի ի լուսազարդ անապատիս Մեծփայ վանք առձայնելոյ, ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ Աստուածածնի»: Նոյն յիշատակարանի բովանդակութիւնը կրկնուած է և № 1654 ձեռագրի մէջ. «Յիշատակարան գծողաց հնազոյն օրինակին սորա» վերնագրով, որի մէջ յիշուում է, թէ «զըրկեցաւ սա ի ժամանակս նորին Միւթար վարդապետի, որ ինքեան ձեռամբ ուղղեալ և յարգարեալ ճշմարիտ մականգրութեամբ, զոր մերոյին աջօք տեսեալ զնա և ի խնամս զըրթոց նորին վայելեալք և իմանալի մոօք

յաստուածատուր իմաստից նորին ճաշակեալք»:

Նորա մահը հանդիպեցաւ 22,2=1337 թ. Հոռի ամսի իւնիս, ուրբաթ ըստ Մկրտչի, իսկ ըստ Դանիէլի նոյն թուի և նոյն ամսի ին. «յաւուր չորեքշաբաթի յետին բարեկենդանին, որ ըստ սարկաւազին է ի հինգն յեհեկի և փետրվար ԺԱ: Առաջին տարբերութիւնը գուցէ յառաջ է եկել ձեռագիրների մէջ և և է. տառերի շփոթութիւնից, իսկ օրերի տարբերութիւնը անշուշտ հեղինակներից է ծագում և հաւանական է, որ Մկրտչի տեղեկութիւնը աւելի ճիշդ լինի, որպէս ականատեսի և աշակերտի: Նա թաղուեցաւ Մեծփայ վանքի հասարակաց գերեզմանատան մէջ, որ վանքի հարաւային կողմն էր գտնուում: *

Գ. Վ. Յովսէփեան:

ՊԵՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԵՍՈՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱՐՈՑ ՄԵԹԹՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ.

Ամենայն նըստացեաց պատմութիւնք տառցեալ և շարագրեալ եղեն յաստուածայնոց ոմանց ի որոց հարցն և ի վարդապետացն առաջնոց և առընթեր նոցին յիշատակք նոցա մականգրեալ իցեն, թէ յորոց ազգաց իցեն և կամ յորմէ՞ աշխարհէ և յորում տեղւոջէ և թէ յորպիսում ժամանակի խօսեցեալ և յարմարեալ իցեն տառուածային բանք վարդապետութեան նոցա:

Երգ, կարենոր համարեցաք և մեք տակուին զերանելի սուրբ հօրս մերոյ Միփրաւոյ ախեղերալոյս վարդապետի զսկիզբն և զկատարումն կենաց նորա ընդ զըով արկանել, թէ յորում

այ հանգանակը, որ տեղ տեղ տարբերութիւններ ունի ներկայ հաւատամքից. բ) Յարութեան Գձ շարձանից մի տուն. Նարարիչք արարածոց Քրիստոս, այսաւր ի խաչին բեռեցաք և զինուորն գեղարդեամբ յարձակեալ զկող քո խոցեաց Տէր Աստուած... գ) Ակայութիւններ և բառացի քաղաածներ կան Պետրոս Եփիպատացու և Ակակոսի թղթակցութիւններից. այս վերջին կէտի համար նշանակութիւն ունի և 15 ճառերից Բ.՝ը:

* Մի դար յետոյ՝ 92Գ=1435 թ. Թովմա Մեծփոքին մի յիշատակարանի մէջ (№ 1403) յիշում է Միւթարի դամբարանը Մեծփայ վանքից նշանաւորագոյն վարդապետների հետ. «Արդ գրեցաւ գիրս յերկիրս Բաջրերունեաց, յանապատիս Աստուածածնի, առ դամբարանի քրիստոսընկալ վարդապետացն սրբոց Աստուածատուր և Միփրաւոյ, Մովսիսի»:

ժամանակի էր, և առ մ'վարժեցաւ և ոյք էին
ուսումնակիցը սորին և թէ որպէս զժամանակս
միջին հասակին եկաց և թէ որպիսի՝ քաջա-
թեամբ և արիւթեամբ զընթացս իւր կատա-
րեաց:

Ի թաղաւորութեանն աղկին նետողաց
Խարպանդին և որդւոյ իւրոյ Բուրալիտի ամ-
բարշտաց և հաւածչաց և ի թաղաւորութեանն
Հայոց յաշխարհին Ալիկիկեցւոյ Օշնի և որդւոյ
նորին Լեւոնի և ի կաթուղիկոսութեան Տէր Յա-
կոբու Անաւարդեցւոյ, իսկ յառաջնորդութիւն
աթուռոյն Աթաթարայ Տեառնն Զաքարիայ:

Արդ, ի սոցա ժամանակս էր երկիւս երանեալ
սուրբ հայրս մեր և առաքաւորաշնորհ մեծ վար-
դապետս Մխիթար, գոլով ի գաւառէն Քաջբե-
րունեաց, ի գեղջէ Աբրմանիկ, որդի բարեպաշտ
ծնողաց: Եւ ի վախճանիլ հօր և մօր իւրոյ՝ սա
մնացեալ երանելիս Մխիթար պատանի իբր
տառնամեայ աւելի ինչ կամ պակաս և ընկալեալ
զսա կրօնաւոր ոմն ազգական նորին, որոյ անուն
Անդրէաս կոչեցեալ և ուսուցեալ նմա դիր և
դպրութիւն: Բայց նա ոչ ըստ օրինակի մանկանց
յաշխարհական իրս և ի զօտանս պարսպեալ,
այլ կարի յոյժ մտադիրութեամբ և յօժարու-
թեամբ ընթեռնոյր զսուրբ գիրս և մինչդեռ ան-
կատար գոլով ի հասակ մարմնոյ, ժամանէ յի-
մաստ գիտութեան: Իսկ վերադիտող գաւառին՝
լիմաստուն և անախտական եպիսկոպոսն տէր
Խաչատուր հայեցեալ ընդ նորա ամենաշնորհ
աջողութիւնն՝ ձեռնադրէ զնա քահանայ:

Իսկ նա՝ ըստ տուեցելոյ նմա իմաստու-
թեանն՝ սկիզբն առնէ առաքաւորաշնորհ զբոց
կրթութեան, ուստի բարեբերեալ եղև ի նմա հուր
առաքաւորային սիրոյն և ոչ կարէր հանգչել. զոր
և ինքն իսկ պատմեաց մեզ, և եռայր հոգի նորա
ի նմա և ինքնէր ուսուցիչ և վարդապետ, զի
վարժեցի նոքօք, զի յայնմ ժամանակի ոչ զոյր
վարդապետ յերկիրն Քաջբերունեաց: Եւ նա
վասն տղայական հատակին և անկատար գոլոյն
պատկառէր ևս ուրեք երթալ, զի դեռ ևս մու-
րօք ոչ ևս էին բուսեալ յերեսս նորա: Եւ քա-
ջալերեալ ուսումնակցաց իւրոց՝ որոց անուանին
Սեփաննոս և Յովհաննէս կոչեցեալ, զորս և յիշէ
ի այն մատենի, և առաջնորդ առեալ զՀոգին
սուրբ, գնաց յԱյրարատեան գաւառ ի գերողահ
սուրբ Ամենայն Հայոց, ի մայրն հաւատոյ և ի
զլուին ամենայն եկեղեցեաց Հայկազանց, յորում
էջ Որդին Միածին և սկի ուսումնն բախեաց
զտանգարամեան անդնդոց, և անդ ողջունեալ
սուրբ տեղեացն և անտի զնացեալ ի գաւառն
կոչեցեալ Վալսգճոր, ի վանսն, որ այժմիս ի Նյաճոր
առ գերակատար և սուրբ վարդապետն Ներսէս
և կացեալ անդ ընդ նմա ամս երեք:

Յայնժամ դան հասանեն անդ ուսումնա-
կիցք սորա, զորս վերադոյն առացաք: Յայնժամ
երանելիս Մխիթար յոյժ ուրախ եղև ի դալ ըն-
կերաց իւրոց և լինել նմա օգնական և լծակից
յամենայն դործս բարութեան և ի հարցաքննու-
թիւնս Աստուածաշունչ մատենից: Վասն զի ի
հարցաքննութեանց անտի ոչ միայն առաքաւոր-
այն խորք իմաստեցն յայտնեալ երևին, այլ առա-
ւել ևս ի միտս և ի հոգիս հաստատեալ և միա-
ցեալ լինին, զի ուր ոչ է ըննութիւն և ոչ կա-
տարեալ իմաստութիւն:

Իսկ սուրբ վարդապետն Ներսէս մեծաշան
ճգնութեամբ և բարի վարութ մահումբ փոխի
առ Քրիստոս և յաջորդէ դաթոռ վարդապե-
տութեան նորա Եսայիս աշակերտ նորին, և
սորա վարժեցան նովալ դամ բազումս: Բայց
երանելիս Մխիթար զերազոյն գոլով քան զամե-
նեանս յիմաստս գիտութեան, ուսեալ զհին և
զնոր կտակարանս և յոյժ հմուտ եղեալ փիլիսո-
փեական արհեստից, և քան զյորմնս զերա-
զանցեալ շնորհօք գիտութեան և եղեալ ի որով
իւրում հեռանալ յաշխարհէ և առանձնական
կեանս ստանալ և ոչ վարդապետական անուամբ
ճոխանալ: Եւ մեր զայստիկ ի նմանէ աեղեկա-
ցեալ զիտացաք: Եւ դալ ի գաւառ իւր և այն-
պէս կացեալ աւուրս ինչ, և պատահեալ նմա
վարդապետ ոմն Թադէոս անուն, և գտեալ զնա
ընդունարան առաքաւորային իմաստութեանն և
հարկեցուցեալ զնա խրատելով և աղաչանօք, ուսյ
նմա հրաման վարդապետել ի մէջ եկեղեցւոյ
զբանն կենաց: Բայց սա կացեալ սակաւ ժամա-
նակս և ոչ հաճեալ ընդ եղեալ իրան, զի ոչ է
պարտ և իրաւացի, առէ, առ այլ ոմանս վար-
ժել և յայլոյ ումեմնէ վարդապետական հրաման
ընդունել: Երթայ դարձեալ առ մեծ վարժա-
պետն Երազիաս և ընկալեալ ի նմանէ վարդա-
պետական հրաման և դարձեալ դալ ի բնական
գաւառն իւր յերկիրն Քաջբերունեաց և մեծա-
պայծառ պատուեալ ի քաղաքացեացն Արճիշոյ
և ի գաւառականացն յաղաղո լուսափայլ իմաս-
տութեան նորա: Քանզի լուսաւորէր զամենե-
նեան բանիւ վարդապետութեան իւրոց և հոյ-
բարբար մխիթարէր զեկեալուն առ ինքն՝ ուղղելով
զամենեանս ի դործս բարութեան: Եւ բնակու-
թիւն իւր արարեալ զեկեղեցիայեզդ և զառաքաւոր-
աշխարհի անապատան, որոց անուն Մեծոփոյ վանս
առ ճոյնիւր, և անդ դադարեալ զամենայն ուսուրս
կենաց իւրոց, հրաժարեալ յամենայն կենցաղա-
կան պատրուական կրից և դարդարեալ ամենայն
առաքելութեամբ և զօրծովք բարեաց: Եւ ա-
ռաւել զոգորմածութենէ բուռն հարեալ, որ առ
օտարս և պանդուխտս զի պիտոտակո ձեռաց
իւրոց և զոր ինչ յայլոց շահեալ լինէր, զամե-

նայն աղքատաց և կարօտելաց բաշխէր: Զի յոյժ վարժ գորով և ի ծաղկազարդ նկարակերտութիւնս գրոց: զի հայր որբոց և դատաւոր այրեաց եղեալ ըստ մարդարէին ի մերումս ժամանակի:

Եւ արդ ի ժամանակս որին բարեբարւոյ և աստուածասիր լանձին յամենայն տեղիս կուսութիւն յարգեալ պատուեցաւ և բազումք ի նախանձ աստուածապաշտութեանս այսորիկ կոչեցան որբութեամբ և մաքրութեամբ, զանձինս իրեանց ընծայեցին Քրիստոսի և արժանաւորք եղին մօից առաքատի երկնաւոր լիւնային: Եւ յերկնային վառիկաց արեալ և առաքելաշնորհ եղեալ և աղօթիւք և խնդրուածովք սկիզբն արարեալ աստուածային մատենիս այսորիկ և աւարտեալ, հաւաքեաց զսա վիպայութեամբ աստուածաշունչ մատենից, խօսեցաւ ճառս տան և հինդ: Եւ հնդէատան ճառիւքս այսօքիւք բովանդակեաց զամենայն բարեգործութիւնս և զլիմաստս զխաւթեան իբրեւ զբարատան վայելուչ զանազան ծաղիօք զարդարեալ առ ի յօգուտ և ի շահ ուսումնասիրաց մանկանց որբոց եկեղեցւոյ: Ունիմք և արտաքոյ սորին այլ ևս բանք երանելոյս արարեալ զմեկնութիւն երեքին թղթոցն կաթողիկեաց սուրբ և աստուածաբան աւետարանչին Յովհաննու: Ընդ նոսին և զմեկնութիւն հանգստեանն նորին Յովհաննու աւետարանչի: Ունիմք և խօսս նորս ի վերայ ասորի չարաբոտտին Լևոնի, մեկնապէս եղեալ ըստ իւրոյ արժանաւորութեանն:

Զայսորիկ յեկեղեցի Քրիստոսի թողեալ յիշատակ յետ իւր կենդանի և ինքն գնաց ի միշտ կենդանեաց քաղաքն անմահից, որում տենչացեալ փառաբանեաց հոգւով տեսանել զլոյսն անձաւելի և ուրախանալ յաւէտ խանդակաթ սիրովն Յիսուսի, յոյժ բաշխութեամբ զընթացս իւր կատարեալ, ալևորեալ լի աւուրքք: Եւ մերձ ի վախճանն իւր պատմեաց մեզ տեսութիւնք երազոց, որ զհանգիստն իւր գուշակէին:

«Տեսանէի» ասէ, յանուրջս զիշխուոյ՝ զի էի յեզր զետոյ միոյ, և զեան յորդեալ զայր ահագին և ունէր ի վերայ ինքեան խնձոր մի սոկի մեծ և դեղեցիկ, և բազում անգամ ջանացայ հանել զնա և ոչ կարացի: Եւ յետ ոտաւ աւուրց ասէ, «Տեսանէի յերազի՝ զի ըստ որբոյն Յակովբայ սանդուղք եղեալ էր յերկէ յերկնս և բազումք ելանէին ընդ նոյն և ես ընդ նոսս»: Եւ դարձեալ այլ ևս տեսութիւն անբշական երազոյ, զոր պատմեաց առ ի զուարճութիւն և ի հառապատութիւն յուսոյ ամենայն հաւատացելոյ: «Տեսանէի» զի ամենայն ազգք քրիստոնէից խաչ ունէին բարձեալ ի ձեռս իրեանց և հոր-

դան տուեալ խուռն յարեւել ընթանային ի հանգիպումն երկնաւոր լիւնային Քրիստոսի, որոց և զիս առեալ ընդ իւրեանս տանէին»:

Եւ յետ այսորիկ փոխի մահուամբ առ Քրիստոս ի թուականութեանս 229 յամտեանն Հոռի Իէ, յաւուր ուրբաթու, որոյ և պատուական մարմինն եղեալ կայ ի նոյն վանս Մեծօխոյ ընդ հառարակաց զերեզմանն, որ է ի հարաւոյ կողմանէ անապատին ի փառս Քրիստոսի, Առտուծոյ մերոյ:

ԶՍտեփաննոս վարդապետ զհոգևոր հարազատ նորին և զանարժան Մկրտիչ, որ շարադրեցի զտախտ պատմութիւնն, պաղատանս լերնծայեմ՝ յիշել զմեզ առ Տէր Յիսուս Քրիստոս իբրեւ թէ ներումն յանցանաց և թողութիւն մեղաց արասցէ Քրիստոս Աստուած մեր, որում փառք և երկրպագութիւն ընդ Հօր և սուրբ Հոգւոյն յաւիտեանս Ամէն:

— ԶՄովսէս լցեալս ամենայն սնօրէնութեամբ ազաչեմ յիշել ի Քրիստոս:



ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱԲԵՐ

Ստ. Մալխասեանց—Սերէոսի պատմութիւնը
և Խորենացի (Թիֆլիսի Հայոց հրատ. ընկ. № 155).
Թիֆլիս, 1899.

Մսերեանց Լ.—Հայերէն բարբառախօսութիւն
(Թարգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան.—
Ազգային մատենադարան Լ.). Վիեննա, 1899.

Հ. Յակոբ Վ. Քօսեան.—Հայք ի Զմիռնիա
և ի շրջակայս, հատոր Ա. (53 պատկերով) և Բ.
(15 պատկերով). (Ազգային մատենադարան ԼԱ. և
ԼԲ.). Վիեննա, 1899:

Յովհաննէս Թումանեանց — Բանաստեղծութիւններ
(Աղբիւր—Տարազի հրատարակութիւն № 54).
Թիֆլիս, 1899.

Ռ. Բերբերեան.—Հայոց նորագոյն բանաս-
տեղծները. մասն I. Բանաստեղծ—մտածող. Ռոս-
տով Դ. Վ. 1899.

Ա. Զ. Դ

Ինչպէս ուրիշ տեղերում, այնպէս և
Վաղարշապատի ու շրջակայքի համար Բա-
րևինամ կառավարութեան կողմից նշանակ-
ուած է անասնաբոյժ: Ի նկատի ունենալով,
որ անասնոց հիւանդութիւններ շատ տա-
րածուած են շրջակայքում՝ անշուշտ շատերը
կարիք կունենան անասնաբոյժի օգնութեան.
Թող անփոյթ չգտնուին և վաղօրօք դիմեն
բժշկին, որ ա՛յնքին արագ և ձրի օգնութիւն
կհասցնէ և որի մանրամասն հասցէն է.—
Командированный Министерством Внутрен-
нихъ Дѣлъ Правительственный ветеринарный
врачъ Александръ Васильевичъ Ивановъ.

Вагаршанатъ.



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԷ ԱԶԳ. ՀԱՆԴԻՍԻՑ.

ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

(Մարտ ամիս)

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.

Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, և
ապագան. 65.—Եղիսարեթուպօլսեցիք՝ ի զուր քա-
նի մը ծանրաբեռնութիւններէ ազատելու կը ջա-
նան. 69.—Խիկար և իւր իմաստութիւնն. 74.—
Բժիշկ Տոբթ. Յակոբ Պէյ Յովհաննէսեան. 80.—
«Գինի»ի ծագման խնդիրը. 83:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Նոր հրատարակութիւնք. 84.— Ազգային
թերթերէ ծագկէփունջ 91.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, 94:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ.

(Մարտ ամիս).

Գ. Գոռնարոյ Թաղուհին—Հ. Յ. Թորոսեան.
97.—Հանք և իրենց ստուգաբանութիւնը—Հ. Ս.
Երեւ 102.—Գինիի ծագման խնդիրը—Յ. Արշէգ. 104.
—Ասորական և հայկական տաղաչափութիւն—Հ. Ա.
Տիրոյեան. 105.—Էսթմոնտո տէ Ամիչիս. Տղայոց ճա-
ռեր—Թարգմ. Հ. Ա. Քաւալանիսյեան. 109.—Աւստրա-
սիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան—
Հրայեայ Յ. Ամստեան. 112.—Իզձ (Ալիս տը շամ-
պրիէ) Թարգ. Հ. Ա. Ղազիկեան. 114.—Մենամարտու-
թիւն Արկանթի (Թասսոյ) Թարգ. Հ. Ա. Տիրոյեան.
115.—Բնաշխարհիկ Բառարան—Հ. Ս. Էփրիկեան.
118.—Արամ Մամիկ. Եպիսկոպոսի առ Վաչական
գրած թուղթն—Հ. Բ. Սարգիսեան. 124.—Անվաւեր
գերք նոր կտակարանաց—Հ. Ե. Տալեցի. 128.—Կոս-
տանդնուպօլսէն դէպի Անկիւրիա ուղեգրական 137.
—Հակոբ Լակիսից. Տեղեկագիր. 138.—Քաղաքական
ամիս 141.—Քաղուածոյ ցանկ ազգային թերթերու
142. Յայտարարութիւն Բանասէր թերթի—144.



1881

2 3 4 5 6 7

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1899

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս. ԷՉՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԸԹՈՌԻ ՊՐԵՏՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա ն ո ղ ա գ ի ն ե $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ռուսաստանում 4ր.} \\ \text{Արտասահմանում 5ր.} \end{array} \right.$

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձիշդ Հասցեները.
Հասցեն՝ Св. Эчмиадзинъ. Типографическому Комитету,

Արտասահմանի համար. Rédaction du Journal „Ararat“. Etchmiadzine
(Caucase)

ՄԱՅՐ ԸԹՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ ՎԱՃԱԹՈՒՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳՐԳԵՐԸ.

Ռ. Կ.	Ռ. Կ.
Առակք Քոխովի Գաբր. եպ. Այվազեանց. » 80	Դաստիարակութիւն և ժառանգականութիւն՝ Մ. Գիւլիս. Թարգմ. Ս. Մ. . . » 60
Պարզ քարոզ. Էմ. քահ. Նազարեան. Բ. գրք. Բ. տպագր. 15	Սոկրատայ Սքոլաստիկ. Եկ. պատմ.—աշխ. Ս. վրդ. Տ. Մովսիսեան 2 —
Սրբազան պատմ. Հին Կաթողիկոսի—Ամբրոսիոս Վ. Գալֆանցի . 1 —	Նոյն անուանեալ Փոքր Սոկրատ . . . » 60
Նոյնը Ն. Կաթողիկոսի (պատկերազարդ) » 50	Բաղդատութիւն Տպ. Սոկրատի և Երուսաղէմի Ձեռագրի՝ Սահակ եպիս. և Մեսրոպ վրդ. » 10
Յիշատակարան աղէտից Գրիգորի Խլաթեցոյ՝ Դր. Խալաթեանցի 15	Վկայարան. Գորիա և Շմոնի » 50
Պարթեանքը Պարսկաստանում և նրանց յարաբերութիւնը. Հայոց հետ՝ Ն. Զարամեան » 35	Կրօնական բար. Խորհրդածութիւններ Ա.—ից Ժ. գիրք՝ Իւրաքանչիւրը . . . » 20
Նկարագրութիւն Հոգեւորական վարուց Եպիսկոպոս Երզնայ Թադևոսին Հրդեհաց՝ Մեսրոպ վրդ. » 70	Հայաստանեայց առաքելական ուղղափառ ս. եկեղեցին և իւր ս. կարգը՝ Արշակ Տէր Միքելեանի » 60
Յաւելուած Գրիգորի Խլաթեցոյ պատմ. վիպ.—առ. Դր. Խալաթեանց . . . » 3	Հե Տալստոյի Կրէյցերեան Սօնատի վերջը. Թարգ. Յ. Սառիկեանի » 15
Տէր Պետրոս Ա. Դեռագարձ՝ Կ. Կոստանանց » 10	